

AZƏRBAYCANDA ATATÜRK MƏRKƏZİ

MİNAXANIM TƏKLƏLİ

TÜRK ƏSİLLİ RUSLAR

I KİTAB

NURLAR
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

BAKI - 2007

Elmi redaktor:
Nizami CƏFƏROV
AMEA-nın müxbir üzvü, professor, millət vəkili

MİNAXANIM TƏKLƏLİ. TÜRK ƏSİLLİ RUSLAR

Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007, 184 səh.

Yazıçı-türkoloq Minaxanım Təkləlinin kitabı türk mənşəli rus soyadlarının yaranma və formalaşma tarixinə həsr edilmişdir. Kitabda mənşəcə türk olan tanınmış rus ailələrinin, o cümlədən böyük şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərini əhatə edən sənədli, tarixi qeydlər verilmişdir.

İSBN: 9952-426-71 -2

© AzAtaM, 2007
© «NURLAR», 2007

ÖN SÖZ

ŞÖHRƏTLİ RUS SOYLARININ VƏ SOYADLARININ TÜRK ƏSLİ

Ruslarda türk soy adı daşıyan ailələr öz mənşəyi etibarilə qədim oğuz və qıpçaq nəsilələrindən, ardınca Qızıl Ordadan ayrılıb Rusa köçən türk feodalları ailəsindən çıxmaqla daha sonra isə Kazan, Astarخان, Sibir, Kırım xanlıqlarının, habelə Noqay Ordasının, bir çox türk tayfa birliklərinin süqutundan sonra xristianlığı qəbul etmiş türk əsilzadələri soyuna mənsubdur.

Filologiya elmləri doktoru, professor Minaxanım Təkləlinin "Türk əsilli ruslar" əsəri rus dövləti tarixində əhəmiyyətli mövqeyə malik olan şöhrətli soyların kökünün, mənşəyinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bu ailələrin mənsub olduğu və yüz illərlə daşdıqları soy adlarının tarixi-etimoloji təhlili ilə bərabər bu nəsilərin malik olduğu şanlı, şöhrətli fəmiliaların yaranması, tarixi inkişafı, eləcə də bu soydan çıxmış görkəmli adamların öz "əslinə, kökünə" uyğun "yeni" xarakter və biçimdə tanındılması diqqət mərkəzindədir.

Rus türkoloqlarından hələ E.P.Karnoviç, A.M.Selişev, daha sonralar isə A.V.Superanskaya, B.O.Unbenqaun, V.A.Nikonov, NA.Baskakov rus fəmiliaları içərisində güclü bir qat təşkil etməklə onun daha qədim layını təşkil edən türk soy adlarına ciddi yanaşmış, onları üzə çıxarmış, tədqiq etmişlər.

N.Baskakovun elmi-ictimai fikri tərpədid silkələyən, sözün əsil mənasında bu sakit düşüncə və fikir tərzində tüğyanlar, fırtınalar yaradan "Türk mənşəli rus fəmiliaları" (1979) kitabında müəyyən sayda soyadları tarixi-lingvistik təhlilə cəlb edilmişdir. Beləliklə, rusların daşdığı türk soyadlarının həm kəmiyyət, həm keyfiyyətə dolğun, bitkin mənşəyi yarandı. Və elə bu özü göstərdi ki, ruslarda türk əslindən, kökündən xəbər verən onun malik olduğu türk soyadı Rusun tarixində nə ötəri və keçici, nə də təsadüfi hal olmayıb böyük və sürəkli tarixi faktorların nəticəsidir.

Məhz belə araşdırmalar bu böyük mövzunu tərpədid onun daha böyük, daha "gizli", vacib tərəflərinin hələ öyrənilib tədqiq olunmadığını üzə çıxardı.

Beləliklə, aydın oldu ki, bu sahədə geniş və əlverişli material olmasına baxmayaraq, türk mənşəli rus fəmiliaları və bu soy adlarının meydana çıxdığı tarixi şərtlər kifayət qədər müəyyənləşməmiş, daha geniş və əhatəli mükəmməl filoloji təhlilə cəlb edilməmişdir.

N.Baskakovun, çox haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, ruslarda türk mənşəli fəmiliaların sayca üstünlüyünə baxmayaraq, indiyədək bu problem üzrə xüsusi araşdırmalar aparılmamışdır. Bu sahədə hiss olunan çatışmazlıqlardan biri, çox şübhəsiz, türk mənşəli fəmiliaların meydana çıxdığı tarixi şəraitin, eləcə də soyadının daşıyıcısı olan ayrı-ayrı ailə şəcərələrinin kifayət qədər öyrənilməməsidir. Əslində belə tarixi-filoloji araşdırmalar soy adının etimoloji

şərhi qədər vacibdir. Belə olarsa, məsələ təkcə linqvistlər üçün deyil, həm də tarixçilər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən vacib məsələyə çevriləcəkdir.

"Türk əsilli ruslar" kitabında haqqında bəhs olunan soylar, nəsillər Rus dövlətinin ictimai-siyasi həyatında mühüm yeri olan, adları mühüm tarixi-ictimai hadisələrlə səsleşən ailələrdən ibarətdir. Dostoyevski, Yusupovlar, Şeremetyevlər, Turgenev, Bunin, Anna Axmatova bu adlar həmişə, hər yerdə Rus dövləti və milləti adına tam mənası ilə bərabər tutula bilən nəhəng adlardır.

Bu adlar vasitəsilə və belə yanaşma tərzi ilə rus tarixinə girişilir, çox həssas nöqtə olan etnos məsələlərinə toxunulur, maraqlı məqamlar üzə çıxır. Xüsusən barəsində çoxlu ədəbiyyat olsa da Kutuzov, Kolçak, Qarşın, Arakçeev, Derjavin və s. şəxsiyyətlərin həyat tarixçəsi yeni-yeni vacib ştrixlərlə dolğunlaşır.

Rus hərbi adamları olan Uşakov, Kolçak, rus çarları İvan Qroznı, çar Qodunov, rəssam Kuinci (əslində Kuyumçu) haqqında mükəmməl mənbələrə, ciddi məlumatlara əsaslanan yazılar təptəzə, eyni zamanda bitkin, sambalı təəssüratlar yaradır.

Bu yazıların hər biri, müəllifin türk soylarının mənşəyi, ailə-nəsil şəcərəsi və bu soydan çıxmış məşhur şəxsiyyətləri barədə qələmə aldığı bu bədii parçalar əslində sənədli hekayələrdir.

Hekayə şirinliyində yazılan və hekayə şirinliyində də oxunacaq bu tarixi oçerklər kitabı da, müəllifi də oxuculara sevdirecəkdir.

*Nizami CƏFƏROV,
professor, filologiya elmləri doktoru,
Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin sədri*

İLK MƏHƏBBƏT ÖMRÜN PROLOQUDUR (*Anna Axmatovaya həsr olunur*)

*Mənə tatar nənəmin
nadir hədiyyələri
Və xaçlanmama
acı gileyləri vardı
(Anna Axmatova)*

Yenicə açılmış qızıl gül ətirli duyğular, nübar dadlı ilk hiss-həyəcanlar sonrakı bütöv ömrün ilk səhifələridir. Sonu kədərlə bitən romanın sevincli ilk səhifələri kimi... Ömür boyu qəlblərə, gözlərə damla-damla süzüləcək bu rəya-nağıl şipşirindir, lakin qərib və kədərlidir. Bu qısa və yarımçıq anlar sakit xəyalların ilğimli uzaq nöqtəsi kimi sehirlə və cazibədarlıqdadır. Cadu tilsimi və ... Və duyğuların körpəliyini, ibtidasını ömür boyu saxlaya bilən kiçik, oğrunca yazılmış ilk sevgi məktublarıdır.



Çılğın, dəli, az qala xoşbəxt sevgilərdən illərcə ayrılıb uzaqlaşdıqca ondan yazıq xatirələr qalır. Lakin qısa, ani sevgilərin hekayələri, qalan ömrü yandırır yaxmağa qadir olan qılgılıma da çevrilə bilər.

...Əsrlərin qovşağında yaşamış rəssam Modilyani 35 yaşın içində öldükdə sevgili qadını Janna Ebütern həmin günün səhəri özünü 6-cı mərtəbədən atıb öldürdü. Ondən sonra yalnız bircə gecə yaşamağa gücü çatmışdı bu gənc və gözəl qızın.

Nə olsun ki, bu böyük rəssam yarımadaqlıqda yaşayır, üstəlik içir və həşiş çəkirdi. Onların yetim qalan kiçik qızları böyüdü və atasının - italyan boyakarı və heykəltəraşı Amedeo Modilyaninin bioqrafiyasını yazdı. Anası ilə bir sırada rəssamın həyatında yer tutan qadınları da, onların aşiqanə macərələrini də geniş təsvir etdi. Lakin Modilyaninin Anna Axmatova ilə olan sevgisindən yazmağı unutdu.

...Anna toydan sonrakı "ballı ay"ını əri ilə Parisdə keçirməyi hələ qərarlaşdırarkən tale ona öz qəribə, lakin əziz töhfəsini hazırlamışdı. Yox... bu qızıl və cəvahirat dükənindən alınan bahalı hədiyyə deyildi. Bu "hədiyyənin" dəyərini heç bir şey ilə ödəmək mümkün deyil.

1910-cu ilin may ayında Parisə gələn Anna Axmatova burada İtaliyadan yenicə gəlmiş bu gənc rəssamla tanış olur və görüşlərin silinməz, pozula bilinməyəcək xatirəsi naminə bir il sonra - 1911-ci ildə təkrar Parisə dönür. Bütün qışı məktublaşmışdılar. Hər ikisi 21 yaşın içindəydi, həyat əllərində dopdolu şərəb qədəhləri kimi aşib-daşırdı.

Ən məhsuldar ilində 20 şer yazacaqdı. Bu əmək qələbəsi idi! Axı bunlar əsil incilər idi. İstər alın təri, istər cəvahirat dənələri olsun. Anna hələ çox gənc ikən

şöhrətlənmişdi. Onun şeirlərindən tünd şərab kimi dərhal məst olurdular, bunu özü də bildirdi, həm də bu şeirlərdən az olmayan qadın cazibəsinə malik olduğunu da duyurdu. Bu zamandan öz boy-buxunu, eyni zamanda zərif, çiçəkli yaylıq ördüyü gözəl biçimli başını məğrurcasına sağa-sola döndərə-döndərə yerişi ilə hamını məftun etməyə başlamışdı (28, 11).

"Hər aşıqın bir dövrünü var" - aşıqlığı 1915-ci ilə təsadüf edən ilahiyatçı Boris Anrep Bizans mozaikasına aşına olmaqda idi; bu onun hobbisi idi. Axırda onsuz da mozaikaçı rəssam oldu. Sonralar mühacirətdə yaşayırdı. O da Annanı mozaik əks etmişdi. Bu şəkil London Milli Qalereyasında saxlanılmaqdadır. Annanın siması antik görünüşə malik idi; rəssamların diqqətini əbəs yerə cəlb etmirdi.

...Çılpaq qadın şəkillərini çox dərin, az qala izaholunmaz mübhəmliklə, lakin incə, intim cizgilərlə yaradan rəssam Modilyani bu şərqli gözəlin daxili ətrini duymuşdu. Eyni zamanda cəlbədicə şərqli görünüş, bağışladığı ekzotik təəssüratlar, şahənə soyuq vüqarı ona əsil Şərq şahzadələri görkəmi verirdi. Anna Axmatova bu şahənəliyi ömrü boyu saxlamağa nail olmuşdu. Hətta oğlu tutulduqda 17 ay sərəsar türməyə azuqə daşıyıb saatlarla həbsxana qabağında durarkən də, eləcə də aclıq çəkən mühasirə Leninqradından köçürülüb Daşkənddə - evakuasiya şəraitində yaşadıqda belə. Hətta onu ilk dəfə görənlər qıbtə və təəccüblə müharibə məhrumiyətlərinin bu "xoşbəxt" şahzadəsinə baxır, bu yerləş və davranışa alışmış şair dostları da ondakı ruha, amiranəliyə, həyat eşqinə heyrət edirdilər.

Axı Anna Axmatova bir vaxt Moskvanı cəzalandırıb onu alovun ağzına verən Qızıl Orda hakimi Əhməd xanın (... - 1481) törəməsi olduğunu hər yerdə qürurla söyləməkdə idi. Tarixlərdə söylənən bu "intiqaamn" səbəbi o idi ki, rus qaçaqları 1472-ci ildə Saray şəhərini zəbt edib yandırmışdılar. Əhməd xan da (Axmat) qisas almışdı. Saray şəhərinin dəbdəbəsi qarşısında Moskva kiçik bir şəhər olsa da intiqam intiqam idi.

Odur ki, həddi-bülüğa yetişəndə öz könlü ilə rəsmi familiyası olan Qorenko soy adından imtina etdi. Ulu babalarının əsil-nəsil adı olan Axmatova familiyasını götürdü və ömrü boyu xan babasından, onun şöhrətindən ayrılmaqda (42. 50).

1946-cı ildə partiyanın ədəbiyyat barədə məşum qərarından sonra adı bədnam olmuş Axmatovadan küçədə tanışları da yan keçirdilər. O buna da mərdliklə dözdü (Ali və orta məktəb dərslərlərində öyrədilən bu qərar yalnız 1988-ci ildə dərslərlərdən çıxarıldı). Sovet hakimiyyəti illərinin başlanğıcından ta ölümünə kimi məhrumiyətlər çəkə-çəkə təkcə vüqarını saxlaya bildi. Öz familiyasını isə "əzəmətli tatar adı" adlandırır (татарское, дремучее...) Pravoslav kilsələrində dinin və Rusun əbədi düşməni kimi əsrlərlə lənətlənən Əhməd xanın adı ilə qürurlanırdı.

...Onların görüşlərində elə bil zahirən nə bir hərarət, nə bir dəlilik, çılğınlıq yox idi; sanki qaynar eşq coşmadan soyumuşdu. Yox... qəlblər öz tüğyanında idi.

Anna Axmatovanın heç bir hərəkəti aşıq rəssamın nəzərindən yayınmır, o bu qadının hər kiçicik jəstində ilahlilik, şairənəlik kəşf edirdi. Bir dəfə onun

emalatxanasına gələn, lakin onu bağlı görən Anna gətirdiyi qızılgülləri (O görüşlərə həmişə məhəbbət simvolu qızılgüllə gəlirdi) pəncərədən içəriyə ata bilir. Sonradan öz emalatxanasına gəlib qapını açarkən rəssam döşəmədəki qızılgülləri görmüş və əli ilə cibindəki açarını yoxlaya-yoxlaya "qapı bağlı idi, sən içəri necə girmişdin?" - deyə soruşmuşdu. Axmatova da ona: "mən onları pəncərədən atmışdım" - deyə cavab verəndə rəssam heyrtlə: axı onlar elə gözəl qoyulmuşdu ki... deyə vəcdə gəlmişdi.

Lakin ömür adlı bu möhtəşəm ağacda hansı zədə yox idi?! Aşıqların qəlb odu ilə tumarlanan, nazlanan, öpüslərə qərq edilən bu əllər sonra oğluna növbələrdə gözləyə-gözləyə Leninqrada türməsinə məhbus bağlaması daşıyacaqdı.

... Onlar ikilikdə Paris parklarında saatlarla, hətta yağış altında, yağan yağışa əhəmiyyət vermədən oturub qala bilirdilər. Belə havalarda Dedonun (Amadeonun) açıb başları üstündə tutduğu iri, möhkəm kişi çətirinin altında bir-birinə sığınmış bu aşıqların çox sakit və qayğılı, lakin vurğun görüşləri onların hər ikisini saran ciddi duyğulardan xəbər verirdi. Modilyanı bu şahənə xanımı, yeni-yeni yazmağa başlasa da, Rusiyada artıq şair kimi məşhur olan Anna Axmatovam Misir fironlarının xanımlarının libasında çəkirdi; onların çöhrələrini Annaya baxıb yaradırdı. Axmatovanın boyunbağlarını, sinəbəndlərini, ağır bilərziklərini, qədimi bəzəklərini vəcdlə çəkir, təqdir edirdi.

Anna sonralar, çox-çox sonralar bu yəhudi gəncində hər şeyin ilahi olduğunu yazacaqdı.

Parisi ən çox gecələr gəzməyə çıxırdılar; laübalı şəkildə, azana, yolu itirənəcən gəzirdilər. Qəlbləri və duyğuları ilə həmahəng olan şəhər qəbristanlığında da dolaşırdılar. Bəlkə qəlbən hər ikisi uşaq idi; yaşlı və dərddli uşaq. Modilyaninin Lüksemburq bağında başları üstündə açılıb saxladığı iri çətirin altında Avropa ədəbiyyatından bildikləri şeirləri birlikdə əzbər deyirdilər və bunları hər ikisinin əzbər bildiyinə sevinirdilər. Məhəbbətin dili açılmışdı.

Gecə yarından keçəndən sonra da yuxulu küçələrdə təkbaşına gəzən Modilyaninin ayaq səslərindən onu tanıyırdı. Bu ayaq səslərinin gəlib onun pəncərəsi altında yavaşdığı da duyurdu Axmatova; durub pəncərə jalüzünün arasından onu gizlicə, heyran-heyran seyr edirdi.

Modilyanı öz sənət manerinə sadıq qalaraq 21 yaşlı Annanı da çılpaq çəkirdi. Ah!... Adi vaxtlarda ciddiyyəti, təkəbbürü ilə şahzadələri də ötüb keçən Axmatova bu anda lütfündə, nəvazişlərində, ülfətində necə səxavətli idi. Bir anda mələkə libaslarını soyunub atan qadının şahənə mükafatı idi bu.

Qısa görüşlərdən böyük xatirələr qaldı - rəssam çəkdiyi 16 şəkli Axmatovaya bağışladı və xahiş etdi ki, o bunların hamısını Peterburqdakı evində assın. Heç vaxt onları divardan almasın. O rica etsə də həyat başqa sürpriz hazırlamaqda idi; həmin şəkillər Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Axmatovanın mənzilindən axtarış zamanı aparılıb yoxa çıxdı. Anna Axmatova həmin hadisəni "böyük itki" adlandırır. Yalnız bir şəkil qala bildi. Ölümündən əzca əvvəl böyük bir kitabı çapa hazırlanırdı.

Üstündə Modilyaninin yaratdığı portret verilən bu sonuncu kitabı görmək şairə müyəssər olmadı. "Zamanın qaçışı" adlı həmin kitab Axmatovanın ölümündən sonra çıxdı.

Amedeo Modilyani sərxoşluq, dilənçilik, ağır vərəm xəstəliyinin içində dəli məhəbbətlə sevə bildi. Həm də yaşada bildi, yarada və çəkə bildi.

Odur ki, onun ölümündən sonra haqqında yazılmış monoqrafiyaları, tədqiqatları oxuyan Anna Axmatova Modilyaniyə həsr olunmuş bədii filmi - "Monparnas - 19" filmi də, araşdırmaları da hibrid və bayağılıq adlandırıldı.

Onun tanıdığı Modilyani daha böyük, daha güclü və daha gözəl idi.

... Amadeo ciyər vərəminə baxmayaraq çəkir, içir və tək-tənha qalan qəmli çılpaq qadın portretləri yaradır; onların yalqızlığını elə bil ölü lüt-üryanlığı, paltarsızlığı ilə də qabarıqlaşdırırdı.

Yox, yox, bu indi görməyə və alışımağa başladığımız iyrenc erotik şəkillərdən deyildi. Rəssam çılpaq Venera heykəllərini özünəməxsus vasvasılıqla qoruyurdu. Onun fikrincə, paltar gözəlliyi örtüb saxlaya, bədəndən duyulan gücü, enerjini, bəlkə də ilahiliyi də azalda bilərdi. Paltar bədəndən - ruhdan süzülən səmimiliyi, ehtirası çox riyakarlıqla gizlədib qapada bilərdi.

Elə Axmatova da bütün ömrü boyu heç vaxt səadətdən, xoşbəxt məhəbbətdən yazı bilmədi.

Amma həmişə, hər zaman Axmatova söhbətlərində, sözündə - danışığında özünəməxsus zahiri sərtlik və soyuq biganəliklə onu anacaqdı. Lakin için-için, yana-yana yazacaqdı: "Aramızda hər nə olmuşdusa da, bu bizim həyatımızın, onun çox qısa, mənimsə uzun ömrümün proloqu olmuşdur". Bu uzun ömrün məşuqları da çox-çox idi. Annanın da əsil "Don Juan" siyahısı vardı. Hə... hə... 1925-ci ildə Lujnitskiyə diqtə etmişdi bu siyahını (28, 114).

Anna Axmatova 75 il yaşadı; əri Nikolay Qumilyevi sovet repressiyasının ilk illərində itirmişdi (N.Qumilyev prof. Taqantsevin sui-qəsd qrupunun üzvü kimi təqsirli sayılıb 1921-ci ildə güllələnmişdi). Yeganə oğlu gələcək filoloq-tarixçi Lev Qumilyev ilə həmişə ayrı düşdü - gənc oğlu bitib-tükənməyən Stalin düşərgələrində, özü isə xof qarışıq acı peşimançılıq içində məşəqqətli ömür yaşadı.

Onu həyatdan dördüncü infarkt apardı. Hətta təcrübəli yaşlı həkimlər belə təəccüb qalmışdılar: bir ürək nə qədər yara ala bilər?!

Bir neçə ay əvvəl "Amedeo Modilyani" xatirə-məqaləsini bitirmişdi.

...Axmatova-Modilyani münasibətləri təkcə qəlb əyləncəsi deyilmiş; o bir epizod kimi qısa və ötəri olsa da, ulduz qədər parlaq və sönməz, tarix qədər etibarlı danılmaz faktlardır.

Bu məhəbbət tarixçəsi qısa olsa da, belə "qısa" sevgilər bütöv ömrü məhəbbət nuruna boyayıb, hər zaman bu işığı saxlamağa qadirdir.

P.S. Bir neçə il əvvəl İstambulda olarkən orada çalışan çoxlu ruslardan biri - xidmətçi qadın mənə çay gətirdi. Onu söhbətə tutdum. Rus dilində əzbər şeir

deməyə meylim və xüsusi səriştəm olmasa da, ayrıca əhəmiyyətli faktlara görə əzbər bildiyim parçalar var: Ona Anna Axmatovadan dedim:

*И снова осень валит Тамерланом,
В Арбатских переулках тишина...*

Özüm bilmədən və istəmədən o qərib qadını ağlatdım. Anna Axmatova yaşayırdı. Nə söz, nə də məhəbbət ölməyəcəkdir.

ƏSL SOYADI KUYUMÇU OLAN RƏSSAM KUİNCİ

1768-1774-cü illərin Rus-Türk müharibəsi hələ bitməmişdi. Yekaterinanın göstərişi ilə qubernator Çertkov 1770-ci ildə Kalçık çayı (rus tarixi mənbələrindən Kalka adı ilə tanıdığımız çay) vadisindəki qədim türk qalası, müharibələrin dağıtdığı Kalçığın xarabalıqları üzərində şəhər salır.



Tarixlərə düşən Kalka vuruşu bu Qıpçaq torpaqlarında - Kalçık çayının sahilində 1223-cü il mayın 31-də baş vermişdi. Qıpçaq qoşunu öz müttəfiqi rus qüvvələri ilə birlikdə Cəbə və Subutay bəhadırın komandanlığı altında monqol-tatar qoşunu ilə qarşı-qarşıya gəlmişdilər. Qıpçaq-rus birləşmiş qüvvələri bu döyüşdə yenilmişdilər. Yenə burada, fəqət 150 ildən də bir qədər artıq vaxt sonra Qızıl Ordanın qanuni həqiqi hakimi qüdrətli Toxtamış xanla Kulikovo çölündəki döyüşdə yenilmiş Mamay arasında sonrakı döyüş də bu çayın sahilində, həmin yerdə 1380-ci ildə baş vermişdi.

Bir quru dövləti kimi tanınan Rusiyanın dənizlərə çıxmaq planında ilk hədəf Baltik və Qara dəniz idi. Qara dənizin yolunda Azov dənizi (əsl adı Azak) dururdu. Azak dənizini Pyotr iki hərbi yürüş nəticəsində əldə etmişdi. Pyotrun 1696-cı ildə istila etdiyi Azak dənizi və üstündəki hərbi qalaları 1711-ci ildə Rus dövlətinin məğlubiyyətini təsdiqləyən Prut sülhünün şərtlərinə görə Türkiyəyə qaytarıldı. II Yekaterinanın böyük vüsətlə apardığı ardıcıl Rus-Türk müharibələri gedişində 1770-ci ildə Azak və sahilləri birdəfəlik istila olundu.

Bu torpaqlar istila olunan kimi bu yerləri xristianlaşdırmaq və yerli türkləri zəiflətmək məqsədilə Azak dənizi boyundakı Kalçık şəhərinə yunanlı və erməni ailələri, həmçinin kazaklar köçürülür. Yenidən məskunlaşdırılan bu şəhərin əsl adına etina edilmədən Yekaterinanın oğlu, gələcək rus çarının şərəfinə Pavlovsk adlanır. Lakin yeni istila olunan Kırımı və ona bağlı olan əraziləri, yaxın keçmişin türk torpaqlarını Yunan vilayətinə çevirmək istəyən Yekaterina şəhərə Mariupol yunan adı verir.

Rus mənzərə rəssamı Kuinci Arxip İvanoviç 1842-ci ildə Azov (əsl adı Azak) dənizi sahillərində Kalçık çayı ağzında əsl adı Kalçık olan, sonra adı dəyişdirilərək Mariupol qoyulan, indiki Jdanov şəhərində doğulmuşdur.

Kuincinin ailəsi burada Yemənçilər ləqəbi ilə tanınırdı (26, 8). Atası çəkməçiliklə məşğul idi. Yemənçi türkcə "çəkməçi" deməkdir. Gələcək rəssam 15 yaşına kimi doğum şəhadətnaməsində rəsmən Yemənçi oğlu soyadı ilə göstərilirdi.

Yemənçilər ailəsi şəhərin Karasevka məhəlləsində yaşayırdılar. Yaşlılar hələ də öz məhəlləsinə Karasu deyirdilər. Onlar hələ 1738-ci ildə General Mixinin fəth edib dağıtdığı Kırımın Karasu Bazar şəhərindən köçürülüb gətirilmişdilər. Karasu Bazar şəhərinin indiki adı Beloqorskdir. Kırımın minlərlə adı kimi o da dəyişdirilmişdir. Məşhur Azərbaycan alimi Bəkir Çobanzadə də bu şəhərdən çıxmadır.

Mariupol şəhərində gəlmələr-yenicə xristianlaşdırılmış türklər hər biri öz keçmiş şəhərlərinin adını məhəllələrində saxlayırdılar. Feodosiyadan köçürülən Kafa kvartasında (Kafa "qafa, baş" yəni baş şəhər, mərkəz. Feodosiya şəhərinin əvvəlki adı), Yevpatoriya gələnlər Kozlev məhəlləsində (Kozlev Yevpatoriya şəhərinin əvvəlki türk adı: Gözlev) yaşayırdılar.

Yemənçilər ailəsi həm də bilirdilər ki, onların ata-babaları nəsillicə qızıl ustaları (türkcə kuyumçu "qızıl ustası, zərgər" deməkdir) olmuşlar; kuyumçuluq onların qədim peşələridir.

Ata-anasının 6 yaşında itirən gələcək rəssamı baba himayəsinə alır və öz ləqəbini, çox qürrələndiyi Kuyumçu adını ona verir. 1857-ci ildə yerli əhali siyahıya alınarkən Kuyumçu fəmiliasını qeyd etdirirlər. Kilsədə rəsmən xaçlanıb şəhadətnamə verilərəkən kiçik rəssamın fəmiliası Kuyumçu yazılır. Bu vaxta kimi Yemənçi kimi tanınan ailənin uşağı dədə-baba sənətini soyadı götürməli olur. Beləliklə, bu ailədə ilk rəsmi şəhadətnaməni Kuyumçu Arxip almış olur (26.11.). Arxipin böyük bacı-qardaşları isə özlərinin türk soyadından ürkerək öz fəmilialarının ruscaya tərcümə variantını - Zolotaryov (qızıl ustası, qızılçı sözdündən) rəsmiləşdirdilər.

Kuinci ilk təhsilini xristianlaşmış türk olan Kostançioğlunun şəhərdəki yunan məktəbində almışdır. Öz türk soyadını yunanlaşdırmaq arzusu da bu təhsil aldığı yunan məktəbində doğmuşdu. Onun şagirdlik illəri barədə sinif yoldaşı Karakaş xatirəsində göstərirdi ki, oxumağa çox laqeyd olan Arxip dərstdə müəllimə qulaq asmır, yalnız elə şəkil çəkirdi.

Sonralar qazandığı böyük sənət şöhrətinin rüşeymləri idimi, bu? Yoxsa yetimçilik qəhri idi?! Daldığı gözəllikləri, şirin nağılları, xəyallarındakı cənnət mənərələri - həsrətində olduğu şirin bir dünyanı şəklə köçürürdü.

Kuinci yeni inanc, yeni din qazanmışdı, amma arxası yox idi, ata-anadan məhrum idi; işləməli idi, ona öz əlinin zəhmətilə yaşamaq, dolanmaq lazım idi. Başqa ailəyə boğazortağı və qabırğa olan oğlan 11 yaşının içində olsa da işləmək, öz əlinin çörəyini yemək zərurətini duyurdu. Odur ki, oxumağın daşını atır, təhsilini yarımçıq buraxır.

Şəhərdə xristianlıq qələbə çalırdı; hər tərəfdə kilsələr tikilirdi, iş çox idi. Kuinci memar Cabanenkonun tikdiyi kilsədə usta əli altında şagird işləyir. Lakin əli işə yatmır, tezliklə hər şeyi atır.

Kafaya, düz rəssam Ayvazovskinin yanına üz tutur rəssamlığı öyrənmək üçün, lakin şagirdlik baş tutmur. Çünki gözəl rəssam Ayvazovski, gözəl də müəllim ola bilməmişdi. Ayvazovski Kırımın Kafa altında Şah Mamay oymağında sultan saraylarını andıran villasında yaşayırdı (İndi Şah Mamay kəndi onun adını daşıyır).

Bu 60 yaşa girən qoca bir də gördün nə zamandır əlinə fırça almır, əyanlarla, yüksək dairə adamları ilə oturub-durur, görürsən dənizə baxan eyvanında sarmaşıqlar altında odlu qartal gözlərini aludəsi olduğu özü kimi nadinc, dəli dənizə zilləyib dizləri üstə endirdiyi kamanda ahəstə-ahəstə zümzüməyə başlayır. Ən çoxu da "Qalanın dibində bir daş olaydım..." mahnısını dili ilə kamanı bir oxuyur. Bu səs həzin bir istək olub indi qaranlığa qovuşan qorxunc dənizin narahət, xoflu köksünə tumar çəkir, yalvara-yalvara onu dinliyə, uyğuya səsleyir.

...Ayvazovskiyə şagird olmaq ona nəşib olmur. Əvəzində Qara dənizi qazanır, onu görür, ona bənd olur. Qədim türklərin həm Sudak dediyi, həm də böyüklüyünə, vahiməsinə görə Qara dəniz adı verdiyi dənizə.

Əsl sənətlə və ilhamla artıq üz-üzədir. Sevgi də erkən gəlir onun ömrünə.

Kuinci evlənir. Qız da onun özü kimi türk əsilli idi. Rəssamın evləndiyi tacir qızı Ketçerçi Vera Leontyevanın da ailəsi türk və sonrakı rus familiyasını bir müddət qoşa işlətsələr də, sonra özlərinin türk soyadlarından tamam imtina edib özlərini tacir Şapovalov kimi yazdırmışdılar.

Yerli əhalinin - türklərin bu yerlərdə xristianlaşdırılması sürətlə gedirdi.

Kuincidən çox yazılıb: onun özü də, müasirləri də, indi çox-çox sonralar dahi rəssamın həyat və yaradıcılığının araşdırıcıları onu yunan əsilli rus kimi təqdim etmişlər və etməkdədirlər.

Yazıçı Viktor Şukov "Kuinci işığı" adlı romanında onu yunan kimi göstərir, həmçinin romanda işlətdiyi yerli türk koloritini saxlayan türk sözlərini, bütöv cümlələri əsərin bədiiliyi və reallığını artıran bir çox vasitələr kimi istifadə olunmuş atalar sözlərini belə yunan sözləri kimi təqdim edir. Hətta romanda verdiyi türk mahnılarını, məsələn:

Ay sevdiyim sən kiminsən,
Yanağın gül, dilin bülbül.
Xalatının gülü çoxdur,
Senden kayrı kimsem yoxdur.

Şərqişinin sözlərinin türkcə olmasını belə nəzərə almadan yunan mahnısı kimi göstərir və s. Kuincinin özü-özünü yunanlıdan dönmə deyər təqdim etdiyi kimi.

Rus mənşərə rəssamı Arxip Kuinci öz xarici görünüşü - qara qıvrım saçları, qapqara qaş-gözü, coşqun temperamenti ilə də öz mənşəyini bürüzə verirdi.

Müasirlərinin xatirələrindən aydın olur ki, rəssamın ailəsi tatarca danışmış. Yenə müasirlərinin qeyd etdiklərinə görə Kuinci Kırımında yerli adamlarla onların öz dilində - türkcə danışdı. Özünün türk mənşəyi, dünənki keçmişi haqqında isə susurdu.

Lakin fırçasında yaratdığı mənzərələr dil olub danışdı. Doğma Kırım mənzərəsi, Kalçığın füsunkar gözəlliklərini aşiqənə bir vəcdlə tutub saxlayan şəkillər - türk ruhula süslənən qarı-baca, qovaqlı, çinarlı bağlar, Kırımın cənnət sahilləri, dənizi, ilq fəsiləri, gündüz qədər gözəl gecələr, səmanın işıqlı ənginlikləri, yerli xalqın – türklərin tanış və doğma görünüşləri, geyim-keçimi və məhrəm biçimləri, Şərq ətirli bağların hüsnü və s. təsvirlər, zəhmət adında bir fədakarlıq "əslini" dəyişən rəssamı bizim gecikmiş və əslində lüzumsuz məzəmmətlərimizdən aralı saxlayır.

Kuincinin şəkilləri sadəcə adi təbiət lövhələri deyil, bunlar poetik duyğuları daşıyan mənzərələrdir. Nahaq yerə ulu babaları nəsilbə nəsil qızılçı olmayıbdılar ki. İndi bu barmaqlar özü qızıldan idi. Bu sənət Turgenev, Dostoyevski, Mendeleev, Suvorin, Petruşevski kimi Rusiyanın qabaqcıl şəxsiyyətlərini elə heyran qoymuşdu ki, bu heyranlıq onları Kuinci sənətindən vəcdlə yazmağa sövq etmişdi. Sənəti kimi onun şəxsiyyəti də, həyatının hər bir anı sevgi ilə anılırdı. Bu həyat bu ürəyin özü kimi çox kövrək idi. Kuincinin şagirdi rəssam Rılov da öz kövrək xatirələrində yazırdı ki, müəllimin Kırımdakı bağında pıramida şəkilli artıq qurumağa üz qoymuş qoca şam ağacları da gözə dəyirdi. Bu bağın füsunkar zümrüdü gözəllikləri ilə uyuşmayan bu qart şamların biri lap qurumuşdu. Yarpaqsız, lüt qalan bu ağacın acınacaqlı görünüşü təəccüb yaradırdı. Lakin bağbanın dediyinə görə rəssam Kuinci bu qurumaqda olan və bağın gözəlliyinə xələl gətirən ağacın kəsilib yığıldırılmasına icazə verməyirdi (34, 92). Ağacın yaşına hörmət edirmiş... Budur gözəllik və mərhəmət; hər ikisi bir yerdə.

Kuinci hələ sağlığında böyük şöhrətə çatmışdı. O, hələ lap erkən "Tatar kəndi ay işığında" şəkli ilə rəssam adını qazanmışdısa da "Dneprdə gecə" şəkli ilə ürəkləri fəth etdi. Bu aylı gecədə gümüşü rəngin sözlə deyib bilinməyən sehri hətta böyük rəssam Kramskoyu belə heyrətləndirdi; o, bu tabloda dəhşətli dərəcədə sehkar olan rənglər gördüyünü etiraf etmişdi. Peterburqda şəkil nümayişi etdirilən sərgiyə baxmaq üçün küçə boyunca adamlar, ekipajlar növbəyə durmuşdular. Şəkil hələ sərgiyə qoyulmamışdan əvvəl, söz-sənət adamlarının hamisi böyük knyaz Konstantin onu almış, sərgidən sonra götürərək ondan ayrılmaq istəmədiyi üçün özü ilə dünya səyahətinə aparmışdı.

Rus çarının qardaşı, sənət aşıqi böyük knyaz Konstantinin təzəlikcə "Moskva" jurnalında dərc olunmuş gündəlik xatirələrində bu görüşün təəssüratları geniş təsvir olunmuşdu. Belə ki, şahzadə Kuincinin emalatxanasına xəbərsiz gedir. Şəkilin tərifini eşitmişdi. Gündəliyindən bir parçanı veririk: "Şəkil gördükdə yerimdə donub qaldım. Öz qarşımda enli çayın əks olduğunu gördüm; bədirlənmiş ay bu çayı, deyim ki, otuz verstlik bir məsafədən işıqlandırmışdı. Mənə elə gəldi ki, özüm

hündür bir tərənin üstündə dayanıb ayın işıqlandırdığı bu sehrli, nəhəng çaya baxıram. Ruhum vəcdə gəlmişdi; gözlərimi bu parlaq şəkildən çəkə bilmirdim. Ürəyim qısılırdı. Şəkli bir anda elə sevdim ki... Kuinci, bu şəkli alıram, ona nə istəsən ödəyəcəm, dedim. Bütün gün gözlərimi qapadıqda belə şəkli gözümün önündə dayanırdı" (17, 155).

Bu şəkli hazırda Rus Muzeyində hişz olunur. Ümumiyyətlə, Kuincinin rəsmləri Tretyakov Qalereyasında, hətta bir şəkli isə "Volqa" tablosu adı ilə Azərbaycan İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Bütün mədəni Rusiya Kuincini tanıyırdı. Hamı bilirdi ki, o, təmənnəsiz adamdır. Bu adam hər zaman yeniyetmə qədər xəyalpərvər, lakin qoca qədər müdrikdir; ən qatı düşmənlərini bağışlamağa, onların günahlarını unutmağa qadirdir. Bilirdilər ki, o böyük var-dövlətə sahib olana kimi nə qədər məhrumiyətlərə tablaşmalı olmuşdu.

Allah onu övlad payı ilə sevindirməmişdi. Sanki xudbin hissələri, mal-dövlət hərisliyini bununla da ondan uzaq tutmuşdu. Elə bil buna görə də övlad payından məhrum idi. Ona görə məhrum idi ki, neçə-neçə arxasız arxa dursun, heç kimdə fərq qoymasın, nəyi var paylaşsın. Rəssamlar arteli təşkil etmişdi, ehtiyacı olan hər kəsə istədiyi qədər pul verirdi və bu pulu saymırdı verərkən (niyə saymalı idi?! Geri ki alınmırdı bu yardımı, saymağa hacət var idimi?!).

Kuinci ölüm ərəfəsində emalatxanasında olan şəkillərini, pul ehtiyatlarını və Kırımı malik olduğu torpaqlarını öz adını daşıyan rəssamlar cəmiyyətinə vəsiyyət etmişdi. O ölərkən "...Dahi, böyük, doğrucul insan Kuinci öldü" - dedi müasirləri (31,62).

Məzarının - son mənzilinin qurulmasında da elə bil bütün rus sənətkarları əl qoydu. Memar A.V.Şusevin layihəsi əsasında boz qranitdən hazırlanan bu abidə rəssamın ana vətəni Kırımın su quyuları şəklində idi. Bu ideyanı şagirdləri vermişdi: bu müəllimlərinin onlardan ötrü çeşmə qədər həyatı, əbədi olduğuna, ondan aldıqları böyüklük, gözəllik dərslərinə işarə idi. M.K.Rerixin budaqlarına quş qonmuş palıd ağacı rəsmi Frolov qranit divarda mozaika ilə əks etdi. Qranit sütunda (bu sanki ömür ağacı idi) Kuincinin büstünü V.A.Beklemişev işlədi. Bu birliyin nümayişi özü simvolik mənə daşmalıdır; bu bütün ürəklərdə Kuinci məhəbbətinin şölələnməsinə işarə edirdi.

...Kırımın uca qovaqlı bağları, erkən çiçəkləmiş badam ağacları, Kırımın tufan, yağışlı-yağmurlu yolda əli uşaqlı çadralı qadın; türk bərəkəti aşan-daşan mənzərələr; budaqları yetişmiş almalardan əyilmiş ağaclar, ağacların altına yığılıb til vurulmuş, daşınmağa hazır meyvələr, türkün öyündüyü halal ruzi... bu şəkillər xəcaləti, peşmançılığı, məhəbbəti də birlikdə dirildir, qandan çağlayıb gələn sevginin azalmadığını, əriyib bitmədiyini, əzəli olduğunu göstərməkdədir. Ad dəyişsə də...

HƏSRƏT VƏ MƏHƏBBƏTİN HEYKƏLİ - İVAN BUNİN

Lev Qumilyevin "Qədim Rus və Böyük Çöl" əsərində göstəriləyi kimi, "Hələ Mərkəzi Rus dövləti yaranandan çox-çox əvvəl xristianlaşıb, ruslara qaynayıb-qarışan Aksakov, Arakçeyev, Axmatov, Bulqakov, Qodunov, Buxarin, Karamzin, Turgenyev, Yusupov, Ermolov, Koçubey, Saltıkov, Raxmaninov, Korsakov, Suvorov, Timaşev, Uşakov, Şişkov, Miçurin Kurakin... kimi saysız türk ailələri içərisində Buninlər də var idi (Qumilyev L.N. Göstərilən kitab (rus dilində) s.538).



Buninlər bir çox məşhur Qızıl Orda ailələri kimi 1312-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş Sultan Məhəmməd Özbək xanla yola getməyib, Rusa pənah gətirmişdilər. Var-dövlət hərisliyinə görə Kalita "pul kisəsi" ləqəbi daşıyan Böyük Moskva knyazı İvan Kalitadan (kalita türk dillərində "qayışdan, kəmərdən asılı pul kisəsi, çanta, torba" deməkdir. Dilimizdə "xalta" (enli qayış) şəklində yaşayır) inayət görərək Ryazan vilayətində öz mülk torpaqlarında yaşayırdılar.

Bu ailənin törəmələrindən olan məşhur rus yazıçısı Nobel mükafatçısı İvan Buninin anası da türk əsilli nəsilərdəndir. Anasının qızlıq фамилиясы Çubarova idi. Radlov lüğətində çubar sözünün "xallı, çopur" mənası daşdığı qeyd olunur. Müasir tatar dilində də çubar rənginə görə at cinsi adlarındandır. Rus dilindəki qədim türk sözlərindən olan çubarıy sözü də buradan keçmişdir. Gənc Bunin Oryolda ilk müxbirliyi zamanı oçerklərini Çubarov imzalayırdı.

Bunin ömrü boyu öz фамилиясы ilə öyünmüş, hər zaman böyük rus şairi Jukovskinin qohumu olduğunu qürurla qeyd etmiş və heç zaman da onun anasının əsir türk qızı Səlihə olduğunu deməyi unutmamışdı.

Xasiyyətə darqursaq, öcəşkən İvan Buninin yaradıcılığında isə qələm sahibinin sərtliyi və qabalığı elə sığallanır, hamarlanırdı ki, nəhayət, əriyib gedirdi. Yerində isə o ecazkar qələmin bəxş etdiyi nəşə qalırdı, sehrli səslərin, rənglərin, günəşin, yağışın, küləklərin, qarın... kədərlə hopduğu elə kədərli də təbiət - eyni qələmlə çəkilmiş, adi gözlərin görə bilmədiyi gözəlliklər, daha doğrusu, məhəbbət üzə çıxırdı və yaddaşlara keçirdi. Bu məhəbbət gün istisi kimi vurub qarsır, yandırır qovurur, ağlagəlməz dəlilliklər, üsyanlar qoparır, dünyanı yerindən oynadan vulkan oduna çevrilə bilirdi. Həmin məhəbbət bu gün də heyrət və təhsinlər oyadır. Damarda qanı coşdurur, artıq yeni təkənlə bu qan ürəyə axır, onu yeni sevdalara, görünməmiş xariqə meyllərə çəkir. Sağına-soluna boylanırsan. Bu məhəbbəti arayırsan, nigarançılıq səni sarır. Ömür boyu...

Özü çəlimsiz, arğaz oğlan idi. Elə beləcə də şümal, yeniyetmə görkəmində ömrünün səkkizinci onilliyinə adlamışdı.

Bu uzun çəkən gənclik, qəlb təravəti onu məhəbbətdən uzaq düşməyə qoymadı. Onu həmişə məhəbbət macərələrinin, romanların mərkəzində saxladı. O,

60 yaşını keçhakeçdə dostlarına qadına olan ilahi duyğularının daha da yüksəldiyini etiraf edirdi. Elə bil məhz bu hisslər özü onun qəlbinə gözəllik və mərhəmət axıdırdı.

Ömrün qürubunda Ümmül-Banu ilə tanış olmuşdu. Onları general Loxvitskinin qızı Teffi təxəllüslü mühacir yazıçı tanış etmişdi, tərcüməçi kimi.

Ümmül-Banunu Paris parisli edə bilməzdi. Özü istəsə də. O, şərqli qızı idi. Bakıdan getmişdi. Gözəl idi, amma daha çox ekzotik, effektiv şərqli görünüşdə. Cazibəsi artıq idi. Model işləmişdi. İndi isə yazmağa ehtiyac duymuşdu. Yaşı qırxı keçirdi, içində özündən xəbərsiz doğulub böyüyən nisgil ona Bakı xiffətini yedirirdi.

Axı Bunin belə qızı ömrü boyu gəzmişdi də, gözləmişdi də. Əsərlərində təsvir etdiyi türkanə gözəlliklərə aludəliklə gör neçə illərmiş bu qızdakı qaşı-gözü çəkirmiş.

Bilə-bilə bu gözlərə füsunkarlığı, dodaqlara gül təbəssümü, qəlbə coşğun şərq ehtirasını doldurmuş.

Rus ədəbiyyatında ən gözəl qadın portretləri yaratmışdı. Bütün əsərlərində qəhrəman qadıncı; hamısı da bir nəfər kimi Şərq qadınıdır, görkəmi ilə də, xarakteri ilə də. Bu qadınlar o qədər möhtəşəm və ali idi ki, nə qədər mükəmməl yaradılsa belə kişi obrazları bu surətlərə fon kimi xidmət edirdi. Fövqəladə gözəllərin - gözəlliklərin təsvirində epitetləri də türkləşirdi - "türk kimi gözəl, türksayağı qəşəng", "Şamaxı şahzadəsi" və s.

Bu qadınlardakı məhəbbətə, eşqə, divanə sevgilərə - öz yaratdığına vəcdlə vurulurdu.

Bu görüş ərəfəsində yenicə yazdığı "Təmiz bazar ertəsi" əsərindəki qızı - əsərin qəhrəmanı ilə yanaşı, oxucunu da başdan edən o qaragözlü qızı - indi Ümmül-Banu adında tapmışdı. O qızı ki, Bunin Moskvanın qarlı küçələrinə, qapı-pəncərələrini buz örtmüş evlərinə, kirşələrinə, kəşif qoxulu restoranlarına yaraşdıra bilmir. Gözləri önündə bu qızın şahənə gözəlliyi dursa da, xəyal isə Astarxan... İran ...Hindistan... deyə-deyə buralardan uzaqlaşır; baharın-günəşin heç vaxt tərək etmədiyi, gecəsi gündüzündən yaraşlıq, ətirli, isti Şərqə uçurdu.

Cazibəsinə qul olduğu bu Şərqli qızı nə boz, tutqun göylərə, nə də qarlı səhralara yaraşdıra bilirdi.

Maksim Qorki Buninin Şərq sevgisini öz böyüklüyündə yaxşı duya bilmiş, bu sevgini Buninin "irsi sevgisi" adlandırmışdı.

Şərqə vurğun idi! Şərqi adətlərə, xarakterlərə aludə idi. Xeyli qabaq vəsiyyətini etmişdi: - Öləndə üzüaçıq yox, üzübağlı, hörmətlə dəfn olunmaq. Dostluqda möhkəm, etibarlı idi, sözünün də ağası idi. Dostları ilə tərədən-dırnağacan bitkin, bütöv, səmimi idi. Odur ki, ayrıca Bunin-Çexov, Bunin-Qorki, Bunin-Kuprin, Bunin-Şalyapin... deyə əhdi-vəfadan söz açmaq olar.

Qardaşlarını, xüsusən böyük qardaşım lap şərqli ehtisamı ilə sevirdi. Ona elə bağlı idi ki, bu məhəbbət adamın yadına Şərq nağıllarını salır. Bu qardaş aclıq çəkən Rusiyada qalıb acından öləndə bu xəbər Parisdə Buninə çatanda o elə kədərlənmişdi ki, yaxınları onun sağlığı üçün qorxuya düşmüşdü.

Qadınlara necə iltifatlı, necə vurğun idi! Təsadüfi yol əyləncəsinin səbəbkarı bir dəfə gördüyü bir qadını da, ömrünü verdiyi qadını da bir tuturdu; xatirələrinə eyni ehtiram, eyni sayqı. Atəşin duyğuların ortağı olan ilk qadın bir ömürlük ayrılıqdan sonra yuxusuna girirdi və onda könül təbəddülatları yarada bilirdi. Gündəlikdən xəsis - lakin içindən yanan, döyünən duyğularını köpürən cümlələr xariqülədə hekayələrə keçirdi. Bu qadınların nə əlinin tumarını, nə dəli öpüşlərini unudurdu; paltarlarının lap xəlvəti qırçınlarından tutmuş gün yandırmış boynunun qıdıqlayıcı ləzzəti də yadında qalmışdı. Əsil şərqli kimi sevirdi. Şərqli kimi qısqanırdı. Bu qısqanlıqlar içində neçə dəfə ölümə yaxın gəlmişdi. Bu hisslər, sarsıntılar, zəlzələlər yazıya köçürülür, gözəl, parlaq, zəngin, ilahi qadın portreti doğururdu. Bunun qadını mələk qədər ecəzkar nəqş edirdi.

Heç dünyə özü, həyat belə nə qadın qədər, nə eşq qədər şirin deyildi. Bunun Şərqli kimi də əzab çəkirdi; nəşəsisiz, əsəbi, dərddli gəzirdi günlərlə; ürəyində isə məhəbbəti daldaladır, ildən illərə keçirdi.

On üç dəfə İstanbulda olmuşdu! Bu şəhərə də vurulmuşdu, onun tarixinə də - taleyinə də.

Hələ ilk gəlişindən ondan qırsaqqız olub yapışan yunan keşişciyəzi onu naqqallığı ilə bezdirsə də yazıçı vəcdlə İstanbul mənzərəsinə baxır, ayağını torpağa basan kimi ağlar səslə onu "Vizantiya yadigarları" deyər naftalınli "tarixlərə" çəkmək istəyən bu həyasız yunandan yaxasını qurtarır. Bunun ölümə Vizantiya xatirələri yox, islamın bu torpaqlardakı nailiyyətləri, yaratdığı bərəkətli, köklü mədəniyyəti cəzb edirdi. Hətta məşhur Aya-Sofiyanın sonradan islam abidəsinə çevrilməsindən sevinc duyur; İslam mədəniyyəti, türk incəsənətinə xüsusi aludəlik göstərir, İstanbulu bir islam şəhəri kimi təqdir edir; ayağını pak suların yuduğu inzibati binadan çox, yazıçıya füsunkar cənnət guşəsi kimi görünən sultanlar sarayını vəsf edir. Nə olsun, ulu babaları Özbək xandan qatı müsəlman qaydaları tətbiq etdiyinə görə qaçıb uzaqlaşmışdılar.

Arvadı, daha doğrusu, keşməkeşli həyatının ortağı, könül dostu Vera Muromtseva bunları sezirdi, bunu təbii hal sayırdı. Bununı türk tarixi maraqlandırır, coşdurur, vəcdə gətirirdi. Gəmi İstanbula yaxınlaşdıqca gözlərindən sevgi, rıqqət yaşları axıdırdı. Bu şəhəri on üç dəfə görsə də.

Sonradan keşməkeşli oylağına çevrilən İstanbulu dövrələyən bu dənizlər nə qədər davalar görmüş, köksündə Vətəni qoruyan hərbi qalalarını qürurla saxlamış, bu sulara nə qədər şəhid qanı tökülmüş. Bunun bu qanlı tarixə sevgi və hörmətlə baxa bilir. Bu dənizin sularında əks-sədasını saxlayan türk bağrından qopan fəryadları eşidə bilir.

Göz yaşları ilə oxuduğum - oxuduğumuz əsərlər var! Bununın "Fəryad" hekayəsi var. Rus anası yüz ildən bir, bəlkə min ildən bir Bunun kimi yazıçı doğa bilər. Hekayəni oxuduqda bu qəlbə, bu ədalətə heyran qalırsan. Bu gün rus ziyalıları arasında Bunun kimi yazıçının olmadığına yana-yana təəssüf edirsən.

Bu əsərdə qismətə, taleyə inanıb boyun əyən bədbəxt atanın oğul dərdi, itirdiyi əzizlərinə, dağılmış yuvasına olan məzlum sevgisi bu saf, sadə həyat tərzindən çox-çox uzaq olan rus yazıçısını riqqətə gətirir. Gəmidəki laqeyd, yekəxana, sərxoş rus soldatlarını "it" adlandırır, bu bədbəxt türkə rəğbət və məhəbbətlə yanaşır, onu özünün qəm ortağı zənn edir.

Hekayədəki türkün qanlı hərbdə itirdiyi oğlunun adı Yusifdir. Bunun bunu da bilir, oğul dərdi ilə gecə-gündüz izzət çəkən Yaqubu da, ümumbəşəri etiqadda kök salan əzəli insan faciəsinin ortaqlığını da. Ömründə çox səyahətlər etmiş yazıçı bu aciz kişinin öz dərdsini rus əsgərlərinə bir şərq istiqanlılığı və açıqürəkliliyi ilə necə nağıl etdiyini, əsgərlərinə onu dolayab ələ saldığını gördükdə iki əxlaq, iki zidd olan (müqayisə bu tərəflərdən birinin xeyrinə olmasa da) qüvvə görür.

Gəmi İstanbulun yanından gecə keçirkən onun sirli, nağılvəri gözəlliyinin soyuq, biganə fonunda ata dərddən, izzətdən səsi kəsilmə-kəsilmə "Yusuf" deyə fəryad etdikcə yazıçı tab gətirmir. Onun oğlu əyalətdən gəlib bu dünyanı çalın-çarpaz bölmüş cəbhələrə İstanbuldan yola düşmüşdü. Balkan hərbi meydanları, ya da Azərbaycanın qanlı cəbhələri ola bilərdi. Yazıçı atanın özü qədər mütəəssir olur: İstanbul onun heç kimə gərək olmayan miskin həyatına və Yusifin gözəl cavanlığına necə qıymışdı?

...Bunun şedevrlərini Rusiyadan uzaqlarda yaratdı. Amma Rusiya bundan nə kəçilməli, nə də ağlamalıdır. Çünki yazıçının təsvir etdiyi adamlar rusiyalı idilər və ya Rusiyadan tanıdığı adamlar idilər. Öz həvəsi və taleyi ilə. Hətta göyün ulduzları da, yazıçının daha çox cəzb olduğu ay da Rusiya səmalarında gördüyü və ələ bil gözlərində elə o zamandan şəklini sıxıb saxladığı ayın işıqlı mənzərələri idi. Bunun təbiət lövhəsini də insan qəlbi kimi həssaslıqla nəqş edə bilirdi. Yarpaqları tökülmüş, xəzən qoxusu çökmüş, əslində labüd ayrılığı göz altına almış iki aşiqin dərdsinə ağlayan, nəm və kədərli bağ və ya palıdların vahiməli xışıltısını da saxlayan, ilk baharın nəşəsi dolan, ormanı andıran böyük bağ... Quşların coşqun nidaları, ilıq gecə, heç nədən yuxusunu itirmiş, qəlbinə ilk sevdə düşən yeniyetmə, üz-üzə qaldığı sevgi dolu bu təbiət qədər oynaq aşiq, vurğun oğlan... hamısını Vətəndən gətirmişdi. Özü dediyi kimi oradan ki, çölləri əzəmətli, hökmlü və hörmətlik xan kurqanları, şəhərləri Batıdan qalma körpülü Rusiyadan. Və Bununın yenidən qazandığı kədər və türki-dünyalıq, əsəbilik-qısqanclıq hamısı Vətən nemətləri idi. İtirilmiş Vətənin töhvələri - ağırları idi.

Bunun bir şərqli kimi yurd-yuva göynətilərini əsil faciəyə çevirmişdi. Qürbəti bütün ölçülərində dərk edib yaşadırdı. Əslində əhlikef atası son mülklərindəkə nələri varda satmışdı hələ o uşaqkən. Bununın heç zaman nə evi, nə uşağı olmuşdu. Lakin bilirdi ki, ölməyə Vətən yaxşıdır. Oturub kədərli nağıllarını yazırdı. Qonşuluqdasə bir Fransa inəyi böyürür. O isə açıq və kin qarışıq, canını saran yorğunluğu ələ canındakı hikkə atəşi ilə yandırıb yox edə bilirdi - göz yaşları ilə Rusiyani əyalətləri ilə yadına salırdı.

Dönə-dönə o yeri tapıb oxuyur, bəzən bütöv bir cildi o sözlərin kədərini bir daha anmaq, dərk etmək, bəlkə ovutmaq üçün oxuyub ağlayıram. Bəlkə də həmin an vurğun bülbülün dərdli səşindən də mənə dərdli gəlir öz böyük, qaba dərdini daşıyan elə o qaba inək böyürtüsü.

Sənətkar ömrü qürbətdə keçirdi. Odur ki, qəhrəmanlarının da çox vaxt təsviri bu ayrılıqqabağı pərişan, nigaran günlərdən başlayır. Onun "Payız" əsərinin qəhrəmanı da çox kədərli. Yayda başlayan müharibə payıza girib. O nişanlısı ilə vidalaşmağa gəlib. Bu kədər adi səfərbərlik kədəri deyil. Hamı kədərli, çünki qarşısı alınmaz talanlar, məhrumiyyətlər əvvəlcədən duyulur. Rusiyanın az-çox dinclik gördüyü son günləri idi. 14-ün payızı... qırğın gəlir, qarşıda bu bir çovumuş güllə, aclıq, didərginlik - itkinlik ola bilərdi; qarşidan açıq cəbhələr, soyuq səngərlər, müharibələr gəlirdi.

Bu qəhrəmanların yolu cəbhələrə idi. Həmin cəbhədən sağ çıxanların da yolu qürbətə idi. General Denikin taksi sürəcəkdə, Maxno ayaqqabı yamayacaqdı qürbətdə. Dünən cah-calallı, adlı-sanlı adamlar yetim-yavərsiz qalacaqdılar, qapılara düşəcəkdilər. Ürəklərində həzin Vətən duaları oxusalar da, qəlblərində ətirli, yaşıl Vətən bağı salsalar da, onların üzünə bu qarçı qıfıllı qalacaqdı ömürlük.

...Dünya varından Buninin bir güclü radioqəbuledicisi vardı. Vətəndən gələn hər bir səsə, xəbərə qulaq asırdı. Mühacirəti yarıda kəsib dönən A.Tolstoyun da, şahlıq zirvəsinə yüksələn Qorkinin də qalib səsini bir az nifrətlə, bir az həsədlə, bir az da sevgiyə dinləyəcəkdə. Qədim rus şəhərlərinin yeni sovet adına öyrəşə bilməyəcəkdə, amma ətrini duyacaqdı. Uzun ömür yaşayacaqdı. Onu kədər yaşadırdı. Bu kədər özü ölmək istəmirdi. Acıqdan ölmürdü. Onu - Vətənə ən çox gərək olanı, Vətəni ana deyib - ata deyib sevəni Vətəni qoyub qaçmağa məcbur etmişdilər.

Kədər yaşayırdı, acığından onu da yaşadırdı.

ONUN BİR ÜZÜ VARDI: SƏDAQƏT

Rusiyanın hərbi naziri məşhur dövlət adamı Arakçeyev (qraf Aleksey Andreyeviç Arakçeyev 1769-1834) qədim, lakin yoxsullaşmış zadəgan ailəsindən çıxmışdı. Rusların "Nəsil Şəcərəsi Kitabı"nda Arakçeyevlərin nəslə haqqında deyilir: "1695-ci il martın 6-da çar fərmanı ilə Novqorodlu İvan Stepanoviç Arakçeyevə onun özünün, ata və babalarının dövlət qarşısındakı xidmətlərinə görə Novqorod quberniyasında kəndlər, əkin-biçin yerləri bağışlanır" (48. t.2, s.7-10).

Qraf Arakçeyevə qədər də bu ailədən onu şöhrətləndirən hərbi adamları çıxmışlar. Məsələn, Arakçeyevin babası Vasili Stepanoviç Arakçeyev general Minixin komandanlığı altında vuruşmuş, Oçakov altında yaralanmış, general rütbəsində istefaya çıxmışdı. Onun qardaşı oğlu Andrey Alekseyeviç isə, poruçik rütbəsində istefaya çıxanda, ona irsən yetişmiş 20 təhkimlisi olan kiçik kəndə malik idi. Bu Pyotrun onun babalarına səxavətlə bağışladığı hədiyyədən qalan son

yadigar idi. Üç oğlu var idi. Bu kasıb zadəganın üç oğlunun üçü də general rütbəsinə qalxıb dövlətdə görkəmli mövqelər qazanacaqdılar. Hələ ki, həmin gələcəyin böyük dövlət adamı olacaq oğlunu Peterburqa aparıb artilleriya məktəbinə düzəldənə kimi yazığım döymədiyi qapı qalmayacaqdı.



Nəhayət uşağı xeyirxah adamların vasitəsilə (Yekaterinanın xeyriyyə tədbirləri üçün maddi vəsaitlə təmin etdiyi mitropolitin böyük əməyi sayəsində) Artilleriya və Mühəndislər Korpusunda oxumağa düzəldə bilir. Gənc Arakçeyev riyaziyyatda misilsiz bacarığı, həyatda fərsəti, səyi və çalışqanlığı, daha doğrusu, zirəkliyi ilə tez bir zamanda nəzəri cəlb edir. Yekaterinanın saray əyanlarından olan Saltikovun köməyi sayəsində yaxşı məvaciblə işə düzəlir. Elə Saltikov özü də onu vicdanlı və işgüzar gənc kimi şahzadə Pavelə tövsiyə edir. Arakçeyev zəhmətsevərliyi, zirəkliyi, doğruluğu ilə gələcək hökmdarın rəğbətini qazanır.

Odur ki, vəliəhd hakimiyyətə gələn kimi ona general rütbəsi verir, onun tavanasaz olduğunu bildiyindən Novqorod quberniyasında iki min təhkimli ilə Quruzino kəndini bağışlayır. Bu gözəl kəndi vaxtilə çar Pyotr öz əziz dostu Menşikova bağışlamışdı. Deyilənlərə görə xiyabanda sıralanmış əzəmətli palıd ağaclarının da çubuqlarını bir vaxt çar öz əllərilə dost bağında əkmışdi. Kənd Arakçeyevin idarəsinə keçən kimi az bir zaman ərzində burada tikilən saray və digər tikililər paytaxtın ən zəngin saraylarını geridə qoyurdu. Çar Pavel özünün ad günündə ona "Nəcəbətli qraf" titulu verir. Bununla əlaqədar olaraq Arakçeyevlərin gerbinə bu sözlər həkk olunur: "Səmimi və sadıqdır". Deyirlər, bu sözləri çar Pavel öz əllərilə tərtib etmişdi. Bu cümlə sonralar qanadlı ifadəyə - aforizmə çevrilir. Sonralar Puşkin ona yazdığı epiqramında "Bütün Rusiyanı sıxışdıran, qubernatorları ağlaşdıran" qiymətini verir, bununla bir vaxt çarın özündən aldığı təltif qədər qiymətli həmin sözlərin dəyərini "Nüfuzlu adamların qarşısında köləlik etmək, əyilmək" mənasında aşağı salmaq istəyirdi. Amma saray əyanları içərisində onu gözü götürməyənlər, dostlarından qat-qat çox düşmənləri var idi və paxıllar çox idi. Bu adamlar onun, rus ordusunun artilleriyasını az bir zamanda ağlamalı vəziyyətdən çıxarmasını, yıxılanın qolundan tutmasını unudurdular; onun sədaqətli və etibarlılığı hamının gözündən yayınır. Məsələn, hamıya məlum idi ki, əgər I Pavel sui-qəsd gecəsi o paytaxtda olsaydı, həmin sui-qəsd də baş tutmayacaqdı (35, 162). Amma əleyhdarları tərəfindən onun bu keyfiyyətləri yaltaqlıq və yarınmaq kimi qiymətləndirilirdi. Buna baxmayaraq o, sədaqəti və fədakarlığı ilə gənc çar Aleksandrın da təvəccöhünü qazandı və imperatorun yanında az qala birinci adama çevrildi. Aleksandrın vaxtında xüsusən 1815-ci ildən başlayaraq, faktiki olaraq Dövlət Şurası və Nazirlər Kabineti Şurasının rəhbərliyini öz əlinə alır.

Onun dövlət siyasəti, xüsusən böyük hərbi ləşkərlər tədbirləri rus ictimaiyyətində "Arakçeyevçilik" adı alır. Çar ona inandı; onu özünə və Vətənə

sədaqətli, vəfadar dost sanırdı. O çarın üzünə çəkinmədən həqiqətləri deyə bilirdi. Çar məhz, onun tövsiyəsinə və məsləhətinə əməl edib 1812-ci ildə müharibənin başlanğıcında ordunun baş komandanı vəzifəsindən gedib öz yerinə Kutuzovu təyin etdi. Nəhayət, o çarı inandıra bildi ki, onun məhəbbəti, coşqun vətənpərvərlik duyğuları bu böyük vəzifəyə kifayət etmir, vətənin belə ağır anlarında baş komandanlıq döyüş sınaqlarından çıxmış sərkərdəyə həvalə olunmalıdır. Yoxsa yaltaq və karyerist, vəzifəpərəst nazirlərin heç biri cürət edib imperatoru bu fikirdən daşındıra bilməzdi.

Arakçeyev adamları əlüstü və gözəl tanımaq qabiliyyətinə malik idi, bir-iki yığcam ifadə ilə də insanın tam, dolğun xasiyyətnaməsini verə bilirdi. Yüksək saray dairələrində vəzifəyə adam qoyub, həmçinin vəzifədən adam götürmək onun işi idi. O bunda şəxsi xeyir, mənfəət güdmürdü. Sadəcə işə yararlı, müvafiq adamları axtarıb tapa bilirdi. Heç bir padşahın ona olan hüduzsuz etibarından "bəhrələyə bilmirdi", çünki özü yüksək mövqelərə işgüzarlığı, çalışqanlıığı və sədaqəti ilə gəlib çatmışdı. Elə onun ən gözəl keyfiyyətləri də əsasən bundan ibarət idi. Əlində olan pula, vara gözünün ucu ilə də baxmazdı. Düşmənləri belə onun bu xüsusiyyətləri barədə susa bilmirdilər. Təəssüf ki, onun xasiyyətindəki qəddarlıq, zalımlıq, əlində böyük ixtiyar toplandıqca hər cür sərhədləri aşırırdı. Həm də həddən artıq düzlüyü-dürüstlüyü də onun xeyrinə olmurdu, çünki məsul işlərdə həddən artıq vicdanlı olmaq özü də şəraiti dözülməz dərəcədə ağırlaşdırırdı. Ona görə çar Pavel özü qədər inandığı və Peterburqun komendantı təyin etdiyi bu adamı vəzifədən uzaqlaşdırıb özündən də kənarlaşdırır. Düşmənləri də bunu istəyirdilər -yataq otağına girib "sahibsiz" çarı öldürürlər, atasının yerinə hakimiyyətə keçən I Aleksandr da Arakçeyevi imperiyaya lazım olduğunu bildiyindən dərhal onu çağırır. Çar ölənə kimi Arakçeyev onun yanında olur. Çar onun əlinin və ürəyinin təmizliyini bilir, həmişə onun sözünə əməl edirdi. Arakçeyev düşmənlərinin çox-çox olduğunu bilirdi, öz evində belə yeməyi əvvəl yoxlatdırıb sonra yeyirdi.

Ailə həyatı uğursuz çıxmışdı, bütün ömrü işdə, fəaliyyətdə keçirdi. Buna baxmayaraq qadınları sevirdi, qadın onunçün böyük qüvvə idi; general sədaqətli aşiq idi.

Çarın özü ilə bəzən dövlət mənafeyinə görə mübahisəyə girişən, ona sət etirazlarını bildirən bu adamın əli altında işləmək də cəhənnəm əzabı idi. Belə bir adam vəfalı məşuq idi. Elə məşuqəsinin ölümündən sonra o kəndinə köçür, saqqalda gəzir, deyirlər bu qadının qanına batırıldığı dəsmalı boynuna bağlayırmış. Amma bu aşiq xəyanətlə də barışmırdı. Yalana qarşı, saxtakarlıq və sədaqətsizliyə qarşı də qəribə intiqamlar uydura bilirdi. İki sevgilisi vardı. Yüksək dairəyə mənsub olan, Peterburqda yaşayan qadın və daha çox sevdiyi, əsil məhəbbət bildiyi qadını. Bu xanım onun kənddəki malikanəsini idarə edirdi. Elə o da ağası kimi əli altında olan xidmətçilərlə, kəndlilərlə amansız rəftar edirdi. Nəhayət cana doyan kənd əhalisi ayağa qalxdı, bu zülmkar qadını - Anastasiya Minnikovanı həmin qəddarlıqla da

öldürdülər. Kənd bilərəkdən hamısı elliklə bu işdə iştirak edirdi ki, bu əzazil qadına qarşı sui-qəsdə kimisə ayrıca günahlandırıb cəzalandırmınsınlar.

Arakçeyev sevgilisi qadının ölümü ilə əməlli-başlı qəm-qüssəyə batır, dostunu dəfn edir və məzarının yanında özünə yer saxlayır. Dərdli gecələrini qadının son yadigarlarını eşləyib oxumaqla keçirir. Bu qadının kağızlarını oxuyub tanış olduqca bu ölüb gedən sevgilisini indi tanımalı olur: inanıb etibar etdiyi bu qadının iş aşırıb rüşvət aldığı, onun adıyla nələr etdiyini öyrənir. Eləcə də digər oyunlarının şahidi olur. Deyirlər ki, o bundan qeyzlənir, keçmiş aşnasının qəbrini sökdürüb ümumi qəbristanlığa köçürür.

Dünən həqiqət sanıb başı ilə cavabdeh olduğu müqəddəsliklər bu gün rəzilliyə çevrilmişdi. Arakçeyev bu tale oyununa mat qalır; rüşvət verən insanları özünün yas içində olan malikanəsinə dəvət edib əşyaları - rüşvət hədiyyələri göstərib "götürün, bunlar sizindir, mən hər şeyi bilirəm..." demişdi. Adamlar bu an ona inanırdılar.

O neçə gecə idi sevgilisinin kağızlarını oxuyub onlarla da tənhalığın ilk acı çağlarını ovutmaq istəyirdi. Əksinə olmuşdu. Həqiqətin - xəyanətin üstü açılmışdı, gec olsa da...

Akarçeyevin coşqun həyatında maraqlı dəqiqələr çox idi: Hərbi nazir kimi maaşı qaldırarkən onun əmri əcaibliklər doğurur, rota komandirlərindən başqa digər zabıtlərin maaşlarının artırılmasına sərəncam verir. Bunun səbəbini sadəcə belə əsaslandırılmış və bunu heç kimdən gizlətmirdi; rota komandirləri rotadan gələn gəlirlə dolana bilər. Bununla o sanki hərbi sahəsindəki oğurluğu elə bil etiraf etməli olurdu. Hərbi intizam elə qanına hopmuşdu ki, evdə də hərbi qaydalar hökm sürürdü: heç kəs porsiyadan artıq yemək götürə bilməzdi. Ətrafda, hər yerdə ideal təmizlik yaradırdı, bu təmizliyə hamı riayət edirdi.

Araçeyevin qanuni nıgahı olmadığından sevgilisi Anastasiya Minnikovadan doğulan qeyri-rəsmi yeganə oğlu Şumski familiyası daşıyırdı. Bu oğlan uşaqlıq illərində keçirdiyi xəstəlikdən qurtulmaq üçün həkimin daim içirdiyi spirtli içkidən adətərdə olmuşdu. Çar Nikolay Arakçeyevin ölümündən sonra onu Qafqaza - Yermolovun yanında işləməyə göndərdi. Çünki oğlan axırıncı dərəcədə sərxoşluq edirdi və saraydakı fligel adyutant vəzifəsindən də buna görə azad olunmuşdu.

Çar müharibə meydanına çevirdiyi qan içində üzən Qafqazın ağır tərbiyələndirici məktəb olacağını düşünürdü. Bu oğlan savadlı və fitri istedadla malik bir gənc idi, hələ çox gənc ikən içki onun axırına çıxdı, bihudə yerə də öldü.

Arakçeyevlərin türk əsilli olmaları, Qızıl Ordadan ayrılıb rus knyazlarına qoşulmuş ailələrdən olması şübhəsizdir. Onların soyu XV əsrin ortalarında II Vasili zamanı Rusa xidmətə girən, xristianlığı qəbul edib xaçlanan və xristian adı götürüb, lakin türk soyadını saxlayan Arakçı Evstafyevdən başlayır, Arakçı Moskva knyazının sarayında məsul vəzifə daşıyırdı.

Arakçı sözü bütün türk dillərində arak, rakı "şərab" və "çı" məşğuliyyət və peşə bildirən şəkilçi vasitəsilə düzəlmişdir. Arakçeyevlərin fəmiya gerbində həkk

olunmuş qızıl kamandan atılan ox rəsmi həm də ailənin türklüyünə və rus dövləti qarşısında hərbi xidmətlərinə işarədir (3, s.115). Rus tarixinin başlıca simalarından olan bu böyük və məşhur şəxsiyyət bir çox tarixi əsərlərdəki obrazlarda öz tam əksini tapmışdı. Yazıçı V.V.Krestovskinin "Babalar" ("Dedi") əsərində Arakçeyevin türk mənşəyi qabarıqlaşdırılır, bu türklük onun özünü alçaltmaq üçün düşmənlərin əlində bir vasitə olur: "Arakçeyev? ...Arakçeyev nədir, kimdir, axı? Arak... Aman allahım, bu nə vəhşi familiyadır?"

Yazıçı Aleksandr Hertsen də öldürücü istehza ilə bu böyük dövlət adamını "Gələcəyə Məktub" əsərində "Baskak", "Tatar baskakı" adlandırmaqla onun çox asan sezilən türk mənşəyinə işarə vururdu. Həyatda da belə idi: Onu gözü götürməyən yüksək saray əyanları Arakçeyevin qeyri-rus mənşəyinə tez-tez toxunurdular.

Xasiyyətindəki zalımlıq, despotizm onun yaratdıqlarını, min cəfa ilə qoruduqlarını, dövlətə xidmətini, hətta onun xeyirxahlığını belə kölgədə qoyurdu.

Onun əməyi sayəsində kəndlilər bir çox güzəştlərlə kreditlərə malik idi. Ətrafda olan kəndlilərə nisbətən, özbrinin maddi vəziyyətinə görə qat-qat yaxşı dolanmalarına rəğmən, Arakçeyevin zülmündən cana doymuşdular, rifah hallarındakı üstünlüklərə baxmayaraq onun kəndliləri özlərini bədbəxt sanırdılar. Arakçeyevin övladı yox idi; bütün var-dövlətini hələ sağlığında Novqorod Kadet korpusuna vəsiyyət etmişdi. Varlı sarayını onlara əsgər qışlası kimi hədiyyə vermişdi. Korpus Arakçeyevin adını və gerbini daşıyırdı. Bütün bunlar hər şeyi təməldən uçurub dağıdan sovet quruluşuna qədər davam etməkdə idi.

ADMİRAL KOLÇAK

Kolçak Aleksandr Vasilyeviç (4.11.1874-7.2.1920). Admiral, rus əksinqilabının rəhbərlərindən biri. Rus-Yapon və I Dünya müharibəsi iştirakçısı.



Sovet hakimiyyətinə qarşı vuruşmuş, 1918-ci ildən Sibir hökumətinə başçılıq etmişdir. 1920-ci ilin yanvarında həbs edilmiş, Sovet hökuməti tərəfindən güllələnmişdi (Böyük Sovet Ensiklopediyası, XII cild, s.477 (rus dilində)).

"O, məhəbbət və elm üçün doğulmuşdu, lakin tale onun umuzlarına talan olmuş vətən naminə hərbi diktatura hakimiyyətinin ağırlığını və məsuliyyətini yüklədi", - deyərək onun vəfalı rəfiqəsi, sədaqətli dost olan Anna Timirova çox sonralar, ixtiyar çağlarında yada salırdı.

Anna Timirova özü 1893-cü ildə əski çərkəz yurdu Kislovodskda anadan olmuşdu. 1975-ci ilin yanvarında öz əcəli ilə ölmüşdü. Məşəqqət və əzabla dolu bir ömür yaşamışdı. Admiral Kolçak həbs olunarkən könüllü olaraq onunla həbsxanaya girmiş, həmin gündən, yəni 1920-ci ilin yanvarından ta 1960-cı ilin mart ayına kimi

Sibir həbsxana və düşərgələrində can çürütmüş, amma yaşamış və bu yadigar eşqi yaşatmağa çalışmışdı. Bu məhkum ömürdən yalnız son 15 ilini azadlıqda yaşamışdı.

Timirovanın əsas ittihamı onun "cinayətkar" eşqi idi; Sovet məktəblərində adı ilə 70 il uşaqları xortdan, bir adamıyən kimi qorxutduqları Admiral Kolçakla olan sevgisi və onu son nəfəsinə kimi tərk etməməsi idi.

...Bu məhəbbət od-alov və qan içində doğulmuşdu, elə beləcə də sabahı olmayacaq bir ümitsiz gecənin şöləsində yaşadı.

Hər ikisi həyatlarını həsr etdikləri mübarizənin sonunu - aqibətini bilirdi.

Həyat onları qarşılaşdırarkən hər ikisi evli idi. Gənc Anna Timirova təntənəli bir bal gecəsi onu görmüş, aşıq olmuşdu. Qadının cəzbedici şərq gözəlliyi və füsunkarlığı admiralın ciddiyətini və möhkəm inadını qırılmışdı. Sonralar Omskda (qədim tatar şəhəri Ombu) admiralın yanında Timirovanı görüb müşahidə edən, Sibir hökumətinin müttəfiqlərindən olan, fransız emissarı Berjeron xatirələrində ondan vəcdlə bəhs edir: "Ömrümdə heç yerdə gözəllik, cazibə və ləyaqətin belə çulğalaşmasına rast gəlməmişdim. Mən özüm inadkar subaylardanam, amma nə vaxtsa ailə qurmaq fikrinə düşsəm, arzu edərdim ki, yalnız onun kimi bir qadına rast gəlim... İlk dəfə mən onu rəsmi bir görüşdə admiralılla bir gördüm, onların zahiri oxşarlığı məni heyrətə gətirdi. Əgər mən onların münasibətlərini və əlaqələrinin xarakterini əvvəlcədən bilməsəydim, onları bacı-qardaş və ya yaxın qohumlar zənn edərdim. Baxışlar, rəftar, yeriş, əhval-ruhiyyə, temperament... hamısı eyni. Eyni Şərq ruhu. Onlara baxır və qeyri-ixtiyari düşünürsən: Onların bir-birindən ayrı həyatı mümkün deyil. Yadımdadır, mən onları ilk dəfə birlikdə gördükdə təəssüflə düşünürdüm: kim bilir, qarşıda onları nə gözləyir - şahlıq, yoxsa şəərəfsiz bir ölüm?!"

Həyat... Zərrə-zərrə, damla-damla qəlbə dolan vurğunluq və şəfqət artıb, kükrəyib bu qəlbə nə tüğyanlar, fırtınalar qopara bilərmiş!... Müharibələrə, aclığa, itkiyə, məhrumiyyətə qalib gələn məhəbbət!... Minlərdən-milyonlardan yalnız birinə nəsis olan şan-şərəfli məhəbbət!

...Admiralın 1919-cu ilin apreldən öz anası ilə mühacirətdə yaşayan oğlu Rostislavın (1910-1965) yazdığına görə, onların kökü türk İlyas paşa Kolçakdan başlayır. Türk yurdu, Osmanlı şəhəri Xatın qalasının komendantı şanlı-şöhrətli İlyas paşadan.

"Kolçak, qolçak" türk dillərində tarixən hərbi geyim, hərbi paltarlarının biri - qola geyilən, onu qoruyan zirehli geyim mənasını ifadə etmişdir. "Kolçak, qolçaq" get-gedə sonra məişət əşyası şəklinə düşərək iş vaxtı paltarı xarab olmaqdan qoruyan, eyni zamanda qolu qoruyan (məsələn, təndirə çörək yaparkən geyilən qolçaq) əşya mənasını daşımağa başlamışdır. Tarixçi-filoloq Nikolay Baskakov özünün "İqor alayı haqqında dastanın türk leksikası" əsərində rus dilindəki kolçuqa "zirehli döyüşçü geyimi" terminini də "kolçak" sözü ilə bağlayır. Vladimir Radlov məşhur qıpçaq xanı Konçak xanın adının da (tarixi mənbələr göstərməkdədir ki, Rus xalqının ilk tarixi bədii abidəsi olan "İqor alayı haqqında dastan"ın qəhrəmanının

oğlu Konçak xanın qızı ilə evlənmişdi) qollara və dizə-baldıra geyilən zireh adından yarandığını göstərir. Beləliklə, kolçaq və konçaq sözünün paralelliyini irəli sürür.

...İlyas paşa sultanın vəziri idi. Sultan İlyas paşaya inanıb basqınçı kazakların hücumuna tez-tez məruz qalan Xatın qalasını ona tapşırmışdı. Sədaqətli İlyas paşa Kolçaka. 1736-cı ilin mayında ruslar feldmarşal Minixin rəhbərliyi altında möhkəm istehkamlara malik olan Or Kapı qalasını (sonradan qoyulmuş adı Perekop) tutdu. Ruslar Kırım torpağına ilk dəfə ayaq basdı. Bu müharibəyə bir tərəfdən də Avstriyanın türklərə qarşı cəbhə açaraq qoşulması ilə hərbi əməliyyatlar bir daha qızışıb gücləndi.

Ruslar 1739-cu ilin yayında Xatın (indi Ukraynaya daxil olan Xotin şəhəri) və Yaş şəhərini (Rummiyanın Yassı şəhəri) tutdular, müharibə sona çatdı, artıq qələbə təmin olunmuşdu. Bu döyüşlərdə Xatın qalasının komendantı İlyas paşa Kolçak oğlu Mehmet bəy və iki min qala əhalisi ilə əsir düşür və Rusiyaya hərbi əsir kimi gətirilir (4, s.147). O, bir daha geri dönmə bilmir və xaçlanır, amma şöhrətli soy adını saxlayır. Yaşamaq üçün də uzağa getmirlər, sonra Kolçaklar hələ türkün qoxusunu saxlayan Odessada (bu şəhər 1789-cu ildə istila olan Hacı bəy şəhəridir) yerləşir. Hər halda bura Evə yaxın idi.

Son ana qədər o qazandığı sədaqət adını saxladı. Əsir düşdükdə arvadını və gəlinlərini İstambula, sultanın himayəsinə göndərdi. Bununla o canını, başını yox, tək sədaqətini, vətənə məhəbbətini "sığorta" edirdi. Belə olduqda sultan ondan daha şübhələnməzdi. Onun qalanı ruslara təslim etməsindən xəyanət görməzdi. Odur ki, İlyas paşa sədaqət və ixlasında sona qədər dayandı; ailəsini amana göndərməsi bunu sübut edirdi (4, s.147). Məhz bu dəyanətinə görə əsir düşdükdən sonra düşmən tərəfdə də onunla hörmətlə rəftar edirlər. 1740-cı ilin fevralında paşa özü imperatriçanın qələbə şənliyində iştirak edir. İmperatriça özü onunla fəxri qonaq kimi rəftar edir. Onu bu təntənələrə baxmağa dəvət edir (4, s.153).

Kolçak paşanın adı rus alimi və şair M.Lomonosovun "Xotinin alınması və türklər üzərində qələbəsinə görə" imperatriça Anna İohannovnaya həsr etdiyi mədhiyyədə çəkilir. "Кто скоро тол тебя, Колчак, Учит российской вдатся власти, Ключи вручит в подданства знак. И бол шей избежат напасти? Правдивый Аннин гнев велит что падишах перед ней шадит" (Tərcüməsi: Annanın hiddəti qarşısında padişahlar tır-tır əsərkən, Kolçak, belə tezliklə kim səni Rusiya hökumətinə tabe olmağa, qul olmaq nişanəsi olaraq açarları təhvil verməyə və əjdərhanın cəhəngindən xilas olmağa sövq etdi?!).

...İlyas paşanın nəvəsi ştabs-kapitan Vasili Kolçak Kırım müharibəsində iştirak edir. Sevastopolun (keçmiş adı Aktıyar) müdafiəsində dayanır. 1893-cü ildə general-mayor rütbəsində istefaya çıxır. Əslən kazak olan Olqa İlina adlı qızla evlənir. Gələcəyin admiralı Aleksandr Kolçak onların yeganə oğlu idi. Kolçaka bəlkə də hər b işinə sevgi ulu babası olan türk qalasının rəisi İlyas paşadan keçmişdi. Hər kəs onda Şərq qanı qaynadığını xüsusilə göstərirdi. Sonralar isə düşmənləri

onun Sibir diktatoru seçilərkən əslən türk olduğunu birdən-birə yada salıb qabardırdılar.

Admiral Kolçak yaxşı təhsil almışdı. Gimnaziyada oxumuş, sonra Dənizçi Kadet Korpusuna köçürülmüşdü. Çox mütaliə edirdi və ədəb-ərkanlı idi. Gənc yaşlarından yoldaşları arasında böyük nüfuza malik idi, dostları hər şeyi ondan soruşub öyrənirdilər. "Kolçak hər şeyi bilir", - deyə zərb-məsəl yaranmışdı. Atası xüsusi hərbi əsərlərin müəllifi idi; Peterburqda hərbi zavodun dəniz artilleriya silahları istehsalına rəhbərlik edirdi. Gənc Kolçak bütün boş vaxtlarını burada - Obuxov zavodunda keçirirdi. Ailədə hər bəşənələri hökm sürürdü. Özü sonra bolşevik istintaqında Fövqəladə Komissiyaya hərbi mühitdə böyüdüyünü, atasının və əmilərinin də hərbi dənizçi olduqlarını göstərirdi. Kolçak anası ilə möcüzə nəticəsində sağ qalıb mühacirətə gedən 9 yaşlı oğluna da son vəsiyyətvəri məktubunda yazırdı ki, qoy o böyük şəxsiyyətlərin həyatını oxusun, bu, insanda güclü keyfiyyətlərin yaranmasına kömək edir.

Kolçak hələ çox gənc ikən donanmada - uzaq Şərqdə "Rürük" gəmisində işləməyə başlayır. Bu yaşdan Şərq silahlarına aid materiallar və maddi əşyalar toplamağa girişir. Müasirləri gələcək admiralın hələ gənclik illərindən ingilis, fransız, alman dillərində sərbəst danışmasından, bütün Avropa dəniz döyüşlərinin tarixini yaxşı bilməsindən və eyni zamanda, gözəl hafizəsindən heyrətə gəldirilə.

Hələ gəncliyində əzab-əziyyətlə təkbətək qalmalı olmuşdu: Rus şimal ekspedisiyasında Arktika tədqiqatçısı geoloq Tolla birlikdə iştirak edir; E.V.Tollun qrupu itkin düşəndə qırx gün ölümlə üz-üzə dayanaraq onun axtarışını dayandırmır. Geri döndükdə Kolçakın Rusiya Elmlər Akademiyasının Xəbərlərində hesabatları dərc olunur. 1903-cü ildə ekspedisiyanın nəticələrinə görə, müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif olunur və Karsk dənizindəki bir adaya qəhrəman leytenant Kolçakın adı verilir. Qeyd edək ki, 30-cu illərin sonunda sovet elmi idarələri onun adını ekspedisiyasının həlak olan digər üzvü matros Rastorquyevin adı ilə əvəz edir.

Gənc Kolçak uzaq Şimala ilk məhəbbətin hərərətini aparmışdı: sevdiyi qız Sofiyanın adını elə orada kəşf etdiyi bir adaya vermişdilər. Onun qoyduğu ad indi də yaşayır. 1904-cü ildə həmin qızla evlənirsə də qar və buzlar hopmuş bu ailə həyatına ürkədən bağlana bilmir; tale ona böyük məhəbbət ərməğanı hazırlamaqda idi.

Rus-Yapon müharibəsi onu Yakutskda yaxalayır, müharibədə iştirak edir. Port-Arturda əsir düşür. Əsirlikdən dönərkən, şücaətinə görə üstü yazılı qızıl qılnc və müqəddəs Anna ordeni ilə təltif olunur. Baş Ştabda işə başlayır. Yeni tipli hər b gəmilərinin hazırlanması ilə bağlı dəniz desantı və sualtı gəmilərə aid aktual mövzularda məruzələr edir. Baltik dənizində və Qara dənizdə minalar düzdürür. Kolçak 1916-cı ildə admiral rütbəsi alır. Milyonlarla insanın taleyini bir anda alt-üst edən inqilab başlayır. Fırtına dalğaları onu cəbhədən cəbhəyə atır. Sibirin hərbi diktatoru -hakimi seçilir (18 noyabr 1918-ci il).

Admiral özünə yaxın olan intim dairələrdə idarəçilik işinin ona yad olduğunu etiraf edirdi. Lakin vətəninə azad görmək arzusu ona ruh verirdi. Çox inandığı

generalları Zineviçin və Qaydanın öz korpusları ilə qırmızılar tərəfinə keçməsi onu ruhdan saldı. O bildi ki, qırmızılara qələbə bəxş edən o mükəmməl silah - yalan təbliğat, təşviqat silahı onda yoxdur. Qırmızı Ordunun cəbhəboyu irəliləməsini görüb Omsk şəhərini tərk edir.

Yolda onu ələ keçirən çexlər (Çexoslovak korpusu - I Dünya müharibəsində ruslara əsir düşən çexlərdən təşkil olunmuşdu) bu xilaskar admiralı bir böyük kisə qızıla bolşeviklərə satır. Bolşeviklər Sibirin Qızıl mədənlərindən tonlarla qızıl ələ keçirmişdilər, bu ələ də böyük "qiymət" deyildi. İrkutskda həbsxanaya salınan admiralı İnqilab Komitəsinin sədri İ.Smirnov Leninin göstərişi ilə səssiz-səmirsiz güllələdir: fevralın 7-də səhər saat 4-də onu və baş nazir Pepelyayevi Uşakovka çayı sahilində (əsil adı: Uşaq çayı) güllələyib, buz deşiyindən çaya atırlar (33, s.280). O isə kamerada ittihamı dinləyib ardınca belə vaxtsız gələnlərə: "Deməli, məhkəmə olmadı?!" - deyər sormuşdu. Və həmin anda son arzusunu bildirmişdi: Timirova ilə son görüş. Son arzu da dərhal rədd edildi. Qəlbində korun-korun şölələnən daha bir sevgisi var idi: o bu həbsxana divarları arasında oğlunun da nigarançılığını çəkmişdi. Bu həsrət onu bu divarlardan daha artıq sıxırdı. Mühacir rus yazıçısı İvan Bunin gündəliyində Kolçakın həlakının ildönümü münasibətilə kilsədə keçirilən mərasimdə olduğunu və bütün vaxtı ağladığını qeyd edir. Yenə gündəliyində artıq 1924-cü il avqustun 4-nə aid qeyddə yazıçı Kolçakın xanımını və oğlunu gördüyü barədə yazırdı: "Kolçakın oğlu məndə güclü təəssürat yaratdı. Onun necə tünd və qorxunc gözləri vardı".

Timirova sağ qalıb ölümdən addaya bilsə də az qala bütün ömrü boyu çəkən həbsxana həyatı yaşadı və xatirələri hansı yollarsa kənara çıxdı, 80-ci illərdə çap olundu. Yeganə oğlundan - hələ uşaqkən öz anasına əmanət etdiyi oğlundan bir xəbər bilmədi. Kiçik bir ümidlə - oğlunun anası ilə bəlkə qaçmağa imkan tapdığına özünü inandırmaqla dözüb dayanırdı. Düşərgələrin birində - Karakandada - 40-cı illərin lap sonunda bir dustaq onun oğlu ilə vaxtilə bir düşərgədə olduğunu çatdıraraq, Timirovanın oğlunun orada döyülərək öldürülüb ümumi həbsxana çalmasına ələ ayağı "birkalı" atıldığını xəbər verir. Beləliklə, bu bədbəxt qadının zədəli ürəyində 30 ilə qədər hifz etdiyi son ümidi də puça çıxır.

Ömrü boyu daşdığı həsrət və nisgili yalnız admiralın ona ad günündə - o bəxtiyar günlərdə Finlandiya sahillərindən teleqrafla göndərdiyi bəyaz inci çiçəkləri və onların ətri hopmuş qısa vüsalların sevincli xatirəsi qovub dağıda bilirdi.

O gözəl xatirələri nə bir kimsə ilə bölüşə bilir, nə də o günlərin xoşbəxtliyinə kimi isə şahid çəkə bilirdi. Azadlığa çıxanda rus mühacir yazıçısı Mark Aldanovun onun admiralı olan məktublarını çap etdirdiyini eşidib, özü də həmin məktubları görmək istəyir. Gör aradan nə qədər vaxt keçib... İndi 63 yaşı var. Həbsxana qapılarından ilk dəfə içəri qədəm qoyanda 22 yaşın içindəydi. Məktublar gəlib çıxır, Allah bilir, çətin sovet sərhədlərindən yazıçı onu necə keçə bilib. Məktubları gören kimi o illəri - gəncliyini, sevgiyə, eşqə qərğ olduğu çağları yada salır. Yandıqca

yanır. Ona yanır ki, admiralı tanıyanlardan heç kim sağ deyil, sağ qalıb yaşayanlar isə onu tanımayan, yalançı karikaturasına inananlar idi.

Kolçakın yazdığı gündəliyi (iki dəftərlik) ölümündən sonra çexlər mənimsəmiş, özləri ilə vətənə aparmışdılar. Hətta xanımı Sofiya Kolçak bunu onlardan hüquqi yolla da ala bilməmişdi. Nəhayət, 1945-ci ildə məğlub olmuş Çexoslovakiyadan SSRİ-yə hərbi qənimətlər sırasında gətirilmişdi. Gündəlik maraqlı bir üslubda - Timirovaya ünvanlanmış məktublar şəklində yazılmışdı.

Moskvada məktubları oxuyan çekistlər Timirovanı təkrar həbs edirlər və onun admiral Kolçakdan ötrü necə bir əziz insan olduğunu anlayıb bədbəxt qadını qapalı həbsxanaya keçirirlər. Kolçakın ölümündən 25 ildən artıq keçirdi, lakin hələ də o sovet hökumətində qorxu və xof yaratmaqda idi.

İbrət olsun deyər qeyd edə bilərik ki, admiralın ölümünün və ordunun məhvinin iştirakçıları olan İrkutsk Fövqəladə Komissiyası və İnqilab Komitəsi rəhbərlərinin heç biri 37-ci ilin "sallaqxana"sından can qurtara bilməyiblər - ailələri ilə birlikdə vətən xaini kimi güllələniblər.

Çexlərin də xəyanətinin cəzasını övladları çəkdi. Bir neçə onilliklər sonra çex gənclərini sovet tanklarının altında qoyanda və bu gənclər nümayişkarana surətdə özlərini meydanda yandıranda öz sadələvh ata-babalarının bolşeviklərə tarixi xidmətlərini - iblisvari satqınlığını təəssüflə yada salmamışdılar mı?

...Türk adı Kolçak rus dilində soyadı, tarixi hərbi termin, qolçaq, "bazubənd" mənalarını bildirir (3, s.17, 92). Həm də Kolçak rus dilində göbələk növlərindən birinin adıdır. Görünür, "düşmən-düşmən" deyilsə də nə dildən düşməyəcək, nə könüldən silinməyəcək bir tarixçədir bu.

KƏDƏRİN ƏSARƏTİNDƏ BİR ÖMÜR

Rus yazıçısı Qarşin Vsevolod Mixayloviç (1855-1888)

1877-ci ildə könüllü olaraq Rusiya-Türkiyə müharibəsində iştirak etmişdir. "Dörd gün", "Qorxaq", "Sıravı əsgər İvanovun xatirələrindən" hekayələrində çarizmin istilacı müharibələrini pisləmişdir. "Hadisə", "Rəssamlar", "Prinsip", "Qırmızı gül", "Nadejda Nikoloyevna", "Siqnal", "Ayılar", "Gecə", "Görüş" və s. əsərlərində ictimai zülmə, ədalətsizliyə qarşı qəzəbli etiraz vardır. Əsərlərinin mövzunu şəxsiyyətin faciəsi tutur. İntihar etmişdir. Qarşinlərin nəsli rus çarı III İvan (1462-1505) zamanında Qızıl Ordadan ayrılıb Rusa gələn Qarşi Mirzə deyilən xanın nəslindən başlayır. Qarşi (Karşi) şəxs adının mənası tükrəə "qorxubilməz, qarşısızalmaz" deməkdir (44, s.48). Mahmud Kaşğarlı lüğəti səhifələrində də bu mənasıyla rast gəlinir.

XVII-XIX əsrlər arasında bu nəsilədən Rusiyada az-çox görkəmli adamlar çıxmışdır.

Yazıçı Qarşin özü: "Mən türk xanı Qarşi Mirzənin nəslindənəm", - deyə hər zaman qürurla qeyd edirdi və elə həmin qürurla öz əli ilə avtobiografiyasında yazırdı: "Ailə söhbətlərinə görə bizim nəslin əsasını qoyan Mirzə Qarşa III İvan vaxtı Qızıl Ordadan birdəfəlik qopub gəlmişdi; xaçlanmış, pravoslav dininə iman gətirmiş və ona indiki Voronej qəzasında iri torpaqlar, mülklər verilmişdi. Qarşinlər burada həmişəlik məskunlaşmışlar". Yazıçının bunun ardınca qeyd etdiyinə görə, indi də onun yaxın qohum-əqrəbaları oranın yerli mülkədarlarıdır. Qarşinlərin xaçlanmış türk (tatar) xan ailəsindən olduğunu tarixçi A.Xəlqov (44, s.48) da göstərir. Qarşin Baxmut qəzası mülkədarının qızı olan anasının qızlıq fəmiyyəsinin Akimova olduğunu qeyd edir.



Akimova soyu da türk əsilli ruslardandır.

Eləcə də indi Ukraynaya daxil olan Baxmut da əski türk yurdunun adıdır.

Qeyd edək ki, Baxmut şəhərinin adı 1924-cü ildə dəyişdirilərək Artyamovsk qoyulmuşdur. Hazırda Ukraynanın Donetsk vilayətinə daxildir.

Qarşin özü elə buradaca, ana babasının mülkündə 1855-ci il fevralın 2-də dünyaya gəlir. Bu zaman Kırım müharibəsi gedirdi və sonralar onun eşitdiyi nağıllar bu müharibənin iştirakçısı olmuş atasının zabıt dostları ilə bölüşdüləri xatirələri idi. Müharibənin dəhşətli və eyni dərəcədə maraqlı olan epizodlarını gələcək yazıçı həyəcanla dinləyir, yenicə bitmiş müharibənin təlatümlü xatirələri onun qəlbini sarırdı.

Uşaqlıqdan sərbəst, daha doğrusu, özbaşına böyüyən kiçik Qarşinin kitablarla tanışlığı 5-6 yaşlarından başlayır. Nəzarətsiz bu balaca oxucunun mütaliəsi uşaq kitabları yox, Hüqo, Jukovski, Qoqol, Puşkin, Çernişevski, evdə illərlə yığılıb qalmış abunə olduqları jurnallar idi. Yazıçı körpə çağlarındakı bu kimsəsiz, lakin mənalı, azad günləri xatırlayıb yazırdı: Lermontovun "Zəmanəmizin qəhrəmanı" əsərini oxuyurdum, bir şey anlamasam da, "Bela" hekayətini dərk edir, ağlayırdım. Dərk etdiyi isə ürək sıxan şeylər idi: anası böyük uşaqlarının müəllimi P.Zavadski ilə qaçmışdı. Bu əxlaq faciəsi ilə uşaq elə uşaqlıqdan bir tərəfdən odlu məhəbbət (ehtiras deyə bilərik), digər tərəfdən isə öldürücü bir ailə nifrətinin şahidi olmuşdu. Bunlar onun psixologiyasına dərin təsir göstərdi. Uşaqlıqdan da heç üzü gülməmiş.

Qarşin Dağ-Mədən İnstitutunda oxuyarkən 1877-ci ildə Rusiyanın Türkiyəyə qarşı təcavüzkar hərbi başlayır. Serb çaxnaşmaçılarını çoxdan dəstəkləyən çar 1877-ci il aprelin 12-də Türkiyəyə müharibə elan edir. Tələbə Qarşin "Slavyan qardaşlarımızı Osmanlı zülmündən azad edək" kimi saxta, lakin müdhiş bu çağırışa uyan minlərlə şovinist ruhlu "Xristos divanələri" nə könüllülərə qoşulub, Balkan cəbhələrinə gedir.

Çox təəssüf ki, bu oyuncaq ideyaların əsiri olan əcaib, lakin güclü və mətin adamlar, onların bədii surətləri o dövr rus ədəbiyyatının gözəl, parlaq nümunələrində də görünür. Belə ədəbi qəhrəmanlar əslində başlarının bəlasını götürüb, "qardaş

köməyi"nə qaçırlar. Turgenevin Dmitri Rudini ("Rudin"), Yelena Staxovası ("Ərəfə"), Tolstoyun zabıt Vronskişi ("Anna Karenina") və s. kimi kamil bədii obrazlar bu axını, pərdələnmiş şovinist məqsədləri yaxşı təcəssüm etdirmişlər; ədəbiyyatın bu müsbət qəhrəmanları "zülmə" qarşı çıxmaq istərkən yeni zülmün - çar müstəmləkəçiliyinin öz əllərilə bu torpaqlarda binasını qoymuşlar.

Qarşınlar ailəsi öz türk əslini-kökünü, soyunu, ənənəsini çoxdan unudub dəyişdirmişdi. Odur ki, Qarşın özünün pravoslav borcunu dərk edərək institutunu dərhal buraxır. Özü kimi yerindən oynamış "vətənpərvərlər" in çəyirtkə axımına qoşulur. Anasına teleqram vurub, ondan xeyir-dua və izn istəyir. Anadan dərhal, əlüstü razılıq gəlir: "Allah köməyin olsun!" Qarşın yola çıxır.

Təbiət etibarilə isə çox mərhəmətli idi. Bu ərəfədə ölüm yatağında olan dəhşətli bir xəstəlikdən ölən dostunun başına pərvanətək fırlandığını, ona bir şəfqət bacısı tək xidmət etdiyini hamı bilirdi. Bu hadisə onun "Qorxaq" hekayəsində əks olunub. Burada həmin vəfalı və fədakar dost o özüdür. Bu onun o vaxt dostlarına, eləcə də oxucularına məlum idi.

.. .Tələbə-könüllü əsgər ağır Dunay yürüşündən keçir. Ayaslar döyüşündə yaralanır. Dizindən dəyən güllə ilə həmin andan onun hərbiyyun ilhamı yüngül duman kimi əriyib gedir. Qan onun gözlərini açır. Çarizmin başladığı müharibənin dəhşətini və lüzumsuzluğunu dərk edir. O, silahı yerə qoyur. Özünün qarayaxa, saxta "vətənpərvərliyi" nə istehzası başlayır; ruhunda binadan olan şəfqət, mərhəmət, sevgi hissləri baş qaldırır, sel olub axır. Özünü yenidən tapıb dərk edir. İndi onun hərbə, ədalətsizliyə aid çoxlu qanlı təcrübələri vardır. Yazıçı müharibələri də, döyüşləri də bir-birinə qarışdıran, cəbhələrdən cəbhələrə sürüklənən rus əsgərini yaxından təsvir edir. Gecə-gündüz min verstlərlə yol gedən, uzaq Türkiyə torpaqlarına qovulan bu əsgərlər artıq çiyindəki torbasını daşımaqda aciz qalmışlar. Keçib getdikləri kəndləri yandırır xaraba qoysalar da, əhalini ucdantutma qırsalar belə. Bu mənada oxucu özü bilmir bu cahangir ordunun əsgərlərinə acısın, yoxsa darılsın. Yazıçı Qarşın bu əsgərlərə - bədbəxtlərə lap yaxın gəlir. Yürüş etdikləri Bolqar torpaqlarını Buxara torpaqları bilib çəş-baş qalan əsgərlərin onlara irad tutanlara sonda "nə fərqi var, bolqar və ya buxara olsun?!" nəticəsinə şərik olur. Doğrudan da, o əsgər imperialist məqsədlərdə bir alətdirsə, yenicə fəth olunmuş Türkiyənin Daşkənd, Buxara torpaqları ilə dərhal bu müharibələrin ardınca əks istiqamətdəki Osmanlı torpaqlarına göz dikmiş çarizmin slavyan qardaşlığını bəhanə edərək, Balkanlara - Bolqarıstana girməsi arasında prinsiplial olaraq fərq yoxdur. Əsas olan şey "türk öldürməkdir", bunu soldat heç nəylə qarışdırma bilməz. Belə olduqda əsgərin düşüncələri və eləcə də izahatı daha dərin və məntiqlidir.

Əzab-məhrumiyyət rus soldatını sevdiyi tünd şərabdan da artıq sərxoş edib. O düşünür ki, əgər evini-əşiyini atıb Türk axtarırsa, deməli, bu işdə türk günahkardır və ölməlidir, deyə süngüsünü itiləyir. Rus imperialist ali qüvvələrindən fərqli olaraq fasiləsiz, bir-birinin ardınca Rusiya-Türkiyə müharibələrinin iştirakçısı olmuş rus

soldatının türk əsgəriylə düşmənçiliyi məhz belə kiçicik inciklikdir. Budur Qarşinin, insansevər yazıcının məsələnin açıb-tutduğu məğzi.

Onun "Dörd gün", "Qorxaq", "Sırası İvanovun xatirələrindən" əsərlərində özünün müharibə sarsıntıları əks olunmuş, bu müharibə fəlakət dəyərində pislənmişdi. Gözü qarşısında minlərlə insan qırğınının şahidi olmuş Qarşin məhz bu mərhəməti sayəsində indi bir nəfərin belə ölümünə qıymır. Elə bu insansevərliklə Rusiya daxili işlər naziri Loris-Melikovun qəbuluna gedir, bu böyük əyandan xahişi var idi. Bir neçə gün qabaq nazirə sui-qəsd olmuşdu. Qarşin xahişə gedir ki, güllə atan terrorçu Molodetskini edamdan qurtarıb bağışlatsın. Xahişi rədd edilən yazıçı xəstələnir...

Qısa ömründə vaxt tapıb yaza bildiyi sonrakı hekayələrində də şəxsiyyətin məhkumluğu, faciəsi, namuslu adamların pisləklə, sosial ədalətsizliklə mübarizə də təkliyi, gücsüzlüyü motivləri çox qabarıqdır. Qarşinin əsərlərində ictimai zülm və istibdad qarşı güclü etiraz vardır.

Dərd içində qalan yazıcının bu etirazı özü qədər dərdli, bədbəxt oxucularının da qulağına diri-diri torpağa gömülmüş adamın boğuc-qırıq hıçqırtıları tək yetişir.

Deyirlər ki, məşhur "İvan Qroznı və oğlu İvan" şəklində qana bələnmiş şahzadəni rəssam İ.Y.Repin Qarşinə baxıb çəkmişdir. Qarşinin gözləri, dostlarını və onu tanıyanların hamısını təsirləndirən ölüm kədərli baxışları, dərdli çöhrəsi, qəlbin iztirablarından kip sıxılmış dodaqları bu şəkildəki şahzadənin son dəqiqələrini necə də təbii əks etdirir?!

Bu etiraz onun öz qəlbində, mənəviyyatında güclü partlayışa keçə bilir. Sənətkar dərin qəlb sarsıntıları keçirir. Ağır depressiya - tərkidünyalıq əzabları başlayır.

...Neva çayının çatlayan buzlarının şaqılıtsı insanlara fərəh gətirirdi. Bahar gəlirdi, lakin yapırıxmış ruh və ümid canlanıb dirilə bilmir. Qarşin həmin kədərin mənəşəsində 1888-ci ilin martında özünü yuxarı mərtəbədən ataraq intihar edir. Lakin dərhal ölmək ona müyəssər olmur.

Beş gün ağırlar içində can verir. Bütün ömrünün əzabları o beş günün iztirablarına qarışaraq onun dostlarının da fiziki və mənəvi ağırlarına səbəb olur.

Onlar Qarşini lap Müqəddəs Əzabkeşlər sırasında görməyə başlayıblar. O, sağlığında özünə sadıq və vəfali dostlar qazana bilmişdi.

Bu dostlar deyirdi ki, Qarşin dünyada şər və günahın da olduğundan xəbərsizdir. Özü təbiətə mütəvaze insan olan yazıçı Çexov Qarşində heyrətamiz istedadla vurulmuşdu. Bu başqa heç nə yox, insan olmaq istedadı idi. Çünki Qarşində əzaba, iztiraba qarşı qəribə həssaslıq, başqa kədərlərə doğmalığ, ortaqlıq duyğusu vardı. Dərin kədər onun bütün əsərlərinə öz möhürünü vurmuşdu. Bu əsərlərdən duyulan bədbəxtlik və qəm-qüssə əslində ictimai quruluşdakı ədalətsizliyin sənətkarə məhvedici təsiri demək idi.

...Rəssam İ.Y.Repinin 1884-cü ildə çəkdiyi 29 yaşlı Qarşin qarasaqqalı, sıx qara saçlıdır, gözləri şövə kimi parlayır.

Öz cazibədar xarici görünüşü, elə o qədər də cazibədar xarakteri - ülfəti, mərhəməti ilə, heç unuda bilmədiyi o tanımadığı türk əsgərinə qəlbən acıyıb axıtdığı göz yaşıyla əslindən-kökündən xəbər verən Qarşın bu şəkildə çox doğmadır.

ALÇALDILMIŞ VƏ TƏHQİR EDİLMİŞ İNSANLARIN DOSTU DOSTOEVSKİ (1821-1881)

Dostoevskinin müasiri rus riyaziyyatçısı Rusiya EA-nın ilk qadın akademiki yazıçı Sofya Kovalevskaya xatırlayır: Bir dəfə Dostoevski bizdə öz köhnə dostu ilə



qarşılaşdı. Onlar çoxdan görüşmürlərmiş, indi bu iki dost ətrafdakılara fikir vermədən yalnız hər ikisinə zövq verən mövzulardan danışdılar. Çox keçmədi ki, onların sənətdən, ədəbiyyatdan başlayan söhbətləri gedib din üzərinə çıxdı. Dostoevski mömin, dostu ateist idi. Söhbət qəlizləşmişdi; Dostoevski "Allah vardır!" deyər xüsusi vəcdlə qışqırırdı. Biz də unutmuşduq ki, bayram axşamıdır, söhbətə elə aludə olmuşduq ki... Birdən yaxın kilsənin fərəhli zəng səsləri içəriyə doldu.

Dostoevski elə ehtizaza gəldi ki: Sanki göylə torpaq birləşərək məni uddu və mən allahın özünə qovuşdum deyər həmin andaca deyər bildi. Siz sağlam adamlarsınız, məni anlamazsınız. Məhəmməd inandırır ki, cənnətdə olmuş, onu görmüşdür. Siz ağıllı dəlillər isə ona şübhə edirsiniz. Amma o sizə düzünü deyir. O həqiqətən cənnəti görmüşdür. Dostoevski artıq bu sözləri sehirlə pıçıltılarla deyirdi (15, s.27).

Dostoevski ədəbi mühitə qədəm qoyanda Krılov, Puşkin, Lermontov kimi "bahadirlər" yenidən əbədən susmuşdular. Bununla da rus ədəbiyyatında lal bir boşluq açılmışdı.

Belə bir zamanda hərbi qulluqdan istefaya çıxan Fyodor Mixayloviç Dostoevskinin "Yazıq adamlar" əsəri rus oxucularının qulağına yazıqların, binəsisblərin ah-nalələrini çatdırdı və bu qulağı ağlaşma səsləri ilə doldurdu; bu acıma və mərhəmət xristian mühitində dərhal əks-səda verdi. Elə bu ilk əsəri də Dostoevskinin bütün gələcək yaradıcılığının epigrafı ola bildi. Bütün yaradıcılığı boyu belə dərdli və yazıq adamlar onun ədəbi qəhrəmanları oldu. Onların fəlakətli həyatı - həbsxanaya bənzər güzəranı və bu hıçqırıqlar, bu fəryadlar qəlbədən kənar keçilə bilməzdi.

Onda uşaqlıqdan ürəkkeçmə xəstəliyi vardı. Yüksək emosiyalar onu özündən çıxarırdı. Bu ən çoxu acımadan, rəhmdillikdən doğulduğu kimi, gözəlliklər qarşısında ağır heyrət nəticəsində də baş verə bilərdi. Fövqəladə gözəl qadın qarşısında, çoxlarının gözləri önündə bir ziyafətdə o qəşş edərək özündən getmişdi (9, s.386).

Bu çılğınlıq onun "bəzəyi" idi. Moskvada Puşkinin abidəsinin açılışında elə həyəcanlı nitq söyləmişdi ki, ondan sonra gözəl ədəbiyyatşünas sayılan İvan

Aksakov öz sözündən imtina etmişdi. Bu çıxışdan sonra elə alqışlar qopur ki, onun əllərini təşəkkür üçün əllərinə alan gənc də çıldırıb bayılır (9, s.581).

Bu ürəkkeçmə onun qəhrəmanlarının da bir çoxunda var idi. Ömrü boyu alçaldılan və təhqir edilən bu insanlar yarım-dəli idilər. Yazıçının özünün duyduğu əzabları və iztirabları zavallı qəhrəmanları da təbii bir tərzdə - dəlilik içində daşımaqda idi. Əsil əzabkeş idi; gənclik havasına uyub qoşulduğu gizli təşkilatın fəal üzvü kimi ölümə məhkum olması, son anda əfv olunmaq, həbsxana, sürgün, daha sonra isə sarayda qəbullar, ehtiram-ehtişam, ona büt kimi baxan şahzadələr, yüksək saray əyanları.

Taleyə bax, necə amansız, necə də lütfkar, səxavətli!

Qumarbaz idi: asan, yüngül yolla qazanılan pul ona ağır, müdhiş nəticələr bəxş edirdi.

Arvadının paltarlarına qədər uduzurdu (30, s. 156-167).

Ağlayırdı, tövbə edirdi, təkrar qumar masasına dönürdü, yenidən and-qəşəm. Onu yalnız özündən 24 yaş kiçik olan arvadı - son məhəbbəti Anya başa düşüb bağışlaya bilirdi.

...Dostoevskilər nəslinin gerbi ay-uldusuldu; bu gerbdə çalın-çarpaz qoyulmuş yatağan və ox təsvir olunmuşdu. Bu təsvirin hər iki tərəfində çiynində oxla dolu sadağı olan, kaftanı qurşaqla bağlanmış, şalvarının balağını yumşaq sapoqlara (uzunboğaz çəkmə) salmış iki silahlı türk əks olunmuşdu (9, s.68).

Belə bir gerb özü bu ailənin birbaşa pravoslav nəsilərə mənsub olmadığını aydın göstərməkdədir.

Dostoevskinin kiçik qardaşı hələ yazıçının sağlığından yazmağa başladığı xatirələrində özlərinin Litva zadəganlarından olduqlarını göstərir. Sonradan Ukraynada məskunlaşdıqlarını və ruhani babalarından bu şəcərənin tarixini uzada bilir. Əsl mənşələri haqqında bilərəkdən və ya bilməyərəkdən susur (15,s.31).

İnqilabdan hələ çox əvvəldən xaricdə yerləşən yazıçının öz qızı Lyuba da özlərinin mənşəcə ruslara mənsub olmalarını bilmərrə inkar edir. Hər yerdə atasının Norman-Litva əsilli olduğunu israrla qeyd edir. Zira ana nənəsi də İsveçdən gəlmişdi bu qızın.

Dostoevskilər nəslİ əvvəllər İrtiş adlanırdı. Bu fəmiLiya müxtəlif mənbələrdə müxtəlif şəkillərdə - Rtışeviç, İrtışeviç, Artışeviç yazılır. Sonralar güclü və nüfuzlu rus fəmiLiyası kimi tanınan Rtışev belə yaranır (44, s.84). Bu fəmiLiya Azərbaycanın taleyində görünür: Rusiya və İran arasında Gülüstan müqaviləsi bağlanarkən rus hökuməti tərəfdən aktı imzalayan həmin soydan olan baş komandan Nikolay Rtışev idi.

Bəs Rtışevlər (əslində Artışevlər: rus danışıq dilinə xas olaraq söz başındakı sait səs düşür) kimdir?

Bilindiyi üzrə Qızıl Orda öz qüdrətini Əmir Teymurun ardıcıl hücumları nəticəsində itirməyə başlamışdı. Qızıl Ordadakı parçalanmanı daxili çəkişmələr də sürətləndirirdi. Rus zadəganlarının şəcərə kitabında da göstərildiyi kimi 1389-cu ildə

Qızıl Ordadan ayrılaraq Arslan Çələbi-Murza başında 30 əyan-əşrəfi və yaxınları ilə öz bayrağının altında böyük knyaz Dmitri Donskoya sığınır. Arslan (rus mənbələrində Orslan) Çələbi Mirzə pravoslavlığı qəbul edərək xaçlanır və Prokopi adını alır. Böyük knyaz özü belə bir türk əyanını xaçlanması iştirak edir və mükafat olaraq bu yeni xristiana dolanmaq üçün Kremenetsk şəhərini bağışlayır. Öz əyanı Zotin Jitovun qızı ilə onu evləndirir (9, s.9, 49). Arslan Mirzə (Prokopi) oğlu doğularkən ona Lev adı verir -yəni oğluna öz Arslan adının rus variantını qoyur. Lev artıq İrtişev yazılır. Sonrakı nəsillər də bu adı unutmurdular; bu ailədə Lev (Arslan) adı tez-tez qoyulurdu.

Nüfuzlu əyan, böyük nəsil başçısı olan Arslan Çelebi Murza həm də Arsenyevlərin, Somovların, Rtişevlərin və daha bir neçə rus ailəsinin nəsil başçısı (sələfi) olmuşdur (27, s.292).

Bəs onda Arslan Çələbinin oğullarının Dostoevski familiası haradandır? O necə yaranmışdır?

1456-cı ildə Moskva knyazı Vasili Temni ilə yola getməyən İrtişevlər öz tərəfdarları olan knyaz ailələri ilə, başlıcası isə öz nəsillərinin vəlinəməti olan Dmitri Donskoyun əmisi uşaqları ilə Litva torpaqlarına köçür. (İndi onların yaşayış məskənləri müasir Belarusiya ərazisindədir). Düz bu tarixdən 50 il sonra Minskdən 282 verst aralı olan, onlara knyazın bağışladığı həmin Dostoev kəndinin adından da yeni familialarını götürürlər. Odur ki, bu nəsil hələ bir müddət müxtəlif familiya ilə - bəziləri Artış, bəziləri isə yeni familiya ilə - Dostoevski çağırılır (9, s.59). Yazıçı özü etiraf edirdi ki, o Artışevlərdəndir və Dostoevski familiası soy qohumlarının yaşadığı Dostoevo kəndinin adıdır (27, s.292).

Yazıçı özü də, ailəsi də nəsillərindən çıxmış 1577-ci ildən Minskin Rozesensk monastrının yepiskopu olan Stefan Dostoevskini əslində özlərinin pravoslav qolunun əcdadı sanırdı və onun adını fəxr və ehtiramla anırdı. Çünki bu nəsildən ilk dəfə bu kişi rus dilini öyrənməyə və yazmağa başlamışdı. Bu torpaqlar hələ Rusdan çox aralı idi; istila tarixi hələ qabaqda idi. Bəlkə buna görə Dmitri Karamazov (yazıçının "Karamazov qardaşları" əsərinin qəhrəmanı) sabiq sevgilisinin dalınca gələn polyaklarla mehmanxanada Rusiyanın şərəfinə badə qaldıranda onlar inadla bu sağlığı rədd edirdilər?! Onlar 1772-ci ilə qədərki Rusiyanın şərəfinə! Deyə güzəştli tost irəli sürəndə özlərinin köhnə yurd qayğısını çəkirdilər bəlkə?! Axı ortada tarixi həqiqət dururdu: Rusiya Polşanı istila edib - o zaman Ukrayna, Belarusiya da Reç Pospolitaya daxil idi, - bölmüşdü dəfələrlə.

...1620-ci ildə türklər və Kırım tatarlarının Polşa ilə müharibəsində Stefan Dostoevski türklərə əsir düşür. 1624-cü ildə əsirlikdən qayıdaraq kilsələrdə minnətdarlıq ziyarətləri keçirir (9, s.58).

Ailə sonralar Ukraynaya köçməli olur. II Yekaterinanın apardığı rus-türk müharibələrinin nəticəsində xeyli Osmanlı torpaqları Rusiyaya ilhaq edilirdi. Yazıçının atası isə 15 yaşında məskunlaşdıqları Kamenetsk Podolsku öz başına, xeyir-duasız tərkdir. Moskvada yerləşir, həkimlik sənətinə yiyələnir. Əsrlərlə

Belorusiya, nisbətən sonralar Ukraynada (əvvəl bu torpaqlar Rusiya imperiyasına daxil idi) güzəran keçirən bu Qızıl Ordalı ailəsindən ilk kişi yazıçının atası olur ki, nəhayət paytaxtda - Moskvada yerləşir. Uşaqları doğularkən o, kilsə nəzdindəki Yoxsullar xəstəxanasında həkim işləyirdi. Lakin bu xəstəxana padşah himayəsində idi. Əvvəlcə çar I Aleksandr və I Nikolayın anası buraya qəyyumluq edirdi, onun ölümündən sonra isə çar özü anasının adını daşıyan bu xəstəxananı öhdəsinə götürmüşdü.

Düzdür, əli çörəyə çatandan sonra yazıçının atası nə qədər kəndlərinə məktub yazsa da, hətta qəzetlərdə elan versə də, valideynlərindən bir xəbər çıxmıyır. Nəhayət, ata-anasının öldüyünü güman edən gənc həkim axtarışlarını kəsir. Amma valideynlərinin sadəcə naxələf övladlarından inciyə bilmiş olmaları nədənsə onun ağılına gəlmir.

Sonralar Dostoevskinin atası öz kəndliləri tərəfindən öldürülür. Bu barədə uşaqları daim xəcalətlə susurdu.

Amma çoxları belə güman edirdi ki, o öz arvadbazlığının qurbanı olmuşdu. Arada birc doğulan uşaq da var idi. Öz zülmkarlığının bəlasına tuş olduğunu deyənlər də tapıldı. Axır ki, kəndlilərinin onu görməyə gözü yox idi. Deyirdilər ki, yazıçı "Karamazov qardaşları" əsərindəki ata Karamazovda - şərab düşkünü, şəhvətpərəst və xəsis Fyodor Pavloviç Karamazov surətində öz atasının obrazını yaratmışdı. Lakin haqq üçün deməliyə ki, bu ata ağır işdən sonra hər axşam balalarını başına yığıb Karamazovun tarixini onlara oxuyardı. Yazıçı gələcəkdə tez-tez bu səbəbdən rus tarixini əvvəldən axıradək bildiyini qürurla qeyd edəcəkdə (9, s.157).

Varlı və övladsız xalalarının nəzəri hələ çox kiçikkən anasız qalan bu uşaqların üstündə olsa da, eləcə də hələ analarının sağlığından onlarda qalan mehriban dayələrinin nəvazişini hiss etsələr də zalım atanın qəddarlığı onlara öz yetimliklərini daim hiss etdirməkdə idi. Bunlarla bərabər, oğul - gələcəyin yazıçısı isə qəlbində qızılıgülləri qönçələndirirdi. Qəlblərə soxulan iblisin boğulmasını, insan ürəyinə daim fərəh bəxş edən gözəlliyin isə var olmasını istəyirdi.

"Dünyanı yalnız gözəllik xilas edəcək!" deyir, özü də buna hər kəsdən artıq inanırdı. Yeganə xilaskar olaraq gözəlliyi qəbul edirdi. Ürəkləri fəth edən, iblisi diz çökdürən gözəlliyi. Axı öz insanlıq simasını itirən, içində gözəlliyi boğan, şər qüvvələrə təslim olan və çirkinləşən yalnız bədbəxtlərdir.

Yazıçı beləliklə əsirlikdə qalan, çarmıxa çəkilən ruhani gözəlliyin azad olmasını bəşəriyyətin xilasının başlıca şərti olaraq qəbul edirdi. Mitya Karamazov da belə düşünür. Bu natural gözəllikdən kənar və uca tutulan mənəvi gözəllik, ürəklərin, düşüncələrin gözəlliyidir.

Bu gözəlliyi - nəfsdən uzaq gözəlliyi o dəhşətlər içində öz ürəyində daşıyırdı.

Əslən fransız olan sevimli arvadının ölümü, ölmüş qardaşının boynuna çəkdiyi ailəsinin xərcləri, boğazadək girdiyi boreclar onu bədbəxt edirdi.

Onun katorqa cəzası bitmişdisə də masa arxasında əsil katorqaçı kimi işləyirdi. Yeni arvadı - atası xaxol, anası alman qızı olan Anya daim təşviş içində idi. Xəstə kişiyyə güvənə bilmirdi. Onu uşaqlarının gələcəyi dərdə salırdı. Odur ki, o, xəstə yazıçını ciddi rejimli iş şəraitinə salmışdı. "Alman dəqiqliyi" bu qızın öz cəza metodu idi.

Yazıçı isə çəkdiyi qayğının dəhşətindən fantastikaya qapılırdı, xəyallara güc verirdi. Ən qəribəsi o idi ki, İstanbula qaçıb getmək istəyirdi. Hətta bu məqsədlə İstanbuldakı rus konsuluna tövsiyə məktubu da almışdı (14, s.81).

Artıq bu fakt bunun əyləncə, xəyal yox, ciddi məqsəd olduğunu göstərirdi.

Kilsə əsiri idi və imanında, sevgisində ifrata varırdı, dərişlər kimi vəcdə gəlirdi. Bir dəfə belə olur: arvadı ilə ciddi bir iş dalınca gedirlər. Küçədə yığınaq olduğunu görüb dayanırlar. Mühəribə başlamış, 12 aprelə (1877) rus ordusu türk sərhədlərini aşmış, indi qəzetlərdə çap olunmuş mühəribənin elan olunduğu manifest əllərdədir. Manifesti müjdə kimi əlində tutan yazıçı içində: kilsəyə! Deyə sürücüyə əmr edir. Düşüb özü kimi ağılı itirmiş kütləyə qarışır və sidq-ürəklə rus silahının şərfinə duaya başlayır. Həmin gün aldığı həmin manifesti göz bəbəyi kimi qoruyur. İndi arxivində mühüm sənədlər arasında həmin manifest də vardır (14, s.340).

Ölümündən 4-5 ay əvvəl naşir Suvorinin arvadını kilsədə cani-dildən ibadət edərkən görüb dərhal ona yaxınlaşır, and-aman edib yalvarır ki, söz ver mən öldükdə məndən ötrü belə dua edəcəksən. Qadm Suvorinin ikinci arvadı idi; çox cavan və tərəvətli idi. Belə qadınlar dua edərkən mələyə oxşayırlar...

Qəribəlikləri çox idi. Təbiətən həssas olan Dostoevski elə buna görə də tez-tez mənzil dəyişirdi. Bu zaman ona fikir verirdi ki, evin pəncərələrindən dünyanın əbədi mənası olan kilsə qübbələri və xaçları görünsün; bu harmoniya ona dinclik, rahatlıq verirmiş.

Bir vaxt Sibir katorqasında onunla birlikdə cəza çəkən, xüsusən öz mənəvi təmizliyinə və eləcə də öz aralarında bir-birinə mehri-ülfəti ilə nəzərləri cəlb edən Qafqazlı müsəlmanları (Qafqazda milli-azadlıq mühəribəsi gədirdi və Sibir həbsxanaları müsəlmanlarla dolu idi) böyük ehtiramla yad edir.

...Ölüm hökmü katorqa ilə əvəz olunduqda qəlbi əfvin rıqqəti ilə dolan yazıçı elə o edam kürsüsündən yeni adam kimi düşür. Bu minnətdarlığı ömrü boyu özü ilə gəzdirir. Sonrakı dinc həyatında onu çarpərəstlikdə məzəmməd edənlərə: mən çara qarşı çıxa bilmərəm, o mənə həyat bəxş etdi, - deyir. Həmişə padşahı yerdə allahın kölgəsi sanmağında qalır.

Çox gec ata olmuşdu, daim onların fikrini çəkir, onların sabahını düşünürdü. Anasının çox varlı bacısı övladsız ölərkən var-dövlətini bacısı uşaqlarına vəsiyyəət etmişdi. Artıq onuncu il idi ki, vərəsələr arasında miras davası gədirdi; hər kəs öz payının az olduğunu, aldadıldığını düşünürdü.

Belə "ailə" davalarının birində ən çox sevdiyi bacısı ilə aralarında düşən mübahisə yazığının ölümü ilə nəticələndi. Qədimi türk ailəsinin axırına sevdiyi pul çıxdı.

... Oktyabr çevrilişinin yaratdığı o müdhiş hərc-mərclikdə yazığının dul arvadı Adler yaxınlığında aldıkları torpaqlarındakı malikanəsində yaşayırdı. Bu malikanəyə o "Otrada" adı vermişdi. İndi gəlini və nəvələri də onunla idi. Amma onun öz dalandarı müharibədən qayıdıb elə baş-gözlə ona hücum çəkdi ki, bu təhdid və qorxudan sonra o evdə qalmaq olmazdı. Yazıq Anna Yaltada "Fransa" otelində xəstə yatırdı. Vətəndaş müharibəsi gedirdi. Oğlu onu itirmiş, qızı isə unutmuşdu. Oğlunun var qüvvəsini sərf etdiyi, sevdiyi və öyündüyü atçılıq idi; indi o özünün at zavodunu itirmişdisə də, atlarından ayrılmır, müsadirə edilmiş at zavodunda mehtərbaşı işləyirdi. Görünür ömrü at belində keçən babalarının - Qızıl Orda xanı Arslan Çələbinin ruhu ölüb itməmişdi.

Anna isə özü ilə bir səbət götürə bilmişdi. Bu səbətdə Dostoevskinin ona, onunsa Dostoevskiyə məktubları vardı. Ölümqabağı Anna ərinin məktublarındakı bir çox sözləri, cümlələri bərk-bərk pozdu. Elə pozdu ki, kimsə onu təkrar oxuya bilməsin. Yarımədəli yazıçı Təpəgöz gücündə bir məşuq idi; arvaddan uzaqda bu ehtirası o sözlərə köçürürdü. O yazmağı yaxşı bilən türk idi...

KANTEMİR XAN ADINI KNYAZ TİTULUNA DƏYİŞDİRDİ

SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunun Arxivində cəmi bir nüsxədə üç səhifəlik bir manifest saxlanılır. Bu ərəb əlifbası ilə türk dilində yazılmış gözəl, süslü nəqşlərlə bəzədilmiş bir sənəddir. Söhbət Azərbaycana hücum edərəkən I Pyotrun bu xalqa müraciətinin mətnindən gedir. Pyotru bu səfərdə müşayiət edən adamlar arasında tarixçi Dmitri Kantemir də var idi. Kantemirlə birlikdə bu səfərdə oğlu 14 yaşlı Antiox Kantemir də iştirak edirdi. Rusiyada ərəb şirifli mətbəənin yaranması Kantemirin adıyla bağlıdır. 1722-ci ildə Pyotrun göstərişi ilə həmin mətbəə Azərbaycana yürüşdə götürülüb istifadə edilirdi. Məhz, bu "üzən mətbəədə", Astarxanda 1722-ci il 15 iyulda Pyotrun Xəzərboyu torpaqların türk əhalisinə müraciəti çap olundu.



Üslub və ifadə tərzı, xüsusən əsrarəngiz dil manifest müəllifinin türk dilinə dərinədən aşına olduğunu göstərirdi. Bu səfərdə Pyotrun əhatəsində olan, onunla dostcasına sərbəst davranan Kantemir bu torpaqlarda da azad və sərbəst surətdə tarixi müşahidə və araşdırmalara girir. Dərbəndin qədim qəbiristanlığında qəbirüstü kitabələrin üzünü köçürüb, onları oxuyaraq şərhini verir. Bu axtarışlar gələcəkdə Kantemirin əsərləri toplusuna daxil ediləcək idi. Avqustun 5-də (1722-ci ildə) qoşun yürüşə başlayır. Həmin manifestin üzü çıxarılıb 150 nüsxədən ibarət olmaqla yerli hakimlərə, ellərin qabaqcıl adamlarına, hampalara və məmurlara göndərilir.

Kantemir rəsmən I Pyotrun Şərq məsələləri üzrə müşaviri idi. Rusiyaya yerləşən kimi çarın əllərindən var-dövlətlə birlikdə (bəxş olan bu torpaqlar ana vətəninəndən - Moldaviya ərazilərindən böyük idi) knyaz titulu da aldı.

Pyotr onu sevirdi və inanırdı. Onların "dostluğ"u çoxdan başlanmışdı...

Kantemir moldav hakimi Konstantin Kan Temirin (1627-1693) oğlu idi. 22 il İstanbulda yaşamışdı. Burada diplomatik missiyanı yerinə yetirirdi. Bu zaman ərzində türk dilini gözəlcə öyrənmiş, bu xalqın mədəniyyətinə, ədəbiyyatına və tarixinə bələd olmuşdu.

Öz zəmanəsinin yaxşı təhsil görmüş bir adamı idi. İstanbulda, həm də "Patriarx məktəbi"ndə təhsil almışdı. Bu məktəb əski Vizantiya ənənələrini hifz etmiş məktəb-təhsil ocağı idi. Beləliklə, türk dilini bilən, ərəb və fars dillərinə də aşina olan Kantemir həm də yunan-latin təlimi almışdı.

Onun xarüqə keyfiyyətlərini nəzərdə tutan V.Belinski Kantemiri "Rus yazıçılarının portret qalereyası" əsərində hərtərəfli adam kimi xarakterizə edir: "Knyaz Kantemir alim bir şəxs idi... Berlin akademiyasının üzvü idi, türkcə, farsca, yunanca, latınca, italyanca, rusca, moldavca danışır, fransız dilini əməlli-başlı bilir, özündən sonra latın, yunan, moldav və rus dillərində bir çox əsərlər qoyub getmişdir".

Dmitri Kantemir qədim tatar xanı sülaləsindən çıxmışdı. Onun ailəsi (xan) Temir (temir, timir, dəmir) buna sübutdur (3, s.250-251). A.N.Kononov onun Əmir Teymurun (Teymurləngin) nəslindən olduğunu irəli sürür (22, s.28).

Kantemir (1673-1723) İstanbulda yaşayarkən artıq gizli casuslar vasitəsilə Pyotrla əlaqəyə girir. Pyotr Osmanlı imperiyasına daxil olan xristian xalqlarının xilaskarı rolunu boynuna çəkərək, Balkan xalqlarının xristian və slavyan hissələrini coşduraraq onları özü üçün alət etməkdə idi. Beləliklə, 1710-cu ildə sultan tərəfindən Moldav taxtına əyləşdirilən Kantemir bu tacı bircə il daşıya bildi. Türkiyə ilə savaşa başlayan I Pyotr Kantemirə böyük ümid bəsləyirdi; Kantemir ona əsgəri güc də vəd etmişdi. O, lazımı anda arxadan qoşunu ilə qalxıb Pyotra qoşulmalı idi.

Lakin gözlədikləri kimi olmur. Purut çayı (əsil adı: Burat) üstündə Rus qoşunları biabırcasına məğlub olur, deyirlər Pyotr özü də bu döyüşdə türklərə əsir düşür. Çar Pyotr bu barədə sonralar etiraf etməkdən usanmırdı: "Pрут xəcalətimi mən ölüm yatağında belə unutmayacağam". Rus tarixində bu döyüş "Pрут bədbəxtliyi" adlandırılır (19, s. 171).

Odur ki, məğlubiyyətdən sonra öz ölkəsində qala bilməyən Kantemir 4 minlik qoşunu, arvadı, altı uşağı ilə Rusiyaya keçir. Geriyə yolu bağlanan Xan Purut sülhü bağlandıqdan sonra həmişəlik Rusiyada yerləşir. Əvvəl ailə Xarkovda məskunlaşır və Ukraynada, Kurskdakı malikanələrində yaşayır. 1713-cü ildə isə knyaz ailəsi ilə Moskvaya köçür. Sülh bağlandıqdan sonra türk tərəfi məğlub olan Rusiyadan xain çıxan moldav hakimi Xan Temiri də geri istəyirlər.

Çar Pyotr diplomatik işlərini həvalə etdiyi vəkili Şapirova bununla bağlı yazdığı məktubunda göstəriş verir: "Mən knyazı onlara verə bilmərəm. O, mənə

sevgisi üzündən var-dövlətindən, mal-mülkündən keçdi. Verdiyim sözü geri götürə bilmərəm. Mən indi vicdandan başqa heç nəyə sahib deyiləm... Əgər onu geri versəm, onda bu mənimçün padşah olmaq şərəfindən məhrum olmaq deməkdir" (19, 171). 1719-cu ildə çarın dəvəti ilə paytaxta - Peterburqa köçür. Dmitri Kantemir Rusiyanın dövlət işlərinə cəlb edilir.

Pyotr Kantemirin xidmətlərini layiqincə qiymətləndirdi; onu Senata üzv təyin etdi, Moskvada və Peterburqda ev bağışladı, Kursk yaxınlığında malikanələr verdi, ildə 60 min manatlıq təqaüd təyin etdi.

Pyotr ona da, oğullarına da yaşayib fəaliyyət göstərmələri üçün həqiqətən padşah inayəti göstərirdi. Şübhəsiz, çar yalnız Rusiyanın yaxın Şərqdə maraqları xatirinə Türkiyə və İslam tarixini öyrənən Kantemirə fikir verirdi. Tarixçi Kantemir bütün əsərlərini Rusiyada yaratdı. Kantemirin "Moldaviyanın tarixi, coğrafi və siyasi təsviri" əsəri öz tarixi və etnoqrafik qiymətinə görə bu gün də eyni dəyəri saxlamaqdadır.

1716-cı ilin sonlarına doğru Kantemir "Osmanlı xanədanının yüksəlişi və süqutu" əsərini tamamladı. Bu kitab Osmanlı imperiyasının siyasi və hərbi vəziyyətinə dair ilk sisteməlik əsər idi və dərhal ingilis, alman, fransız dillərinə tərcümə edildi.

Aradan az keçməmiş, 1720-ci ildə daha bir mükəmməl əsər ortada idi. Bu yeni kitab "Türk imperiyasının vəziyyəti və dini sistemi" adlanırdı.

Dmitri Kantemirin ailəsində uşaqlarının müəllimi İvan Yuryeviç İlinski yaşayırdı. Bu kitabı rus dilinə o tərcümə etmişdi. İlinski daha sonra Kantemirin şəxsi katibi işləmişdi. Lakin İlinskinin əsl şöhrəti qabaqda idi. Onun adı Seçenev, Radlov kimi simalarla bir çəkiləcəkdi. Rus imperiyasına daxil edilən istila torpaqlarının yerli türk əhalisini xristianlaşdırmaqda çarizmin dəstəyi olan missionerlər kimi...

Kitab ən çox "Məhəmməd dininin hazırkı vəziyyəti" adı ilə yayılırdı.

Pyotrla Azərbaycandan geri dönən Kantemir yolda ikən 1723-cü ilin avqustunda vəfat edir.

Kantemirlə I Pyotr arasında bir vicdan əhdləşməsi var idi; nə zaman Moldaviya Rusiyaya keçəcəksə onun hakimi Kantemirlərdən olmalı idi. Odur ki, bu ümid bu ailədə hələ uzun illər yaşamaqda davam edəcəkdi. Buna görə də, ata Kantemirdən sonra onun oğulları bu ideyanın bəhrəsini səbrlə gözləməkdə idilər. Pyotrun ölümündən çox-çox illər sonra, Pyotrun qardaşı qızı Anna İvanovnanın vaxtında baş verən Rus-Türk müharibəsinin (1736-1739) nəticələri Kantemir oğullarını bərk maraqlandırdığından satirik şair olan Antiox Kantemir "İmperatriça Annaya doğum günü münasibətilə" mədhiyyəsini yazdı. Çünki Antiox Kantemir öz atası ilə Pyotrun əhdini bilirdi; bu səbəbdən müharibənin nəticəsinə öz ailə müqəddəratı kimi yanaşırdı. Antiox Kantemir öz şerini "qələbə nəğməsi" sanırdı. Annaya üç mədhiyyə yazmış, birini hətta "İmperatriça Annaya onun varvarlara qarşı qələbəsi münasibətilə" adlandırmışdı.

Odur ki, şair bu müharibə uğurlarından qanadlanaraq dövlət adamlarına yazdığı məktublarında (məsələn: A.M.Çerkasskiyə - Çerkasski onun xahişini imperatriçaya yetirəcəkdə) türkləri nəinki bir qeyri-xristian xalq, kafir kimi, söyüb yamanlayır, bununla bərabər onları özünün irsi düşməni sayaraq lənətləyirdi. Sanki vətəni tərək edib qürbətə düşmələrinin günahkarı nə özləri, nə girdikləri cəsusluq girdabı, nə siyasi avantürə, xəyanət torları qurub toxumaları idi!!!

Bu sətirlərin müəllifi kimi onu da buraya əlavə etmək istəyirəm ki, bu ilin yayında İstanbulda olduğum zaman 2003-cü ildən Şişli bələdiyyəsi tərəfindən qədim bir parkın Dmitri Kantemirin anadan olmasının 330 illiyi münasibətilə onun adı ilə adlandırılmasının şahidi oldum. Park "Maçka bağı", Dmitri Kan Temir bağı adlanır (həmin zamanlar şəhərin bu ərazisinin adı Maçka imiş). Məhz, Osmanlı hökuməti onun atasına Moldaviyada hakimlik imtiyazı vermiş, ardınca oğullarını şahzadə kimi tanımışdı. Şahzadə Kantemir də İstanbulda pərvəriş tapdığından türk musiqisini elə sevmiş, elə sevmişdi ki... onu ən çox musiqi adamı kimi tanıyırdılar. Kanunu dizlərinin üstünə alıb necə vəcdlə çalarmış?!

Kantemirin "Osmanlı imperiyasının tarixi" əsəri Türkiyə haqqında yazılan ən yaxşı və ən obyektiv əsər idi. Volter öz "Məhəmməd" faciəsini yazanda həmin kitabdan istifadə etmişdi. Bunu o sonralar tarixçinin oğluna yazdığı məktubda etiraf edirdi (2, s.24).

Kantemirin uşaqları Rusiyada var-dövlət və şan-şöhrətə çatdılar; ən adlı-sanlı fəmilialarla qohum oldular. Hər zaman monarxların nəzəri üstlərində oldu. Rusiyanın satirik şairi sayılan Antiox Kantemir çariçə tərəfindən ayrıca minlərlə kəndli ailəsi ilə mükafatlandırıldı; hələ çox gənc ikən İngiltərəyə səfir göndərildi. Çox gənc ikən də, 36 yaşın içində vəfat etdi. Hələ yaradıcılıq imkanlarının yarısını belə sərf etmədən. Bu tale idi... Heyf...

NƏRBƏYİN OĞLU, TATAR İBRAHİM MİRZƏNİN NƏVƏSİ ŞAİR ƏYAN QAVRİİL ROMANOVİÇ DERJAVİN (1743-1816)

Teymur şəhi-ləngə olub tabeyi-fərman
Xan Toxtamış eylədik al qanına qəltan.
Ta oldu Qızıl Ordaların dövləti talan,
Məsko şəhinə fəidəbəxs oldu bu meydan.
Əlyövm uruslaşmaq ilə zişərəfiz biz,
Öz qövmimizin başına əngəl kələfiz biz.
(M. Ə. Sahir. "Fəxriyyə" şeirindən)

Beləliklə, Teymurləngin Toxtamış xana qarşı üç dağıdıcı yürüşü və paytaxt Saray Bərkəni talan edib xaraba qoyması Qızıl Orda dövlətinin sarsılıb parçalanmasına səbəb oldu. Toxtamışın ölümündən sonra Ordada qarışıqlıq yarandı və indiyədək Qızıl Ordadan olan asılılıq öz-özünə aradan qalxdı. Ardınca da bu

fürsəti əldən verməyən Rus Orda imperiyasının malik olduğu bu geniş ərazidə hökmrən vəziyyəti qazanmağa başlayır. Buna da müvəffəq olur. Qızıl Orda xanlarının nüfuzu, gücü, nəhayət səltənəti bu zamandan başlayaraq Moskvaya - Moskva böyük knyazlarına, ardınca çarına keçir. Zəifləmiş türk zadəganları Rus knyazlarına yaxınlaşmağa meyl etməyə başlayırlar.



Böyük Moskva knyazı (o zaman hələ rus hökmdarları çar titulu daşımırdılar) Vasih Tyomninin zamanında (1415-1462) əsilzadə tatarların rus sarayına yaxınlaşmaları və xristianlığı qəbul etmələri güclənib artmaqda idi.

Elə bu zamanlarda Böyük Ordadan ayrılıb Rus dövlətinə üz tutan, Moskvada xidmətə girən türk əsilzadə ailələri içərisində İbrahim Mirzə də var idi. İbrahim Mirzənin adı ədəbiyyatlarda ən çoxu Baqırım Mirzə kimi rast gəlinir. Rus zadəganlığını "Məxməri kitabı"na görə Baqırım Mirzənin ailəsindən Narbekovlar, Akinfovlar, Keqlevlər və ya Teqlevlər soyları ayrılır (3, s.98-99). Narbekovlar ailəsinin bir üzvü Derjava ləqəbi ilə məşhurlaşan Aleksey Derjava Kazanda xidmət edirdi.

Elə bu adam ilə də Narbekovların yeni cavan qolu yaranır və qədim familiyanın tarixi yeni məcraya girir; onlar artıq öz soyadlarını Narbekov yox, Derjavın yazdırırlar.

Baqırım Mirzənin nəvələri Kazandan bir azca aralı Volqa və Kama çayları arasındakı ərazilərdə - Meşi çayı çahilində bəhrəli yaxşı torpağa sahib idi.

1743-cü ildə bu ailədə öz ana vətəninə - Kazan vilayətinin Laiş rayonunun Karmançı, digər adı Sokur olan kəndində böyük şair Qavriil Romanoviç Derjavın doğulur.

İmperatriça II Yekaterinanın stats-sekretarı, senator, sonra imperator Pavelin zamanında Ali sovetin üzvü, dövlət xəzinədarı, imperator I Aleksandr dövründə Ədliyyə naziri olan böyük rus şairi Derjavın istər öz bioqrafları, istər digər tarixçilər tərəfindən tatar bəyi Baqırım Mirzənin varisi sayılır. Atası Böyük Pyotr dövründə orduda xidmətə başlamış və çarın öz alayında döyüşlərə girmişdi. Sonralar da öz qohumu olan bir qızla evlənmişdi. Atası özünün beş qardaşı arasında bölünmüş bir mirasa sahib idi. Ailənin ilk uşağı müqəddəs Qavriil (Cəbrayıl) günündə doğulduğundan adını Qavriil qoydular.

Pyotrun qızı Yelizavetanın hakimiyyətinin ilk ili idi; bu qədim tatar məskəni üsyan alovları içində yanırdı. Tarix boyunca tatar vətəni olan bu yerlər: Volqa sahilləri və Uralboyu torpaqlar sürətlə ruslaşdırılır, görünməmiş vüsətlə bərəkətli Or çölləri köçürülmələrlə məskunlaşdırılırdı. Burada rus hərbi qalaları kimi Orsk və Orenburq (hər ikisi Or çayı üstündə salınıb) tikilib möhkəmləndirilir, yeni müstəmləkələri itətdə saxlamaqda olan istilacı hərbi qüvvələri mühafizə edir. Yerli xalqların zorla xristianlaşdırmağa və müstəmləkəçilik zülmünə qarşı çıxışlarını amansızlıqla yatırdan çar hökuməti üsyanı qan içində boğmaqla susdururdu. Yada

salaq ki, Puşkinin "Kapitan qızı" əsərində qalının komendantı Puqaçov üsyanının ilk çağlarında əsir düşmüş başqırdla görüşərkən dili, ağız-burnu kəsilmiş bu keçmiş qiyamçını görüb 20-25 il qabaqkı üsyanı xatırlayır.

İndi istila olunmuş bu yerlərə ruslarla bir gələn alman kolonizatorları (Ana tərəfdən Alman zadəganları ilə qohum olan Romanovlar onları yeni əldə olunmuş torpaqları istifadə etmək üçün dəvət edirdilər) içində bir müəllim Derjavinə Orenburqda alman dilini mükəmməl öyrədir. Fransız dilinin Rusiyanın kübar dairələrini fəth etməyinə hələ var idi. Hələ ki, Pyotrın səcdə və təbliğ etdiyi alman dili və alman mədəniyyəti üstün nüfuza malik idi.

Beləliklə, şair əvvəl ev tərbiyəsi almış, daha sonra gimnaziya təlim-tərbiyə görmüşdü. 1760-cı ildə Mühəndis məktəbinə yazılmış, Volqa üstündə qədim Bulqar şəhərinin xarabalıqlarının tədqiqi ilə məşğul olmuşdu. Bu işlə yüksək saray əyam, elm-maarif fədaisi İvan Şuvalov özü maraqlanırdı. Derjavinin tərtib etdiyi sənədləri - Volqaboyu şəhərlərin, o cümlədən Çeboksar tatar şəhərinin planının, relyef və landşaftla bəzəməsi çox bəyənilmişdi. Şuvalov özü çarıca Yelizaveta Petrovnanın sevimlisi idi; yalnız elə Rusiyada deyil, bütün Avropada savadı ilə ad qazanmışdı.

Volqa Bulqarıstanının qədim paytaxtı olan bu çiçəklənən, abad Bulqar şəhəri 1431-ci ildə Vasili Tyomnının qəsbkar qoşunları tərəfindən dağıdılıb tənəzzülə uğramışdı. Xarabalıqlar belə şəhərin bir vaxt mövcud olan ehtişamını çatdırmaqdadır. Derjavinin görə bildiyi böyük minarə çox sonralar - 1841-ci ildə dağılmışdı.

Gənc Derjavın ona tapşırılan bu işdə səy və çalışqanlığına görə qvardiyaya poruçik keçirilmiş, Peterburqa gəlmiş, saray çevrilişinin iştirakçısı olmuş, həmin gün ağ atlı, amazonka libaslı Yekaterinanı görmüşdü. Təxminən 20 il sonra həyat onları daha sıx yaxınlaşdıracaq. O, Yekaterinadan böyük lütv və ehsan görəcək, özü isə onu gah öyəcək, gah öyrədəcək, gah da məzəmmət edəcəkdi. Özü çox savadlı və ağıllı olan imperatriça Derjavinin ağılına, düşüncəsinə valeh idi. Öz fikirlərini ustalıqla Yekaterinaya çatdırıb, onun düşüncəsinə təsir edə bilirdi. Onun haqqında "Hökmdarın Horatsisi" deyəcəkdilər. Bu etibar və sədaqət haqqında lətifələr yaranacaqdı. Guya bu soyadı - Derjavın "tutub saxlayan" sözündəndir, məhz özündən qızıyıb çıxan hökmdarın qabağını almağı bacardığı üçün qazanıb. Bu uydurma olsa da həqiqətin özü idi; dövlətin bütün işlərini öz əlindən keçirən Yekaterinanın bütün iş günü qaynar, çılğın bir atmosferdə keçirdi, heç nə onun diqqətindən yayına bilməzdi.

Baqrım Mirzənin nəvəsi şahənə şerləri və türksayağı qəlbə girmə bacarığı-səmimiyyəti ilə yüksək rütbəli saray əyanı olacaqdı. Hətta imperatorun iqamətgahı Qış Sarayında öz dairəsində yaşayacaqdı. Bu rütbəni ona nə hər b şücaəti və nailiyyətləri, nə də var-dövləti yox, yalnız söz-ilahi söz qazandıracaqdı.

Amma o vaxta hələ çox vardı. Mənhus kasıblıq, ardınca atasının ölümü, özünün yetimçilik qəhri uzun zaman onu xoşbəxtlikdən və firavan həyatdan uzaq saxlamaqda idi.

Atası xidmət vaxtı daha gənc ikən at təpiyindən ağır zədə almışdı. Bu zədə onu qəbrə vaxtsiz apardı. Atası öləndə evdə 15 manatları belə yox idi ki, borclarını qaytarsınlar; ana üç uşaqla tək qalmışdı. Onun köməksiz vəziyyətindən istifadə edən qonşular Derjavinlərə məxsus torpaqları da mənimsədilər. Dul, savadsız ana əlində uşaqları saatlarla qapılarda şikayətə dururdu; ədalət gözləyirdi. Uşaqların böyüyü gələcək şair idi. 10 yaşı vardı. Bu yaşda gördüyü bu alçaldıcı səhnələri ömrü boyu unuda bilmirdi. Bu türk oğlunda ədalətə hörmət o qədər güclü idi ki, çara (Pavel) cavab da qaytarmışdı neçə şahidin qabağında ola-ola.

Derjavin necə olur olsun əli pula çatmaq, anasına kömək etmək istəyirdi. Bu gün isə hələlik həmin yol çətin yol idi. Derjavinin həvəslə "inqilab" adlandırdığı saray çevrilişi başa çatdı, "inqilabın" liderləri və onlara yaxın adamlar səxavətlə mükafatlandırıldı. O isə Moskvada yaşamağı istəyirdi. Qarovul xidməti aparırdı, unudulmuşdu, az qalmışdı postda duranda qar uçqununa yuvarlansın və ac itlər onu dağıtsın...

Amma asudə vaxtlarda və xüsusən gecələri çox oxuyurdu; öz-özünə bir məşğələ də tapılmışdı. Soldat arvadlarına məktub yazmaq. Bu mirzəliyi səbəbiylə soldat folklorunu öyrənirdi, sadə rus dilinin sözlərinə, sirlərinə bələd olurdu; istəyirdi ki, məktublar kəndə çatanda maraqla oxunsun. 20 yaşına çatmağa idi.

Puqaçov üsyanı alovlanarkən əlinə fürsət düşür; ucala bilər, əlinə var-dövlət keçə bilərdi. Öz xahişi ilə döyüşə yazılır. Üsyanın yatırılmasında ən qızgın yerlərdə vuruşur, tərkibində olduğu korpusda fərqlənir, əlinə düşən üsyançıları dinməz-söyləməz asır; üsyanda isə iştirak edən tatarlar, mordvalılar, marilər, başqırdlar - onun soydaşları Yekaterinanın bu torpaqlara artan zülmünün qurbanları idi. Üsyan yatırılan kimi təltif olunur. Lakin Yekaterinanın mükafatı (300 təhkimli və torpaq) ürəyincə olmur, səxavətlə mükafatlandırılan başqa xoşbəxtlərə paxıllığı tutur. 1777-ci ildə saraya yaxınlaşır, bu dairədən olan bir qızla - gələcək çar Pavelin süd bacısı ilə evlənir. Bu qızın atası Bostidon fəmilialı portuqaliyalı idi. Toyqabağı vəliəhd Pavellə də görüşür, xeyir-dua alır, yaxşı cehizə sahib olur. Üstəlik Rus-Türk müharibəsindən sonra Rusiyaya yeni keçən Dneprboyu torpaqlar zadəganlara müftə paylanarkən Xerson quberniyasından təhkimlilərlə birlikdə 6000 desyatın bərəkətli torpaq əldə edir. İndi artıq 1000-dən çox təhkimlisi (bu say hər zaman yalnız kişilərin miqdarını göstərirdi) və çoxlu torpağı var idi.

Damarlarında türk qanı axırdı; karyera tutmağa, şöhrətə can atır, varlanmağa olan hərisliyinə qələmini də qoşurdu. Onun sevimli qəhrəmanları öz dövrünün böyük şəxsiyyətləri idilər; Rus dövlətinin şöhrətli sərkərdələri Rummyantsov, Suvorov, böyük dövlət xadimləri Potyomkin, qraf Zubov, Narişkin, Qalitsın onun coşqun odalarında parlaq komplimentlərlə vəsf edilirdi.

"İsmayılın alınması münasibətilə Rusa lirik mahnı" mədhiyyəsində yüksək bəlağətlə: Yalnız sənin qartalın ayın qabağını kəsdi", - deyə qələbəni vəsf edir. Bu zaman qartal sözü ilə fateh

Rusu, ay dedikdə bayrağı ay-ulduzlu Osmanlı dövlətini nəzərdə tuturdu.

Həmçinin o vaxtın salonlarında, hökumət tədbirlərində himn kimi oxunan "Zəfər şimşəyi çax!..." şerində "Məhəmmədilər" üzərindəki qələbə vəsf olunur.

Türk hər b qalaları İsmayılın, Oçakovun alınması, general Valerian Zubovun 1796-cı ilin mayında Dərbəndi zəbt etməsi münasibətilə qalibyyət şeirləri yazdığı kimi, Varşavanı qan içində boğub təslim etdirən Suvarova təntənəli mədhiyyə, II Yekaterinanın ölümünə elegiyasını yazdı.

Derjavin öz əslini-kökünü gözəlcə bilirdi. Şeirlərində bəzən zarafatla olsa da, özünü "Murza", "Baqrımın varisi" əsərlərini isə "tatar nəğmələri" adlandırırdı (39, I t, c.349); Kazanı isə bir ana qucağı kimi unuda bilmirdi; "Arfa" şerində kazan-tatar motivləri rıqqətlə yaradılmışdı.

İlk odalarını "Atillanın varisi, Ra çayının sakini" (Ra, Pha - Volqa çayının qədim adıdır, antik müəlliflərdə, o cümlədən, Ptolomeydə belə işlənilib) kimi imzalayırdı. Ona şöhrət gətirən və üzünə bəxtin qapılarını açan - "Felitsa" odasının isə Moskvada məskunlaşan, lakin öz qulluq işləri ilə əlaqədar Peterburqda yaşayan Tatar Mirzəsi (şahzadəsi) tərəfindən yazıldığını göstərirdi. O bu adları bilərəkdən işlədirdi. Bunlar onun dövründə təbii idi: xristianlaşan və Moskvanı dolduran əsilzadə türklər - "yeni ruslar" adi hal idi.

Derjavinin müasiri olan şair və dramaturq V.V.Kapnist Felitsanın gözəl obrazını yaratdığına görə onu Rafael adlandırır və ona həsr etdiyi şerində "Mirza" deyə ona xitab edirdi.

Yekaterina özü də bədii yaradıcılıqla məşğul olur, jurnal buraxır, dram əsərləri, uşaqlar üçün hekayələr, şerlər yazırdı. Elə şair kimi də hərəkət edirdi. Derjavinə göndərdiyi zərfi "Qırğız-qaysaq şahzadəsindən Mirzə Derjavinə" ünvanı ilə yollayır, üstü brilyantla bəzənmiş, içi pulla dolu tütüncəqabi hədiyyəsi ilə. İmperatriça Rusiya Akademiyasının ilk qadın prezidenti olan rəfiqəsi Yekaterina Daşkovaya "bu şeirləri oxuyub dəli kimi ağlayıram", - deyə elə ağlaya-ağlaya da etiraf edirdi.

O şairin yaratdığı şahzadə qızda - qırğız şahzadəsində özünü görüb tanımışdı. "Kim məni belə duya bilərdi?", - deyə göz yaşları töküdü. Onun saysız məşuqları içində həqiqi məhəbbətlə sevdiyi gənc general Aleksandr Lanskoymüəmmalı şəkildə yenicə ölmüşdü. Söz gəzirdi ki, onu Yekaterinaya qısqanclar zəhərləmişlər.

Hökmdar dostluq etdiyi fransız yazıçısı və filosofu Qrimmə yazdığı (9 sentyabr 1784) intim məktubda kədər və xiffətdən əriyə-əriyə "artıq dörd aydır ki, otağında güclə gəzirəm, heç kimi qəbul etmirəm və adam arasına çıxmıram, insanların, sadəcə görünüşləri belə məni çimçəşdirir və üzür", - deyə etiraf edirdi (16, s.55;7, s.178).

Şer-mədhiyyə Y.Daşkovanın nəşr etdiyi "Sobesednik" jurnalında nəşr olunmuşdu. Yekaterinanı ağladan bu şeir müəllifinə elə əbədi şöhrət gətirir ki, Rusiya hələ buna bənzər nəyinsə şahidi olmamışdı.

Dahilərdən hansısa deyib ki, hökmdar öz dövrünü xarakterizə edir. Bu əsr elmə-maarifə güclü maraq və ehtiram əsri idi. Elə vaxt olmuşdu ki, çariça öz kabinet pulundan çatışmayan maaşları - məvacibləri ödəmişdi. Yekaterina şairin lirasına müharibələrdə gurlayan topların səsi qədər əhəmiyyət verir və qiymətləndirirdi. Alimlərə xüsusi qayğı ilə diqqət göstərən imperatriçanın həyat tarixçəsindən gördüyü kimi, Rusiya Elmlər Akademiyasının tədbirləri Yekaterinanı onun özünün şəxsi nailiyyətlərindən artıq maraqlandırır. Ətrafına topladığı, işlədiyi dövlət adamlarını savadına görə saraya cəlb etmişdi, yaltaqları paytaxtına belə buraxmırdı.

Böyük rus şairi A.S.Puşkin bədii yaradıcılığında Derjavindən müxtəlif münasibətlərlə bəhs etmişdi.

"Fonvizinin kölgəsi" əsərində onu qırxıq tatar (britiy tatarin) deyə yad edir:

Şanlı Lomonosov Pinddə bir zaman,
Gördü ki, Rusda bir qarışıqlıq var.
Üzü-başı qırxıq tatar - nəğməkar,
Əlində lirası qaldırır tufan.

(tərcüməçi: Ə. Tələt)

Mühacirət illərində yazıçı Buninin Fransada evində yaşamış ədib A.Baxrax xatirlərində yazır ki, Bunin birdən-birə mütaliəsini saxladı və əlində oxuduğu Derjavinin şeirlərində poetik ifadələrin gözəlliyinə heyran qalaraq vəcdlə çığırdı: Bir bax, gör bu tatar nə yazıb, daha gözəlini heç kəs yaza bilməz!..

Ədliyyə naziri işləyərkən onun şeirləri nə qədər gözəl olsa da və çox oxunsa da, zarafata salıb deyirdilər ki, Derjavın nazir olduğu üçün onu oxumağa məcburuq. Lakin əslində rus şeirinə dərin və canlı lirizm bəxş etmişdi bu böyük dövlət adamı. Yalnız o idi ki, ilk dəfə məişət sözlərinə belə şairanəlik və emosionallıq verib şeirə gətirmişdi.

Fəaliyyətinin böyük hissəsini Derjavinin yaradıcılığının toplanıb nəşr olunmasına, şərhinə sərf edən və bu yaradıcılığın bütövlüyünə çalışan, ömür həsr edən akademik Y.K.Qrot yazırdı ki, "çox az rus adamı olub ki, həm yaradıcılıqda, həm xidməti işində bu qədər səy göstərsin. Ona görə o həmişə tarixi sima olaraq tarixin özündə qalacaq". Romanovlar sülaləsindən bir-birinin ardınca üç imperator taxt-tacının yanında - yaxınında dayana bildi. Bəzən dilini saxlaya bilmir, kəskin, hikkəli bu dil ilə də çar sözüne ikiqat cavab verirdi. Ağı başına gəldikdə peşiman olur, azacıq qorxuya düşür, lakin şairliyi köməyinə çatırdı. Hətta çar qəzəbini yatırdı bilirdi.

Çalışqan, zəhmətsevər idi, düzlüyü, doğruculluğu ilə ad çıxarmış və padşaha sədaqətli idi, ötkəm olsa da elə bunun üstündə Yekaterina Daşkova ilə get-gedə soyuyan əlaqəsini 1793-cü ildə tamam kəsdi ki, onun Yekaterianın ünvanına söyüşlərini sinirə bilmirdi.

Bu "tatarçılıq" onda o qədər güclü və parlaq hiss olunurdu ki... Qonaqpərvər, əliaçıq ev sahibi kimi məşhurlaşmışdı. Onun ziyafətləri şən və təmtəraqlı keçirdi.

Derjavinin ikinci babası tatar idi, atasının atası xristian, babası isə Narbek (Nər bəy) Mirzə İbrahim idi. Deməli, Derjavın özü bu tatar nəslinin üçüncü xristian nümayəndəsi idi. Hələ ki, tatarçılığı səbatla daşımaqda idi.

Derjavın öz əsli-kökünü şerlərində xüsusi mövzuya çevirir. Bu mənşə onunçün tapıntı olur sanki. "Qarıçıya" şeirində qarıçı kişinin də soy adının Derjavın olması onu yaman əyləndirir, özünü zarafatla onunla müqayisə edir, əsas fərqləndirici əlamətsə qarıçının rus, özününsə türk olmasıdır. Elə şən-şən də davam edir: O kutya yeyir, mən salma (salma xəmirdən hazırlanan tatar yeməyi). Mənim atam Murza (əmir) olub, onun atası keşiş və s. "Tonçıyə" şerində isə (Tonçı-italyan rəssamı, 90-cı illərdə Rusiyaya gəlmişdir) rəssam onun şəklini çəkəndə üzünün cizgilərini ararkən, şair buna mənə verir, özü öz soyunun keçmişi ilə, şöhrəti ilə öyünür.

Yaxşısı budur çək şəklimi
Çək naturadan necə varsa.
Buzlu ölkədə doğuldumsa da
Ulu babamın adı idi Baqırım.

Derjavın iki dəfə evləndi. İkinci xanımı da mütəbər ailədən idi, Djakovlardan. Ömrünün sonuna yaxın cavan qızlardan və dadlı yeməkdən ötrü ürəyi gedirdi.

Öz süfrəsinin başında elə toxluqdan da öldü. Vaxtilə Novqoroddakı malikanəsində gəzməyə çıxarkən Xatının gözəl mənzərəsinə valeh olaraq, əbədi burada yatmaq istədim, deyə eyham vurmuşdu. Vəsiyyətinə əməl etmişdilər. Xatın monastrında dəfn olundu. Hər şeyə "düzəliş verən" Sovet hakimiyyəti illərində onun da, sonra onun yanında dəfn olunan xanımının da yerini dəyişdilər, yeni yerə köçürdülər. 1959-cu ildən də öz yeni yatağında ikinci yuxusunu almağında tatar xanı Baqırım Mirzənin varisi, rus şeirinin atası Derjavın.

ƏSİR ŞAİR VƏ ƏSİRLİKDƏ QALAN İLHAM - AY BULAT

Rus ədəbiyyatında Ay Bulat təxəllüsü ilə yazıb yaradan şairin əsil, rəsmi adı: Baron Konstantin Mixayloviç Rozen idi. Rus şairi Ay Bulat (1817-20.04.1865,



Peterburq) özünü Jukovskinin sələfi sanırdı. Yaradıcılıqlarındakı oxşar notlara, dərin kədərə, həm də başlıcası tale və qismətlərindəki bənzərliklərə görə.

...Azad Qafqaz qan içində boğulurdu; bu qədim diyarın istilaçılarla girdiyi ölüm-dirim savaşında ürək parçalayan bir tale oyunu başlanır, bir qismət, alın yazısı yazılırdı. Terek çayı boyunca qəsbkarlarla döyüşdə məhv olan bir ailənin 2 yaşlı uşağı yaralı olsa da möcüzə olaraq sağ qalır; körpə elə yaralı olaraq əsir düşür. Arxiv materiallarından aydın olur ki, 1819-cu ildə Qafqaz korpusunun A.P.Yermolovun komandanlığı altında Dədə Yurt kəndinə hücumu zamanı əsir düşən uşağın əsil adı Özübəy Ay Bulatdır. Bu gələcəyin şairi idi.

Lakin elə allahın sonsuz mərhəməti və şəfaqətindəndir ki, təbiətən insanpərvər bir adam olan və müasirləri arasında "vicdanlı alman" kimi tanınan baron Rozen Mixayil Karloviçə rast düşür. Baron qanlı meyitlərin içindən onu bir yaralı quş kimi götürür, sağaldır; tərbiyə edib himayəsinə alır. Rozen Mixayil Karloviç xidməti işi ilə əlaqədar olaraq Polşaya dəyişildikdə onu da özü ilə aparır. Burada artıq 9 yaşa giren əsir uşağı xaçlayırlar; Baron öz familiyasını ona verib övladlığa götürür. Bu illərdə Polşanın canişini olan böyük knyaz Konstantin (rus çarı I Aleksandrın və çar I Nikolayın ortancıl qardaşları) bu yeni xristiana yüksək lütf və mərhəmət göstərək öz adını verir: Konstantin Rozen. Uşaq Özübəy Ay Bulat isə öz adını unuda bilmirdi.

...Qanla çalxanan Qafqazın hər bucağı fəlakət içində idi. Kəndlərin, aulların başdan-başa yandırıldığı, əhəlinin qırılıb-çatıldığı bir zamanda doğulan (1817) bu uşağın Bulat (Polad) adı valideynlərinin onun qada-bələdan, şərdən hiفز olunması arzusundan yaranmışdı bəlkə?!

Rus hərbi tarixində məşhur olan Rozenlər familiası Baltik yanı Alman zadəganları ailəsinə məxsusdur. Ailə öz şəcərəsinin şöhrətli hərbi xadimləri ilə öyünməkdə haqlı ola bilər. Rozenlər ailəsindən iki zabit hələ çox gənc ikən Qafqazda Şeyx Şamilə döyüşlərdə öldürülmüşdü (1847, 1854). Ay Bulatı oğulluğa götürən Baronun qardaşı İvan Karloviç Rozen general-leytenant rütbəsində idi və Axalsıx, İrəvan döyüşlərində iştirak etmişdi.

Baron Mixail Rozen özü xoşrəftar, həlim bir adam idi. Alman səliqəsi, dəqiqlik, sentimentallıq, bunlarla bərabər rəhimdilliyi həmişə ətrafındakıların xoş təbəssümünə səbəb olurdu. Ürəyiyumşaq Rozen artıq 1826-cı ildə istefaya çıxaraq Xarkovda öz malikanəsində yaşayır və gələcək şairi də yanında - himayəsində saxlayırdı. Rozen həmişə onun vəlinəməti olaraq qalmaqda idi. Onun özünün və qohumlarının sarayda məruf adamlardan sayılması səbəbi ilə yüksək hökumət

fərmanı ilə gənc Ay Bulat 1839-cu ildə Dövlət Dəftərxanasında işə təyin olunur. Sonra Sinodda təsərrüfat idarəsində işə keçirilir. Paytaxtda - Peterburqda yaşayır, dövrün məşhur sənətkarları, rus şairləri A.A.Krayevski və P.A.Pletnevlə yaxınlaşır, nəşr olunmağa başlayır. Gözəl şeirləri ilə dərhal diqqəti cəlb edir. "Odaliska" (türk sözü odalığ qız, "cariyə"), "İtta", "Qaley Mirza", "Ruhum qürbətdədir", "Ölüm" kimi bədbin, ağır əhval-ruhiyyəli şeirlər yazır. Xidməti işi ilə əlaqədar Adriatik dənizi sahillərində olarkən buradan aldığı təəssüratlar nəticəsində yazdığı şeirlər daha kədərlidir.

Konstantin Rozeni daşdığı rəsmi adı ilə yox, Ay Bulat adı ilə tanıyırdılar. Xüsusən ədəbi mühitdə bu imza onu məşhurlaşdırmışdı. Qabaqcıl rus mətbuatında - "Oteçestvennie Zapiski" də, "Literaturinaya Qazeta"da, "Biblioteka dlya çtenie", "Sovremennik" və s. məşhur mətbu orqanlarında məhz bu adla çıxış edir. V.Belinski ondan dövrün ən tərəqqipərvər mətbu orqanı olan "Sovremennik" jurnalının (bu jurnalın əsasını rus poeziyasının sütunu olan A.S.Puşkin qoymuşdu) daimi müəllifi kimi bəhs edir, onun adını rus ədəbiyyatının görkəmli simaları olan şair Vyazemski, Baratinski, Rastopçina, Yazıkov və başqaları ilə yanaşı çəkirdi. Ay Bulatın şeirlərindəki bədbinlik, ağır ruhi həyəcanlar səmimi və güclü hisslər olub oxucusunu da dərhal sarır, bu şeirlərin sevilməsinə, geniş yayılmasına şərait yaradırdı. Hətta onun "Ölüm" şeirini uzun illər M.Y.Lermontovun irsinə daxil etmişdilər. Şeirdə tüğyan edən asilik və qəm-qüssə, hicran motivlərinə görə.

Dövrün, həmin illərin mürəkkəb, eyni zamanda tükürpədən mənzerəsi göstərir ki, Qafqaz müharibəsi gedən vaxt belə uşaqlar - ata-anası, bütöv nəslə məhv olan fəlakətçələrdən çox idi. Sonralar belə yetimciyəzlərin xristianlaşdırılmasına heç bir maneə yox idi.

M.Y.Lermontovun "Mıtsırı" (1839) kimi dərddli bir əsəri də (faciəsi?) eyni ilə belə bir hadisəyə həsr edilmişdi. Bəlkə elə Lermontov yenidən xristianlaşdırılan müsəlman uşağının bədbəxtliyini bu hadisədən götürmüşdü? Axı bu hadisə dildəndilə düşə bilərdi və Qafqazda hər kəs bilən (xüsusən hər bə dairələri) bu əhvalatı Lermontov da eşidə bilərdi. Xarabazarlığa çevrilmiş gülşən ovalar, miskinləşmiş, əldə-ayaqda qalmış ellər, haqq sözünə görə dara çəkilən yurdun oğulları nəhayət şair qəlbində güclü təəssüratlar doğura bilməzdimi?! Əlbəttə, bu yalnız şair Ay Bulatda məşhur Mıtsırinin prototipini görmək istəyimizlə bağlıdır. Zahir faktlar bunun əleyhinədir. Məsələn, Ay Bulat özü Lermontovdan cəmi 3 yaş kiçikdir. Mıtsırı isə daha gec doğulmuşdur. Amma oxşar cəhətlər də çoxdur. Mıtsırı (mıtsırı gürcü dilində "yenidən xaçlanan" deməkdir) bu 17 yaşlı rahib doğma diyara, qəbiləsinin qartal kimi azad yaşadığı dağlara can atır. Əslən müsəlman olan bu gənc rahibə qaçmaq müəssər olur. Uşaqlıqdan xatirələrində əziz saxladığı doğma yerlərdə o 3 gün azad quş kimi gəzib dolaşır.

Lermontovun yaxınlarının və dostlarının xatirələrinə görə (məsələn, Şan-Girey A.R. və Xastatov A.A.) o özü tənha bir rahibə rast gəlmişdi ki, bu monax ona özünün əslən dağlı müsəlmanlardan olduğunu, körpə ikən kəndlərinin yandırılıb,

əhalinin qırılıb, özününsə Yermolov tərəfindən əsir götürülməsini nəql etmişdi. Yermolovun yanğınları və talanları, dar ağacları Qafqazın istilasını sürətləndirirdi. Puşkin əbəs yerə "Qafqaz, təslim ol, Yermolov gəlir" deyə yazmamışdı. Qafqaz müsəlmanlarının üsyan mərkəzini yerlə-yeksan etməkdən ötrü 1818-ci ildə mühüm hərbi qalası tikdirir. Qala özü də adı kimi (Bu Qroznı qalası idi) vahimə, qorxu törətməli idi.

Az yaşlı uşaqlar, müharibənin əvəzsiz qənimətləri dərhal xaçlanırlar - dünyanın acarları, çərkəzləri, abxazları, alanlar (müasir osetinlər) və s. onlarla müsəlman tayfaları dönüb xristian olurdular.

Yermolov da bu yaralı xəstə uşağı monastra verir. Uşaq uzun müddət bu fərqli yad mühitə alışa bilmir, hey qaçmaq istəyirmiş. Sonralarsa həmin rahib çəkdiyi möhnətdən uzun sürən bir xəstəliyə düşər olur və vəfat edir.

Həmin dövrdə belə qəziyyətlər çox idi. Məsələn, rus rəssamı P.Z.Zaxarov da uşaqkən qırılıb türk olan bir çəçən ailəsindən ruslara əsir düşmüş, Qafqazın hakimi general Yermolov onu Tiflisə aparmış, burada isə onu xristianlığa gətirmişdilər. Belə əhvalatlar çox idi. M.Y.Lermontov da Qafqazda belə əhvalatları eşitməyə bilməzdi. Belə yandırıcı təəssüratlar onu "Mıtsıri" poemasını yazmağa ruhlandırılmışdı.

Çox təəssüf ki, gənc ikən mütaliə etdiyimiz bu əsər belə bizim üçün Qafqazın istilası barədə olan həqiqətlərin ortaya çıxarılmasında köməyə yetməmiş, ala-yarımcıq, başlıcası yalan məlumatların zərərli təəssüratlarını silib apara bilməmişdi.

...Ay Bulat-Rozen Konstantin Mixayloviç ömrü boyu uşaqkən başı çəkən ayrılığın kədərindən ayrılmadı. Eyni zamanda ana-ata istəyinin, mehrinin əlaməti olan öz əsil adından imtina etmədi.

Ay Bulat adı tatarlar və türklər arasında sıx-sıx rast gəlinən addır. Lap qədimdən Volqa bulqarlarına məxsus adlardandır. Tarixdə Mişar-bulqar üsyançısı Ay Bulat olmuşdur ki, - bulqar və kazak birləşmiş üsyançılarına rəhbərlik etmişdir.

Ay Bulat türk (tatar) sözü olan ay "qəmər, hilal" bulat "əla növ polad" yəni ay kimi gözəl, polad (bulat) kimi möhkəm deməkdir. Bulat həm də bu metaldan hazırlanan "qılınc" mənasında işlədilir. İndi də tatarlar, o cümlədən çəçənlər arasında ad kimi geniş istifadə edilir (3, s.139; 4, s.39).

...Şair dünyanın ən əziz, ən nəvazişkar səslərində - ana pıçıltılarında onu cəmisə bir neçə dəfə eşitmişdisə də, ikicə il daşdığı bu adı qulaqlarında əbədi saxlamışdı. İndi ona ana məhəbbətindən yeganə yadigar qalan bu adı ömürlük təxəllüs olaraq daşıyıb yaşatmaqdaydı.

İVAN QROZNI QIZIL ORDA HAKİMİ MAMAY XANIN NƏTİCƏSİDİR

Rus çarı III Vasili (1479-1533) övlad üzünə həsrət idi. Həmin illərin şair təbli salnaməçisi 20 il uşaqsız həyat keçirən böyük knyaz Vasili haqqında yazırdı ki,



öz qızıla tutulmuş örtülü arabasında şəhər ətrafında gəzməyə çıxan çarın gözü ağacdakı quş yuvasına sataşır. Yuvida civildəşən ətcəbala quşcuğazlara baxıb dərdli-dərdli ağlayır: - Quşlar da məndən xoşbəxtdir, - deyir. Nəhayət taxt-tacında öz varisini görmək istəyən çar Vasili gəzintidən evə ciddi niyyətlə də qayıdır: - Yenidən evlənmək. Salnaməçinin xüsusi rəməzlə verdiyi bu əhvalat Karamzinin də diqqətini cəlb etmiş, bu əhvalatı çarın və dövlətin həyatında dönüş nöqtəsi kimi dəyərləndirmiş, "Rus dövlətinin tarixi"nə daxil etmişdi. Çarın ilk qadını boyar İvan Sapurun qızı Solomoniya Saburova idi. Saburovanın Qızıl Orda mirzəsi (mirzə Qızıl Ordada yüksək titullu idi) ailəsindən çıxmasını bütün tarixçilər, o cümlədən Karamzin də təsdiqləmişdir (20, t.6, s.56).

Çar ikinci dəfə evlənməkən bu nığah seçimində iştirak edən kübar ailələrin qızları içində Yelena Qlinskayaya üstünlük verir, bu hündür boy-buxunlu, xarüqə gözəli bəyənir və qərarında qətiyyət göstərir. Arvadım - çarıca Saburovanı 21 illik evlilikdən sonra buraxıb 1526-cı ildə zorla Suzdal-Pokrovski monastrına göndərir.

Ağıllı və gözəl Yelena Qlinskilər nəslindən idi. Vaxtilə məşhur olan - həm adlı-sanlı, həm də zəngin ailə sayılan Qlinskilər indi keçmiş şöhrətə malik olmasa da, Yelena xarici adətlər əsasında tərbiyə almış, patriarxal Moskva şəhərinin avam qızlarından fərqlənirdi. Yüksək təhsil-tərbiyə görün Yelena həm də füsunkar idi. Bu isə heç bir mal-dövlətlə ölçülə bilməzdi. Gözəl Yelena çara iki oğul bəxş edir: İoann və Yakov.

Bir çox müəlliflərin, o cümlədən, "İvan Qrozni" kitabının müəllifi R.Q.Skrinnikovun göstərdiyi kimi, Yelena Qlinskayanın ulu babası Mamay xan olmuşdu.

Qızıl Orda hakimi Mamay xan (...?-1380) türk sərkərdəsi və bahadırı kimi tarixdə çox geniş şöhrət tapıb. Tatar sərkərdəsi Xıdır xan öldükdən sonra, Mamay hakimiyyət arzusuna düşür. Xan nəslindən olmadığına baxmayaraq Qızıl Orda hakimi Berdi bəyin bacısı ilə (qeyd: Berdi bəy Cani bəyin, Cani bəy də qüdrətli Özbək xanın oğludur) evləndikdən sonra dağılmağa üz qoymuş bu hakimiyyəti ələ keçirmiş, bununla çarpışma meydanına atılmışdı: bu mübarizədə Abdul, Məhəmməd Sultan, Tülübək və s. xanları yenmişdi (48, t.36, s.517). Qızıl Orda dövlətini gücləndirmək, onu qoruyub saxlamaq məqsədilə böyük işlər həyata keçirmişdir. Mamay xan misilsiz hünərlərə sahib olmuş, keçirdiyi döyüşlərdə həmişə qələbə qazanmış, böyük ad qoymuşdur. Sonuncu döyüşü Kulikova çölündə olan döyüş (1380) oldu. Müharibə meydanında məğlub olub qaçan Mamayın Azov boyunda qarşısını kəsdilər. Burada tarixən döyüş yeri olan Kalka (Kalçık) çayı boyunda onun

Toxtamış xanla son döyüşü oldu. Qıpçaqlara birləşən ruslar onların böyük yardımını ilə Mamayı yendilər. Mamay bu uğursuz döyüşdən canını zorla qurtarıb Kırım qaça bildi. Kırım torpaqlarına çəkilən Mamayı uğursuzluq burada da izləməkdəydi. Az sonra Kafa şəhərində (indiki adı Feodosiya) xaincəsinə öldürüldü. Əski Kırım şəhərində (indiki adı Stary Kırım) Mamay Kurqanı abidəsi var. Deyilənlərə görə, Mamay xan burada dəfn edilmişdir. İndi açıq səma altında muzeyi xatırladan bu xaraba şəhər vaxtilə çox abad, gözəl şəhər olmuşdu. Şəhərdə həmin zamanlara aid Özbək xan məscidi vardır.

Mamayın övladları rus dövlətçiliyi işində böyük xidmətlər göstərmişdi. Xristianlığı qəbul etdikdən sonra onlar Qlinskilər kimi tanınırdılar. Mamayın ölümündən sonra övladları mülk torpaqları olan Dnepr sahili torpaqlarına yerləşdilər. Xristianlığı ilk olaraq Qlinsk və Poltava şəhərlərinin sahibi olan oğlu Mansur Kiyat qəbul edir. Mülk şəhəri olan Qlinsk şəhərini adını familiya götürür. Bu kübar ailə Litva sarayı, ardınca Almaniya kübar dairələri ilə sıx əlaqələr saxlayıb, təhsili, təlim-tərbiyəni Almaniya da alırdılar. Babaları Mamay xanın Litva knyazı Yagello ilə sıx müttəfiqliyini yada salaq. Yelena özü Litva knyazları sarayında tərbiyə almışdı. Knyaz Yagello ilə ulu babasının müttəfiqliyi sayəsində ailələr arasında siyasi və mənəvi bağlar yüz il ərzində qırılmamışdı.

Mamayın övladları xristianlığı qəbul etdikdən sonra içərilərindən güclü dövlət adamları çıxmışdır. Məsələn, XVI əsrin başlanğıcında İvan Lvoviç Kırımda elçi olmuş, Kiyevin voyevodası Mixail Qlinski də III Vasiliyə yaxın adam sayılırdı (44, s.48-49).

Yelena Mixail Qlinskinin qardaşı qızı idi, atası öldüyündən əmisi evində tərbiyə almışdı.

Hətta gələcəkdə bu nəsildən çıxan knyaz, voyevoda Qlinski Mixail Vasilyeviç (...?-1559) Kazan yürüşünün iştirakçısı və öz bibioğlusu İvan Qroznının ən sədaqət adamı kimi yenidən fəth olunmuş Kazanın ilk baş voyevodası (1552-1555) olacaqdır. Dünənki türklüyünə yaraşmayacaq şəkildə yerli müsəlman zadəganların kütləvi qırğınlarına rəhbərlik edəcəkdə. Əslən Qızıl Orda xanından olan knyaz Qlinski öz qərar və qırğınları ilə yerli əhalini Kazandan, eləcə də böyük yollar və çaylar üstündəki şəhərlərdən qovub çıxaracaqdı (42, s.149).

Yelenada ulu babasının hərisliyi özünü göstərməkdə idi; çox erkən dul qalan Yelena ərinin ölümündən sonra onun qardaşlarıyla qəddarcasına rəftar edir - onları türmədə saxladır. Hətta əl-qolu açılınsın deyər ona ata əvəzi olmuş əmisini də zindana saldırır. Lakin çox keçmir ki, özü də, arxalandığı məşuq knyaz Obolenski də sui-qəsd nəticəsində öldürülür. (Qeyd: Onun qəbri Sovet hakimiyyətinin ilk illərində dəfn olunduğu Voznesenski kilsəsindən çar sərdabələri yerləşən Arxangelski kilsəsinin zirzəmisinə köçürülmüşdü. Yelena Qlinskayanın nəşinin tədqiqi onun həqiqətən zəhərləndiyini göstərmişdi).

Beləliklə, Rus taxt-tacının varisi, tarixə İvan Qroznı (qorxunc İvan) adı ilə düşən qüdrətli rus çarı IV İvanın ulu babası Mamay xan olmuşdur.

İvan Qroznı qəsbkar idi: Volqaboyunun, Sibirin, Kazan, Astarxan torpaqlarının fəthi, bu xalqların xristianlaşdırılması onun dövründən başlayır. O Rusiya torpaqlarını görünməmiş vüsətlə genişləndirdi. Ölkə daxilində qanlı repressiya başlatmışdı. Hətta öz qohum-əqrabasına da rəhm etmədi. Çox qəddar, zalım və qaniçən idi.

Rusiyanın Pribaltikaya sahib olmaq, Baltik dənizinə çıxmaq uğrunda başladığı Livon müharibəsi (1558-1583) gedişində Payda (digər adı: Veysenşteyn) şəhərinin mühasirəsi zamanı İvan Qroznının sevimlisi, inandığı adamı, cəlladı Malyuta Skuratov öldürülür. Çarın gözlərini qan örtür, əsir götürülən alman və isveçləri tonqalda yandırır.

Həqiqətən gözlərini qan örtmüşdü. Böyük oğlu vəliəhdi idi. Gəlinini evdə alt paltarında dolaşan gördükdə qeyzlənmiş, deyinmiş, oğlu ilə mübahisəyə keçmişdi. Həmişəki kimi elə hirsələnmişdi ki, onu dəmir ucluğu, şiş əsa ilə vurub öldürmüşdü. Repinin çəkdiyi mənzərədə hər şey olduğu kimidir. Peşiman çar, Şamaxı xalqaları üstündə can verən oğlu.

Digər oğlu xəstəhal, ağıldan kəm idi, ən kiçik oğlu da müəmmalı şəkildə özündən sonra öldürüləcəkdə, həm də epilepsiya xəstəsi idi.

O, müstəbidliyi ilə yanaşı Rusiya tarixində çoxarvadlılığı ilə ad çıxarmışdı. Axı müsəlman Şərq ölkələrindən fərqli olaraq xristian ölkələrində çar yalnız bir dəfə evlənə bilirdi (bəzi istisnalar nəzərə alınmalıdır), İvan Qroznı isə altı dəfə nigah bağlamışdı.

Bunlar onun damarlarında axan türk qanı ilə bağlı idimi?!

Mamay xanın adı, yadigarları tarixdə yaşamaqdadır: "Dünən mən Feodosiyadan 25 verst aralı Şah Mamayda Ayvazovskinin malikanəsinə getmişdim", - deyər A.P.Çexov öz ailəsinə 22 iyul 1888-ci il tarixli məktubunda yazırdı.

Məktubda adı çəkilən Şah Mamay kəndinin indi adı dəyişdirilib Ayvazovski qoyulmuşdur. Hazırda Kırımın Kirov rayonuna aid yaşayış məntəqəsidir.

Bu ada Azərbaycan adları sırasında da rast gəlmək olar. Süleyman Rəhimovun "Mehman" povestində Mamayeva soyadından üslubi məqsədlə istifadə edilmişdir. O, prokurorun arvadı Züleyxanın qızlıq familiyasıdır. Sadə, gözü tox prokuror Mehmandan fərqli olaraq keçmiş əsilzadə olan Züleyxa şən-şöhrətə biganə deyil. Odur ki, prokurorun öz xanımını istehza ilə "Mamayeva" çağırmasının səbəbi olmamış deyildir.

Yurdumuzun yer adları sistemində Mamaylı kənd adı (Qəbələ rayonuna aid), Şuşa şəhərində Mamaylı məhəlləsi adı, Abşeronda Saray kəndində Mamaylı tirəsi adı və s. yaşamaqdadır.

Rusiyada Volqoqrad (keçmiş tatar şəhəri Sarıtsin) ətrafında Mamay Kurqanı tarixi adında hifz olunmaqdadır. Krasnodar ölkəsində (Adıgey MR) Qruzinskaya Mamayka, Adler rayonunda (keçmiş Ardlar) Russkaya Mamayka kəndləri vardır. Kırımın Şah Mamay, Mamay Kozlev (əsl adı Gözlev) və

Yevpatoriya rayonunda Mamay kəndləri olmuşdur. (İndiki adları Jeltokamenka, Tunnelnoe, Verxneye...).

Mamay (mama) sözünün mənasının əski inamlarımızla bağlı olması şübhəsizdir. Qohumluq termini "mama" bu mənə izlərini saxlamaqdadır. Bu ada geniş türk adları xəritəsində tez-tez rast gəlinməsi də onunla bağlıdır.

Məsələn, Mamay Kutan kəndi (Dağıstan, Qayakənd rayonu), Mama çayı (İrkutsk vilayətində (Rusiya) çay, Mamaykino (Mari MR, Markinsk ray.), Mamadış şəhəri (Tatarıstan), Mamay kəndi (Qırğızıstan) Yeni yol ray., Mamaçan Tatar körfəzində dağ, Mamakay Yurt (Qroznı yax.) kurortu və s. Mamay adı ilə yaranan türk yer adlarının bolluğunu göstərir.

Rus tarixində xüsusi yer tutan Mamay adı rus dilinin qatlarına keçib möhkəmlənmişdir. Bu addan ən çox simvollaşmış şəkildə istifadə olunur.

Mamay adı onun tarixi vuruşları, qəti hücumu, amansız döyüşləri ölüm-dirim savaş şəraitini ilə simvollaşmışdır.

Rus xalq atalar sözü və məsəllərdə bu ad qarətçi, talançı mənalərində istifadə olunur: «Пусть, словно, Мамай прошел; И Мамай правды не съел (Bomboşdur, sanki Mamay keçib; Heç Mamay da həqiqəti yeyə bilməyib) və s.

Bu adın rus dilində müxtəlif frazeoloji birləşmələr tərkibində, eləcə də bir çox məcazi məqsədlərlə işlədilməsi Mamay xan adının belə kənar dil mühitində tam və bütöv mövqeyə malik olduğunu göstərir.

Şübhəsiz, bu mövqe Mamay xanın rus xalqının tarixində geniş və həlledici yer tutduğunu sübut edir.

Digər Qızıl Orda xanları kimi birbaşa Çingiz xanın nəslindən olmasa da, ağılı və fərasəti sayəsində Qızıl Ordanı görünməmiş yüksəlişə qaldırdı. Lev Qumilyev Mamay xanı cəsur sərkərdə, bacarıqlı təşkilatçı, mahir siyasətçi kimi xarakterizə edir.

Mamay xan rus tarixinə İvan Qroznını verdi. İvan Qroznı Şərqi hökmdarları saydığı öz övladlarını qətl etməklə səltənətini də puç etdi. Rus tarixində daim damarında türk qanı axan bu sülaləyə bununla son qoyuldu. Hakimiyyət başqa sülalənin, əslən Skandinav törəməsi olan Romanovların əlinə keçdi.

KULUNÇAK XANIN NƏVƏSİ - RUS YAZIÇISI KUPRİN ALEKSANDR İVANOVIÇ (1870-1938)

Balaca Kuprinin atası vəbadan öləndə gələcək yazıçının bir yaşı vardı. Vaxtilə cah-calallı ailə yoxsul vəziyyətə düşmüşdü. Penza əyalətində əlində qalan kiçik əkin sahəsi ilə üç yetimi saxlamaq qeyri-mümkün idi. Odu ki, anası 1874-cü ildə onu götürüb pansionata - Dul evinə köçür. Daha əvvəl isə iki böyük qızını dövlət hesabına qapalı məktəbə vermişdi. Ailə artıq öz-özünü saxlaya bilmirdi. Get-gedə vəziyyətin ağırlaşdığını görən ana oğlunu Razumovski Yetimlər evinə verir. Özü isə ömrünün sonunadək bir daha evinə qayıda bilmir. Dul evində yaşayır.



Gələcək yazıçı məhrumiyyətlər və onun doğurduğu xəcalət içində böyüyürdü. Hər tərəfdə kobudluq, rəhimsizlik, qəddarlıq və biganəlik hökm sürürdü.

Hələ ki, məhəbbət adına heç nə yox idi. Gələcəkdə böyük məhəbbəti, qızğın eşqi tərənnüm edəcək yazıçının bu gün gördüyü hələ ki, yalnız qəddarlıq idi; gələcək yazıçı yoxsulluğun qılınc kimi kəsib doğradığı yaralı ürək gəzdirirdi. 12 yaşında anası onu hərbi məktəbə düzəldir. Kadet məktəbində oxuyandan öz imkanlı yoldaşlarının qarşısında anasının evsizliyinə və kasıblığına görə xəcalət çəkir, sirrini-dərdini heç kimə açmırdı.

Əslində isə anası Lyubov Kulunçakova (1840-1910) yazıçı üçün ömrü boyu tükənməz qürur mənbəyi idi. O, qədim tatar əsilzadəsi Kulunçakovların qızı idi. Knyaz Kulunçak Qasım xanın əyanlarından idi (44, s.67). XV əsrdə Rusa pənah gətirmiş, pravoslavlığı qəbul etmiş, çox varlı adam kimi şöhrət tapmışdı. Rusların içində Kollontay şəklinə düşən türk familiyası da əslində kulun+tay (day, at) sözündən yaranmışdır. Artıq XVII əsrin II yarısında Penza vilayətinin Narovçat rayonunda Kuprinin babası Knyaz Klunçakovun mülk və torpaqlara sahib olduğu görünür. Ailə söhbətlərinə görə isə ata-babaları öz kefçilliyi və qayğısız həyatı ilə ətrafda ad çıxarmışdı. Bu səbəbdən də böyük sərvət ildən-ilə azalıb gedirdi. İndi Penza vilayətindəki qədim Narovçat və ya o zaman deyildiyi kimi, Naruçat XIII-XV əsrlərdə Qızıl Ordanın əsas şəhərlərindən sayılırdı; Ulus Mukşa adlanan tatar xanlığının mərkəzi idi. Bu ad şəhərin üzərində yerləşdiyi Mukşa və ya Mokşa çayının adı ilə bağlıdır. Bu torpaqdakı tatarlar da Mokşa tatarları adlanırlar. 1313-1367-ci illərdə Qızıl Ordanın sikkələri burada kəsilirdi (Müasir ruslar bu pulu özlərinin ilk pulları hesab edirlər. Qızıl pullar türkcə "tenka, denqa", mis pullar "pul, pulo" adlanırdı. Tarixçi Karamzinin və başqa nüfuzlu tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, hər iki üzü tatar yazısı ilə yazılırdı). Bu zaman Narovçatın ən geniş yayılmış adı Mukşa idi. XV əsrdən Rus dövlətinə daxil edilmişdi: Kazan xanlığı işğal olunandan (1552) sonra mukşalı tatarların xristianlaşdırılması xüsusi vüsət alır, tatarları silah və ağır vergilər gücünə xristianlaşdırmağa başlayırlar.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Narovçatda məscid, hamam, kərpic evlərin qalıqları, müsəlman məzar-sərdabələri aşkar olunmuşdu.

Kuprin burada Penza quberniyasının Narovçat şəhərində 1870-ci ilin 26 avqustunda məmur ailəsində anadan olmuşdu.

Kuprin anasına pərəstiş edirdi. Lakin onun yoxsulluğuna və başqa adamların qarşısında alçalmasına dözə bilmir, alışmır, utanır, əzab çəkirdi; heç vaxt bu təhqiri unutmurdu. Türk xanının qızı olan ananın isə böyük arzuları var idi; ana oğlunun təminatlı gələcəyi üçün çox fikir çəkirdi. Oğluna hərbi məktəbə daxil olması üçün göz yaşları içində yalvarırdı. Bütün uşaqlıq və gəncliyinin bu ağır təəssüatları "Kadetlər", "İgid qaçqınlar", "Yunkerlər", "Müqəddəs yalan" əsərlərində əks olunmuşdu.

Odur ki, ondan haradasa və nə vaxt tərcümeyi-hal tələb etdikdə yarızarafat tərzində: "Bütün əsərlərim tərcümeyi-halımdır", - cavabını verirdi.

Kuprin onu zabit görmək istəyən anasının ümidlərini alt-üst edir. Baş Ştab Akademiyasına imtahanlar ərəfəsində istefa verir və sərgərdan həyata başlayır. Məqsədi ədəbiyyatla ciddi məşğul olmaq idi. Uşaqlıq və yeniyetməlik illərinin məhrumiyyətləri və sıxıntıları gələcək yazıçıya lazım olan həyat materialını vermişdi. Həmin illərin acı güzəranı, yoxsulluq onda başqalarının dərdlərinə diqqət və qayğı, zəiflərə acıma, kimsəsizə, arxasızə ülfət, mərhəmət hissləri tərbiyə etməkdə idi.

Uğursuzluqlar isə hələ ki, onu izləməkdə idi. Akademiyaya girə bilməməsi, böhtanlar, iftiralar, daim onu izləyən, yaxasından yapışan yoxsulluq həyatın rəzalətlərini böyüdü, ədaləti itirirdi. Kuprin özündə olan yazıçılıq istedadının anasından gəldiyini hər zaman, hər yerdə inadla qeyd edirdi. Anasından ona irsən incə, kövrək hisslər, canlı müşahidələr və emosionallıq (o, bunu "əsil tatar naturası" adlandırır) gəlmişdi. Ana nənəsindən hələ uşaqkən gözəl əfsanələr, sehrlı nağıllar, tarixi əhvalatlar eşitmişdi. Bunlar onun Şərq mövzusunda yazdığı gələcək əsərləri doğuracaqdı. Sirli-sehrlı, nağılvəri əsərlər, lakin qüdrətli, müdrik, fəlsəfi əsərləri bu uşaqlıq nağıllarından yaranacaqdı. Şərqə məxsus cəsurluq, fədakarlıq öz növbəsində alicənablıq, güclü, nəşəli məhəbbət, hər yerdə ədalət simasında çıxış edən Allah hər şeyi eşidən və görən Allahın xofu olan əsərlər meydana çıxacaqdı.

Yazıçı A.Kuprinin nə qədər qəribə olsa da Şərq sevgisi, türk ehtirası, türk mədəniyyətinə ehtiramı, cazibəsi və s. onun "anam tatar knyazı Kulunçak xan nəslindəndir" - harayı ilə bir doğmuşdur. Bütün ömrü boyu öz əslinin tatar xanlarından gəldiyini qürurla qeyd edir, həm də bu soyadının kulunçak, kulun, dayça mənasını da əlüstü göstərirdi. Müasirlərinin xatirələrinə görə, tatar araçımı qoyur, ümumiyyətlə, Şərqi görkəmdə gəzir, özünün paytaxtda qəribə görünən başdan-ayağa türk paltarları ilə hər kəsi heyrətləndirirdi. Varlanandan sonra əsil türk ağası kimi ianə, sədəqə verməsi, türk sözlərini danışığında çoxaltması və s. ilə yanaşı, ailə məktublarını da "İsgəndər" imzalayırdı. Beləliklə, öz Aleksandr xristian adının şərq variantını təxəllüs kimi işlədirdi.

Kuprinin Şərqə, türk həyatına bəslədiyi sonsuz maraqlı yaradıcılıq xəttinə də təsir edib keçə bilirdi. Bu maraqlı və aludəlik onun şərq ruhu hakim olan "Sulamif", "Süleyman peyğəmbərin ulduzları", "Qismət" (əslində "Kismet"), "Kırım", "Məcid", "Nargilə qolbağı", "İstintaq", "Gecə növbəsi" əsərlərində uğurlu türk obrazları yaratmasına kömək etmişdir. Eləcə də "Təkbətək" əsərində yaratdığı Bek-Ağamalov surəti şərq xarakterli-doğrucul, ləyaqətli bir obraz olaraq hər biri ayrıca bitkin psixoloji məzmun saxlayan insanlardır. Kuprin təşəxxüslü Bek-Ağamalov simasında uğurlu Qafqazlı zabıt obrazı yaratmışdı.

Həm də surətlərlə bərabər, estetikliyi, öz ibtidailiyi ilə ilahi gözəllik yaradan adətlər, mərasimlər təsvir edir. Türk həyat tərzini Kuprin qeyri-adi dəqiqliklə, yadda qalan, eləcə də parlaq boyalarla nəqş edir. "Nargilə bilərzik" kimi məşhur əsərindəki qız - bu şərqli, çəlik tatar gözlü qız, hətta öz kübar, ağayana görünüşlü bacısından da daha güclü maraqlı və sevgilərə səbəb olur.

Kuprinin istifadə etdiyi şərq sözləri onun əsərlərinə ətir, diri ruh gətirir, hadisələrə və təsvirə parlaqlıq, xariqə rənglər, boyalar əlavə edir. Yazıçı "İstintaq" əsərində böyük məhəbbətlə bədbəxt türk obrazı yaratmışdı; burada məhkumun və müstəntiqin tərsliyinin və inadının buzunu ikincinin birinciyə onun ana dilindən tez tapıb işlətdiyi doğma və əziz olan "Allah" və "ana" sözləri qırıb əridə bilər. Əsgər rus silistini, cəzanı, kəzarma məhkumluğunu unudur; mərhəmətə və ədalətə ümid bağlayır. Bu əziz kəlmələrin eşiqinə Kuprin hekayədə ustalıqla psixoloji situasiya yaradır. İstintaqı aparan zabıt (Kozlovski) özü istəməsə də qələbə çalır. Zabıt birinci ildir ki, elə türk əsgərin özü kimi qulluğa başlamışdı. Əslində o, vicdanlı adamdır, amma işin sonunu fikirləşmədən cidd-cəhdlə psixoloji istintaq aparır. Əsgərlə ümumi dil tapmaq naminə hətta rus dilində danışmasına baxmayaraq, cümlələrin qrammatik quruluşunu türk dilinə uyğunlaşdırmağa çalışır. Müstəntiq zabıt öz peşəsinə aludəliklə elə uzağa gedir ki, tatar əsgərin yadına "ana"nı, "Allah"ı salır. Beləliklə, rus dilində zorla danışan tatar əsgər bu yad mühitə "ana" kəlməsi ilə onun min verislərlə uzaqda qoyub gəldiyi isti, mehriban varlığın adını eşitməklə "təslim olur"; oğurluq etməkdə günahlandırılan bədbəxt tatar indiyədək sussa da, zabıtın təsadüfən tapıb işlətdiyi doğma "ana" sözü onu hipnoz edir, "dilini açır" və nəhayət, onu məhv edir. O beləliklə bəlkə də etmədiyi oğurluğu və onun cəzasını bu şirin və qərib kəlmənin təsiri altında çiyinlərinə götürür və o, ağır cəzaya məhkum edilir. "Ana" sözündən axan nur və şəfqət müstəntiqin də gözlərini açır, o da etdiyi qəbahəti anlayır, tatar əsgərin doğma dilində "ana" kəlməsini işlədib, onu bədbəxt etməsinə təəssüflənir.

Balaca adamların, həyatın mağmın qoyduğu adamların təsviri Kuprin qələmi ilə çox uğurlu aparılır. Kuprin belə adamlara qarşı həssasdır, sanki öz bələli taleyini nəql edir. Həqiqətən öz dediyi kimi, şöhrət, pul, ad-san onu tapanacan sərgərdanlıq etmişdi: çilingər, çapçı, əkinçi işləmiş, tütün satmış, Azovda sirkdə çalışmış, aktyor olmuşdu.

Onun-bunun yanında, dost-tanışın evində qabırğa qonaq kimi günlərini keçirən Kuprin birdən-birə varlı bir qızla üzləşir.

Qızın da qəribə taleyi vardı, qanunsuz doğulmuşdu. Anası onu aparıb qundaqda varlı, lakin Allah adamı olan Marya Davidovanın qapısına qoymuşdu. Davidova yaşlı, varlı qadın idi, "Mir bojiy" jurnalını çıxarırdı, özünün də uşaqları var idi. Lakin bu tapdıq qızı övladlığa götürəndən sonra öz uşaqları bir-birinin ardınca tələf olur, götürülmə qızın ayağı düşmür sanki bu evə. Sonda bütün uşaqlar öldüyünə görə yeganə varis bu qız olur. Bu qız olduqca şən, qayğısız bir qız idi. Onu hələ də "Musya" çağırırdılar. Hər kəs onun kimi şaqqıldayıb gülə bilmirdi. 1902-ci ildə evlənilir. Onun ayağı yazıçıya düşür. Kuprin varlanır. Özü də necə? Təkəbbürlü bir ağaya çevrilir və onsuz da kiçik kişmiş tatar gözlərini qıyaraq təşəxxüs satır.

Yazıçı Belozerskaya-Bulqakova da həmin günləri xatırlayaraq yazırdı: Mən Kuprinə, onun sevimli üzünə yaşlı tatarlara məxsus sevimli çöhrəsinə acgözlüklə tamaşa edirdim.

Kuprin elə özü də addımbaşı acı olduğundan çoxlarının yan ötdüyü tarixi həqiqətə işarə edirdi: "Burada hər bir rusun damarlarında axan köçəri monqol qanı özünü göstərmirmi?"

Dostu İvan Bunin onun yaradıcılığına sonsuz rəğbətini və eyni zamanda həsədini elə də məharətlə gizlədə bilməyərək ona həsr etdiyi "Kuprin" yazısında göstərirdi: "Onda xariquladə keyfiyyətlər, qeyri-adi dərəcədə özünü göstərən, nəyə desən dəyən cazibə və nə qədər də tatar xasiyyətləri var idi?! Anası tatar familiar knyaginya idi, həmişə də görürdüm ki, Aleksandr İvanoviç özünün tatar qanı ilə çox öyünür. Şöhrətin zirvəsində olduğu vaxtlar, yadımdadır ki, rəngli tübeteyka geyir və qonaqlıqda, eləcə də restoranda elə ağayana otururdu ki, elə bil əsil xan idi. Qəzet-jurnal nəşirləri onun dalınca qaçırdılar və yazıq-yazıq yalvarırdılar ki, min-iki min avans götürsün, yalnız söz versin ki, onları unutmayacaq. O isə ətli, yastı üzlü, ağır adam, astaca türkcə fısıldayırdı: - Qet"... (6, s.252-253).

Elə dostu Buninlə küsüşməyi də bu həssas nöqtədən başlayır, birinci arvadı Kuprina - İordanskaya xatırlayır: Kuprinin ana tərəfdən tatar xanı nəslindən olmasını, dönə-dönə eşidən yazıçı Bunin daha dözə bilmədi. - Bəli, Aleksandr İvanoviç, yalnız anası tərəfdən zadəgandır, - dedikdə Kuprin bərk tutuldu və masanın üstündəki gümüş çay qaşığını götürüb, dinməzəcə onu sıxdı, əzib yumruladı, onu otağın bir küncünə tulladı (23, c.233).

Aleksandr Kuprin yaddaşlarda və həm də torpağın köksündə möhür kimi qalan bu izlər haqqında 29 dekabr 1901-ci il tarixli məktubunda A.P.Çexova yazırdı: "Yaltadan getdikdə mən Ryazan quberniyası meşələrinə düşdüm. Orada heyrətamiz adlarından tatar, hətta poloves qədimliyi ətri gələn yerlərdə torpaqölçən işlədim". Eyni hörmət və məhəbbətlə əski Qara Dəniz boylarının türk tarixinə işarə ilə: - Bizim sanatoriya çiçəklənmiş armud, alma, badam və ərək ağaclarının ağ dalğalarında itib batmışdır. Deyirlər, bu torpaqların keçmiş sakinləri çərkəzlərin dilində bu

cazibədar sahil kəndinin adı - Ağ gəlin" olmuşdur. Necə əziz, necə dəqiq addır! Belə ki, bu addan padşah Süleymanın "Nəğmələr nəğməsi"ndən birbaşa axıb süzülən Şərq poeziyasının koloritli dilinin ətri gəlir, - deyə Kuprin yazırdı.

Kuprinin ilk evliliyi uzun çəkmir. Çox keçmir ki, o, evdə arvadının köməkçisi işləyən yeniyetmə alman qızına vurulur. Qızın isə bu div enerjili və həyat qədər maraqlı kişidən ötrü ürəyi gedirdi. Bu alman qızı yazıçı Mamin-Sibiryakın baldızı idi. Kuprinin evinə dayə kimi xidmətə götürülmüşdü. Gizli, həm də göz qabağında olan "oyunlar"ın üstü açılır, aşkar olur. Nəhayət, 1907-ci ildə Kuprin bu qızla niğah bağlayır. Əvvəlki əhli-kef qadınından fərqli olaraq bu xanım ömrünün sonunadək bir mehriban dayə kimi daim Kuprinin nazıyla oynayı, ona əsil qadın olur.

...Kuprin oktyabr inqilabından qorxuya düşüb, 1919-cu ildə xaricə qaçdı. Fransada yaşadı. Lakin evdən ötrü bərk xiffət edirdi. Nişgil və qübar içində 18 il yaşadığı bu qübar onu geriye dönməyə məcbur etdi. Geri dönmə cəsarətinin ona baha başa gələcəyi ehtimalını da duyurdu. Amma sağlam canını itirmişdi artıq. Beyninə qan sızmışdı. Daha itiriləcəyindən qorxdığı başı da qalmamışdı. O öz evinin içində ölmək istəyirdi. Xahişi dərhal qəbul olundu. Onu Moskvada təntənəli qəbul etdilər. Lakin nə danışmağa dili, nə də fikirləşməyə beyni var idi. Amma ölməyə Vətən yaxşı, - deyiblər. Ürək bu sevgiyə çırpınırdı.

1937-ci ilin mayında Rusiyaya dönmə yazıçı 1938-ci ilin avqustunda bu dünyaya gözlərini yumdu.

JUKOVSKI - ONUN ÖZ SOYADI DEYİLDİ

Əgər Jukovski həqiqi familiyasına malik olub, onu daşısaydı, o zaman rus ədəbiyyatı tarixində Bunin adlı üç nəhəng olacaq idi.



Nobel mükafatçısı öz qələmilə ətirli və əlvan mənzərələr, fəvqəladə şərq obrazlar ustası kimi məşhur olan yazıçı Bunin hər zaman qürurla nəslindən danışır; bu qürurun mənbəyi olaraq özü ilə bərabər Jukovskini və bibisi şair Anna Buninani nəzərdə tuturdu.

Böyük rus şairi Jukovski Vasili Andreyeviç 1783-cü ilin yanvarında Tula quberniyasının Mişensk kəndində anadan olmuşdu. Bu diyar sinəsində özünün pozulub itməyən əsil nişanələrini - Bulqar çarlığının, ardınca möhtəşəm Qızıl Orda epoxasının əlamətlərini saxlamaqda idi. "Tula - Tolu Orda imperiyasının şəhərlərindən olmuş" - bu adın qədim türk, tatar şəxs və ya yer adları içərisində bolluğunu nəzərə alan Karamzin Tula şəhərinin adını tatar əsilzadəsi adı, xan ailəsinə mənsub olan tarixi şəxsiyyət adı ilə bağlayır. Həqiqətən də Tuladan Rus şəhəri kimi danışanda onu müəyyən tarixi dövrlə çərçivələmək lazımdır. Belə ki, həqiqətən hələ XVI əsrdə Tula şəhəri (torpaqları) Moskva-Rus knyazlığına yeni-yeni daxil olmaqda idi. Şairin doğulduğu Mişen(sk) kəndi adı da rus dilində olan sayısız-

hesabsız türk sözlərindən olan mişen “nişan, əlamət, hədəf” sözü ilə bağlıdır. Bu kəndin də, digər kəndlər kimi sahibi şairin həqiqi atası çox varlı mülkədar olan Afanasi İvanoviç Bunin idi. Onun Tula, Oryol və Kaluqa quberniyalarında çoxlu mülkü var idi.

Buninlər hələ monqol-tatarların gəlişinə qədər Rusa qaynayıb qarışan Bulqar türklərindən idilər.

Şairin anası isə qəmli taleyinə oğlunun ağlamalı şerlər həsr etdiyi əsir türk qızı Salihə idi. Salihə öz bacısı Fatimə ilə birgə 1770-ci ildə ruslar Bəndəri işğal edərkən əsir düşmüşdü.

Bu gün müasir Moldovanın liman şəhəri olan Bəndərdən vaxtilə bu qədim Osmanlı şəhərində iki dəfə olmuş Övliya Çələbi "aman yeri Bəndərabad" deyə "Səyahətnamə"sində ondan güclü qala kimi bəhs edirdi: "Turla (Dnestr çayının qədim türk adı) nəhri kənarında qayalar üstündə tikilmiş bu gözəl qalanın hər bir daşı fil gövdəsi boyda sərt daşlardır. Memarbaşı Sinan ağa bu qalanı tikərkən bütün məharətini göstərmişdir".

Qala 1770-ci ildə Rus-Türk müharibəsində işğal olunsa da ruslar çox ağır itkilər verir. Bu itki də onların qələbə sevinclərinə ağır kölgə salırdı. Odur ki, şəhərə girərkən dəhşətli intiqam aldılar. Heç kimə rəhm etmədilər, əllərinə kim keçdi, qılıncın ağzına verdilər.

Bəndəri tutarkən ordusunun çox tələfat verdiyini eşidən II Yekaterina general Paninə: "Bu qədər qurbanlar bahasına bu qalanı almaqdansa, almasanız daha yaxşı olardı" - deyə generalın tərsliyinə və bihudə qanıçənliyinə narazılığını ifadə etmişdi. Yandırılıb külə verilən və əhalisi qılıncdan keçirilən bu şəhərdə bu kiçicik qızların sağ qalması bir möcüzə idi. Oryollu mülkədar rus zabiti Afanasi Bunin təzəcə paradaqlanan gül kimi incə və tərəvətli bu qızı atının tərkində düz evinə müharibə qəniməti, əziz töhfə kimi gətirmişdi.

Türk qızı doğma Turla çayından (indiki adı Dnestr) Oka çayı sahillərindəkə olan bu yolu ümidlə nicat gözlədi. Oğrun-oğrun baxan gözləri arxadan bir çapar, xilas gözləyirdi, heç kimsə yox idi... Rus-türk müharibələrinin alovlandığı XVIII əsr boyunca belə tarixçələr adi hal idi. Yazıçı Sergey Aksakovun arvadının anası Gülsüm (rus cəmiyyətində: İqelsum) 12 yaşında Oçak kalanın (müasir Oçakov) mühasirəsi zamanı əsir düşmüşdü. Məşhur Aksakov qardaşlarının nənəsi türk qızı imiş!...

Rus şairi Vasili Kapnistin anası Kırımında əsir tutulan Səlimə adlı türk qızı idi. Məşhur arlist Şepkinin arvadı paşa qızı Aliyə iki yaşında əsir düşmüşdü. 1791-ci ildə, Anapa başdan-başa od tutub yananda.

Göz yaşları içində sevgi doğulurdu. Bu yaşla dolu gözlər onlara mərhəmət və şəfqətlə baxan gözlərə biganə qala bilmirdi. Nə qədər ki, Afanasi Buninin canı sağ idi, malikanənin əlavə, ayrıca hissəsində - fligeldə Salihə ilə yaşayırdı. Tezliklə onu xaçladılar; yeni adı Yelizaveta Turçaninova oldu (Turçaninova "türk qızı" deməkdir). Oğlu olanadək Salihənin üç qızı olmuşdusa da körpələr çox

yaşamamışdı. Salihə əvvəl evdə ağanın kiçik uşaqlarının dayəsi kimi xidmət göstərirdi, daha sonra təsərrüfatı idarə etməyi də ona həvalə etmişdilər.

Gələcək şair doğulanda oğlunu öz adına yazdırma bilməyən Bunin onun gələcəyindən ötrü əndişə keçirir; belə ki, gələcəkdə onun əsilsiz, kəndli oğlunu müddətsiz əsgərlik və təhkimçilik boyunduruğu gözləyirdi. Odur ki, uşağa zadəgan "ata" tapmaq lazım idi. Dostu olan kasıb, lakin qəlbi bol mərhəmətli zadəgan Andrey Jukovskini öz oğluna rəsmən ata yazdırmağa razı sala bilir. Uşağa ata kimi hər hansı bir təhkimli kəndlisini də yazdırma bilərdi, lakin belə olduqda bütün qapılar bu talesiz uşağın üzünə bağlanmayacaqdımı?!

Hələ gələcək şair anadan olmamış Buninlər ailəsinə fəlakət üz verir. Onların on bir uşağından altısı bir-birinin ardınca vəfat edir. Onların arasında Leypsiq universitetinin tələbəsi olan yeganə oğulları da var idi. İndisə oğlu olması münasibətilə Bunin kənddə yeni kilsə tikdirir. Yarımçıq bir sevinc içindədir o.

Uşaq doğulan kimi altı uşağı dalbadal əlindən gedən dərddə ana bu qanunsuz uşağı dərhal götürüb saxlayır. Amma onun kimliyi barədə birçə kəlmə də demədən.

Dərddən ölüm yatağına düşən ata son vəsiyyətinə üzünü arvadına tutub yalvardı: "Xanım, mən gedirəm, anına bu iki bədbəxti sənə tapşırıram. Onların bu dünyada heç kimləri yoxdur, rəhm eylə".

Jukovskinin uşaqılıq illəri atası evində keçsə də bu evdə onun güzəranı anasının kənziliyi üzündən kədərli keçirdi. Həqiqi atasını heç tanımamışdı, onun kimliyi müəmma idi onun üçün. Heç kimlə də bu barədə - çəkdiyini mövzuda danışmamış. "Mən həmişə tək idim, tək-tənha; yenə özümü hamıdan kənarı tuturam, çünki heç vaxt, heç yerdə mənə mərhəmət göstərməmişlər. Odur ki, adi qeydkeşliyi belə mən böyük lütf və inayət kimi qəbul edirəm", - deyərək gündəliyində sonralar yazacaqdı.

Sonra ərlə bacılarının evində ayrı-ayrı müəllim və tərbiyəçilərin himayəsində təlim-tərbiyə almışdı. Ata evində də, sonra Tulada gimnaziyada oxuyanda da, ərlə bacılarının evində qalarkən daim qızların əhatəsində olurdu. Bu da onun onsuz da yumşaq olan mehriban təbiətinə öz təsirini göstərirdi.

Jukovskinin atası oğluna saxta dvoryan fəmiliası verməklə qapıları onun üzünə açmışdı. Lakin onun doğulması ilə bağlı əhvalat, qeyri-qanuni oğul damğası hər zaman özünü hiss etdirirdi. İstər cəmiyyətdə örtülü münasibət, istər anasının qarabaş həyatı ona dağ çəkir, anasının Buninlərin evində nöqərlərlə bir yaşaması onun bərkiməmiş gənc qəlbinə sağalmaz yara vururdu. Anasını bu evdə - onun doğulduğu evdə qulluqçu görməsi, sahiblərinin qabağında ayaq üstə durması, xanımların hüzurunda oturma bilməməsi onun ürəyinə kədərli köklü-köməçli əkib göyərdirdi.

14 yaşında Moskva Universitetinin nəzdində Nüçəba pansionuna daxil olub, dörd il orada təhsil alır. İlk şeirlərini yazmağa başlayır. Pansionda Derjavin və

Lomonosov ruhunda tənənəli və fəlsəfi mədhiyyələrini yazır. Əslində bu ruhu gözəl anasının ağlaya-ağlaya gizlində pıçılıyla oxuduğu qəmli türkülərdən almışdı.

Universitetdə "Sobranie" (Toplanış) adlı ədəbi cəmiyyət fəaliyyət göstərirdi. Universitet yoldaşları - Bludov, Daşkov, Uvarov, Turgenev qardaşları idi. Bunlar Rusiyanın gələcəkdə böyük dövlət adamları olacaq gəncləri idi. Bu əsnada balladalarını yazmağa girişir: "Lüdmila" (1808), "Kassandro" (1809), "Svetlana" (1808-1812) çap olunur. Rusiyada romantizmin nəfəsi duyulmağa başlayır. Tərcüməçiliyə böyük maraq göstərir, ən çox alman ədəbiyyatına girişir. Şillərdən başlayır... Belinski sonralar onun haqqında sərrast deyəcəydi: "Jukovskinin səbəbinə alman poeziyası bizə doğmadır".

Ən mühüm o idi ki, anasını qul-qarabaşlıq etdiyi evdən ayırıb, ayrıca evə köçürür. Qərib ürək gülməyi-sevinməyi yadırgamışdı. Al-qana boyanan doğmaları, yanan evlərinin müdhiş xatiratını bu yad ellərdə gördüyü təhqir və zülm əsir Salihəni onu əzizlərinin doğrandığı kazak qılıncından da bərk kəsirdi.

İndi burada o türküləri oxumaq olardı, balasının qaraca saçlarını tumarlayıb doyunca "yavrucuğum" deyə bilərdi. Lakin yarıq könlü bülbül şikəstəsini yadırgamış, yenidən cəh-cəh vurmağa dili dönmürdü. Adını dəyişmiş, onu kilsədə xaçlamışdılar. İndi onun Salihə adını - təmiz, nurlu qadın adını da dini-inancı kimi qadağan etmişdilər. Yeni xristian adına alışıb uyğunlaşmalı idi. Özünün doğduğu xristian oğlunun xətrinə. Amma ahu ceyran ədalət alagözlü anasının şirin ninniləri nə qulağından, nə qəlbindən çəkilib getmirdi. Anası "Bəndərdə yüz yerindən qılınclanan anası o qədər gənc idi ki, onları uşaq vaxtı yatıranda sanki gələcəklərini yatırdan yeniyetmə qız idi.

...Şair nəhayət doğma evi buraxıb Moskva yola düşür. "Vestnik Yevropı" jurnalının redaktor işini aparır. İlk mətbu şəri olan "Kənd məzarlığı" adlı böyük şeiri bu jurnalda çıxır. Lakin canını dişinə tutub məcburən iki il qala bilir. Tələsik kəndə dönür. Gizli həsrət daşıyırdı. Moskva gələndə kimi kənddə bacısı qızlarının dərsi ilə məşğul olarkən, öz şagirdi Mariya Protasovanı sevirdi... Məhəbbətini gizlədirdi. Qarşılıqlı xoşbəxt məhəbbət!.. Hardasan?! Özlüyündə öz məhəbbətinin xülya, xəyal olduğunu bilir və susurdu. İndi tarixlə, ədəbiyyatla məşğul olur, oradan əsas və ciddi biliklər əldə edirdi. Bunlar gələcəkdə onun fəaliyyətinin əsas damarlarını gücləndirəcək, onun ciddi, ağır çəkili yaradıcılığının ruhunun ölməzliyini təmin edəcəkdi.

1812-ci il Vətən müharibəsi başlayır. Rusiyada hamı silaha sarılır, Napoleon ordularının qalibiyyətli yürüşləri və bunun müqabilində fəlakətə düşən Vətənin ağırları hamının bir anda düşür olduğu və həmin andaca hamını birləşdirən faciə onu cəsarətləndirir, onun dilini açır... Jukovski elçi düşür.

Qızın anası (Jukovskinin ata bir bacısı) nəhayət onların bacı-qardaş olduğu səbəbindən bu izdivacın qeyri-mümkün olduğunu bildirib birdəfəlik etiraz edir. Yetim türk oğluna sevgini də çox görürlər.

Xəbər nə qədər gözlənilməz olsa da məhəbbət artıq onun qəlbində elə dərin rişə atmışdı ki, belə qəfil, göydəndüşmə mənfur "tapıntı" da onun eşqini öldürə bilmir.

Jukovski həyatı boyunca yeganə eşqi olan qızın - Maşa Protasovanın sağlığında da, ölümündən sonra da ona çox şerlər həsr etmişdi. Həqiqətən şairin məhəbbət lirikası faciəvidir: "O qıza", "Mahni", "19 may 1823-cü il", "Sevincim səndədir", "Dəniz" adlı şeirlərində şair hər şeydən uca, fəqət ayrılığa və ölümə məhkum olan "bəhrəsiz" məhəbbəti vəsf edir.

Rədd cavabı alan şair səfərbərliyə almır, Tarutin altında düşərgədə "Şair rus döyüşçülərinin düşərgəsində" adlı vətənpərvər şeirini yazır, Rus ordusunu əl-əl gəzən bu coşqun vətənpərvərlik şeiri şairə müqayisəyə gəlməz şöhrət gətirir. Həmin ruhda başladığı "Svetlana" poemasını bitirir. İlk əsəri onun siyasi və ədəbi baxışları etibarilə N.M.Karamzinin davamçısı olduğunu göstərirdi. "Olum və ya ölüm" təhlükəsi qarşısında qalan Rusiyada bu anlarda elə güclü patriotizm dalğası təlximmişdi ki, varlılar - ağalar öz rəiyyətindən alaylar düzəldib, paltarını, çörəyini, silahını verib, bu qüvvələri cəbhəyə atırdı. Varlı tacirlər "daş tərəzi günahkarları", "arşından bir çərək sürüşdürən" dünənki pul hərisləri bu gün bütün var dövlətlərini "uf" demədən ortaya qoymuşdular. Bunun sədalari yazıçı Lev Tolstoyun "Hərb və Sülh" əsərindən eşidilməkdədir.

Jukovskinin də bu duyğuların əlində yazdığı "İmperator Aleksandra" şeiri onun taleyini həll edir, ana - imperatriça Mariya Fyodorovna onu saraya dəvət edir, paytaxta çağırır. Şair əvvəl sarayda şahzadə qızlara, eləcə də gələcək çar Nikolayın nişanlısı alman şahzadəsi olan gəlinə rus dili və ədəbiyyatı dərsi verir. Onun mənən büllür xisləti, təmiz vicdanı, şəfqətli qəlbi hamının diqqətini cəlb edir, heyrətə salır, ehtiram oyadırdı. Odur ki, şairə imperiyanın gələcəyini tapşırırlar; 1825-ci ildən çar I Nikolayın oğlu vəliəhd Aleksandr Nikolayeviç (gələcək rus çarı II Aleksandr) tərbiyəçisi təyin olunur. Gələcəkdə II Aleksandrın gördüyü mütərəqqi tədbirlər, azadlıq yolunda projətləri (məhz o hakimiyyətə gəldiyi gün dekabristlərin əfv olunma fərmanına qol çəkdi, dekabristlər bütün hüquqları bərpa olunaraq geri çağırıldılar; təhkimçilik hüququnu ləğv etdi və s.) nəticəsində rus tarixində "Aleksandr Osvoboditel" (nicat verən) ləqəbini qazandı. Bunlar monarxın, padşahın qəlbinə hələ körpəyə mütəlliminin axıtdığı nur - şəfqət və mərhəmətin nuru idi.

15 il daim vəliəhdin yanında oldu, ondan ayrılmadı. Jukovski siyasi baxışlardakı fərqlə belə baxmadan istedadlı adamlara böyük hörmət göstərmiş dəstək olurdu. Ölümünə qədər Puşkinin dostu oldu. Belinski bunu nəzərdə tutaraq Jukovskinin cəmiyyətdəki yerini düzgün müəyyənləşdirməyə çalışaraq ona verdiyi qiymətində bunu belə ifadə edirdi: "Jukovski rus ədəbiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən simadır... Jukovski olmasaydı Puşkin də olmazdı".

Puşkin bu qəlbə, təmənnəsiz dostluğa bütün ümidlərini bağlamışdı. Ölərkən son nəfəsdə ailəsini ona tapşırırdı. Və əbədi vəfa əlaməti olaraq barmağından heç çıxarmadığı bəxt-qələbə simvolu olan firuzə üzüyünü çıxarıb ona yadigar verdi. Bu

üzüyü xanım Vorontsova şair Cənubda sürgündə olarkən ona yadigar vermişdi. Bu üzüyü xanım ona aşıq olan şairə vermişdi ki, füzurə üzük damarında ərəb qanı axan dəli aşıqı qadadan-bələdan saxlasın. Puşkinin o qadına həsr etdiyi şeirlər içində "Talisman" şeiri (talisman əslİ türkçə olub tilsim, cadu sözüdüdüdü, rus dilində də həmin mənalarda işlənilir) bu üzüklə bağlıdır.

... Bəndələrin ondan əsirgədiyi mərhəməti Allah Jukovskiyə bol-bol vermişdi. Sarayda böyük nüfuzu sayəsində Rusiyanın bir çox qabaqcıl adamlarını ağır ittihamlardan qurtara bilirdi.

Puşkinə, Hertsenə, Lermontova, Şevçenkoya, Baratinskiyə, dekabristlərə - terrorçu inqilabçılara, hamıya, hər kəsə kömək dururdu. Vəliəhdlə imperiyanı gəzərkən (vəliəhdin hədd-buluğa çatması münasibətilə) Kurqanda olarkən şahzadəni müşayiət edən Jukovski dekabristlərlə görüşür, bağına basır. Əslində bağına basdığı bir çox məhbusları heç məhkumluqdan əvvəl tanıyırdı. Hamıya kömək edir. Polyaklara - öz ölkələrinin milli-azadlıq mübarizəsinə qalxmış polyaklara kömək durur, elə oradaca vəliəhddən onları xahiş edir.

Bir dəfə yazıçı və naşir Kireyevdən ötrü çara ağız açarkən əminliklə: ona mən zamin dururam, - deyər çarı arxayın salmaq istədikdə çar Nikolay onun təmənnsiz adam olduğunu, mələk qədər təmizliyini nəzərdə tutub: Bəs sənə kim zamin duracaq?! - demişdi. Bununla onun fədakarlığını yüksək qiymətləndirmişdi.

Xarakterindəki dərin və ülvi humanizm, çox bütöv düşüncə tərzİ Jukovskini Rusiyanın ən yaxşı adamları ilə tanışdırıb dost etdi.

...Jukovski rus oxucusunu dünya ədəbiyyatının böyük simaları ilə tanış etdi: F.Şiller, C.Bayron, Lamott Fukeni tərcümə edib rus dilinə çevirdi; Homerdən, Firdövsidən, Hind ədəbiyyatından abidə-nümunələri rus oxucularına yetirdi. Rus xalqının folklor irsindən bəhrələnərək eynən Puşkin kimi sevdalı, sehirlİ nağıllar yazdı: "Çar Berendeyin nağılı", "Yatmış şahzadə", "Şahzadə İvan və Boz Qurd", "Zambaq ağacı", "Çəkməli Pişik".

Anası çoxdan ölmüşdü. Atasının arvadı isə 83 il yaşamışdı. Anası günüsünün ölümündən sonra nəhayət çıxıb oğlunun yanına gəlmişdi. Onun da yanında ölmüşdü. Jukovskinin anası Novo Deviçi qəbristanlığında dəfn olunmuş, başdaşına yalnız "E.T." xristian adının və soy adının baş hərfləri həkk olunmuşdu. Məchul bir ömür və taleyin bu dünyada qalan mübhəm nişanəsi.

1841-ci ildə onun tərbiyəçi vəzifəsi başa çatır. Fəxri təqaüdə çıxıb Almaniyada məskunlaşır. 21 aprel 1841-ci ildə Drüssel-dorfdə rəssam Reyterin 18 yaşlı qızı ilə evlənir. Özünün - bu qədimi türkün 58 yaşı vardı. Sevdİyi Mariya - ilk məhəbbəti isə 18 il əvvəl ölmüşdü.

Lakin ailə həyatı uğurlu olmur. Arvadının xəstəliyi, öz nasazlığı, gözlərinin tutulmaq təhlükəsi ... ömrün gözəl çağlarının ötüb-getdiyini, qalanının isə fərəhsiz möhlət olduğunu ona üst-üstən yetirməkdə idi.

Nə qədər can atsa da, Rusiyaya bir də dönə bilmir, dostları, doğma Mişen kəndi, Muratovo, Dolbino... həsrəti ilə Baden-Badendə 1852-ci il aprelin 14-də

dünyanı tərk edir. Tərcümə etdiyi "İliada" əlində yarımçıq qalır. Tezliklə Rusiyaya gətirib Aleksandr Nevski Fəxrli Dərgahda dəfn edirlər. Əbədi mənzili Karamzinin yanındadır.

SƏXAVƏTLİ BAXRUŞİNLƏR

Rus mədəniyyət tarixində Baxruşinlər soyunu tanımayanlar, o cümlədən müasir oxucularımızın arasında Rusiya Teatr Muzeyinin Baxruşin adına olmasını bilməyənlər gərək olmasın. Belə olan halda kimdir Baxruşinlər? Moskva tüccarı arasında Baxruşinlər əsilli-nəsilli, hörmətli ailələrdən biri hesab edilirdi. Bu vaxtın rus ictimaiyyəti arasında onlar kimi səxavətli, xeyriyyəçi, kilsəyə, yetim və kimsəsizə, kasıb-füqaraya kömək edən ikinci bir xeyirxah kimsəyə rast gəlinmir. Anıca Baxruşin soy adı heç pravoslav adına da oxşamır axı?!



Əslində Baxruşinlərin kökü Qasimov tatarlarına gedib dayanır. Baxruşinlərin xristianlığı qəbul etmə tarixi XVI əsrin axırlarına təsadüf edir. Həmin vaxt Baxruşinlər Ryazan torpağının Zaraysk şəhərində sakin idilər. Bu torpaq Mordva tatarlarının vətəni idi. Onlar özlərinə mordvalı, mokşa, ərzya-Ryazan adı da burdandır, deyirdilər. Bu ailə xristianlığı qəbul edəndə nəsil ağsaqqalı öz xahişnaməsində göstərirdi ki, götürdüyü bu yeni dində öz atası Baxruşin adını fəsilə kimi daşımağa qoy ona icazə versinlər.

Demək lazımdır ki, Qızıl Ordalıların xristianlığa iman gətirməsi Özbək xanın hakimiyyəti illərində xüsusi vüsət almışdı. "1312-ci ildə Özbək xan hakimiyyətə keçib islami dövlət dini elan edəndə monqol noyanları "Ərəblərin dinini" qəbul etmək istəmədilər. Özbək xan bu hərəmərcliyə barışmaq istəmədi, onda islami qəbul etməyənləri, o cümlədən öz yaxını olan 70 Çingiz şahzadəsini edam etdirdi. 1315-ci ildə Ağ Orda xanı İlbasan da həlak oldu. Bu vətəndaş müharibəsindən canını qurtaranlar Rusiyaya qaçmaqla canlarını xilas edə bildilər. Və Kulikovo çölündə Mamaya qarşı, həmçinin Litva üzərinə hücumda Moskva qoşununun əsas nüvəsinə çevrildilər (L.Qumulyov, A.Pançenko. "Şam sönməsin deyə" (rusca), s.17). Beləliklə bu "qaçaqqaç"dan sonra Rusa pənah gətirmə, böyük knyazlara sığınma geniş vüsət alır. Habelə bu "siyasi sığınma" Kazan xanlığının məhvindən sonra daha şiddətlə intişar tapır. Çünki artıq pravoslav dinini qəbul etməyənlərin boyunlarına çəkməli olduqları və üzləşdikləri ciddi məhrumiyətlər: ağır vergilər, mal-mülkün müsadirə olunması, hüquqlardan məhrum etmə və bunun əksinə olaraq "yeni xaçlanmışlara" əta edilən cəlbədicə güzəştlər bu tərəddüdləri və iman üçün sədaqəti uçurmaqda, yox etməkdə idi.

Baxruşinlər xristianlığı qəbul etdikdən sonra da hələ 200 ildən artıq Zarayskda yaşadılar. Zaraysk şəhərinin əsil türkcə adı Saraydır. İndi Moskva vilayətində şəhərdir. Oka çayının bir qolu olan Osotour çayı üzərində, Moskvanın

cənub-şərqi (164 km. ondan uzaqda) yerləşir. Qızıl Orda şəhəri kimi XII əsrin başlanğıcında Kızıl adı ilə çiçəklənməyə başlamış, həmin əsrin sonunda isə adı dəyişdirilərək Saray şəhəri adlandırılmışdı. 1431-ci ildə talançı ruslar gəmilərlə üzüb şəhərə çıxmış onu qarət etmişdilər. III Vasilinin fərmanı ilə Saray Zaraysk (rus dili tələffüzünə uyğun olaraq) adlandırılmışdı.

Baxruşinlər burada əvvəllər mal-qara, sonra isə dəri ticarəti ilə məşğul olurdular. Tacir Baxruşinlər milyonçu adını 1821-ci ildə Moskvaya köçdükdən sonra qazana bildilər. Baxruşinlər ailəsi burada Orda dövründən tatar slabodası olan Taqankada (bu məhəllədə taqan (türkcə qab-sacayağı, ümumiyyətlə qab-qazan hazırlayan sənətkarların yaşadıkları bu tarixi ərazi onların adı ilə adlanmışdır). Saray şəhərindən köçüb gəlmiş həmyerlilərinin məskunlaşdığı həyətlərdə yerləşdilər. Moskvada onlar xam dəri ticarətinə girişirlər, bəxtləri gətirir; tezliklə onlar Moskvanın sayılan ən varlı ailələrindən birinə çevrildilər. Hələ öz türklüyünü unutmamış bu ailənin pozulmaz bir qanunu var idi: Saxtakarlıqdan və haramdan qaçmaq, uzaq durmaq. Eyni zamanda heç kimə, müştərilərə də borc vermirdilər. Xəsisliyə qədər də qənaatçilər. Haqq-hesab dəftərində böyük məbləğdə lütf və ehsanlarından tutmuş dilənçiyə verilən iki qəpiklik sədəqəyə qədər hər bir ianə qeyd olunurdu. "Bəxşiş var xalvar-xalvar, hesab var dinar-dinar" məsəli onların həyat tərzində əsas prinsipləri idi. Firavan yaşasalar da qudurğanlıq etmirdilər, əyyaşlıq bu ailədə qadağan idi. Əks halda günahkarı elə öz ailəsində ağır cəza gözləyirdi. Tatar köklərini unutmamışdılar, ataları ölsə də, evli qardaşlar bir evdə yaşayı, ayrılmırdılar. Hamısı sözsüz olaraq böyük qardaş Pyotr Baxruşinə tabe idi.

Həmişə döyüşdə olan rus ordusundan götürdükleri hərbi sifarişlər onların dövlətini bir neçə qat artırdı: Kırım müharibəsi (1853-1856) və 1877-1878-ci illər Rus-Türk hərbində dövlət sifarişlərinin hesabına onlar bir daha varlansa da bu milyonçu ailənin həyat təzi dəyişməz qalmışdı; ailədə təmtərağı sadəcə sevmirdilər.

Var-dövlət sanki başlarından tökülürdü; tezliklə Baxruşinlər Moskvanın ən xeyriyyəçi zənginlərinə çevrildilər. Elə tarixə də öz səxavətlərinin, xeyirxahlıqlarının hesabına da düşə bildilər. Hər bir cəmiyyət, birlik Baxruşin qardaşlarını özlərinə başçı seçirdilər ki, təşkilatın xeyriyyə işləri qaydasında getsin, yəni cəmiyyətin büdcəsi qaydasında olsun. Baxruşinlər Moskvada indiki Repin meydanında pulsuz ev tikib bu evin mənzillərini tavanasız ailələrə, başçısını itirmiş yoxsullara payladılar. Kasıb qızlar üçün sənət məktəbi açdılar ki, onlar əxlaqsızlığa qurşanmasınlar, öz əllərinin zəhməti ilə yaşasınlar. Baxruşinlər bununla bir çox əxlaq vəzirlərindən fərqli olaraq əməli iş gördülər. Az təminatlı ailələrə yeməxana, uşaqlarına oyun, istirahət müəssisələri, kitabxana təşkil edirdilər. Doğma Saray şəhərini də unuturdular. Bu dünənki Türk ailəsi indi yeni inanclarından bərk yapışmışdılar; təzə etiqadlarının pravoslavlığın inkişafı adına burada böyük kilsə tikdilər və Sarayın kasıb qızlarına cehiz verib, toyunu edib köçürdülər. Ana şəhərlərinin bütün kasıb təbəqəsini saxlamaqdan ötrü burada fond açmış, xeyriyyə tədbirləri üçün ayrıca vəsait qoymuşdular. Bütün qardaşlardan çox yaşayan Aleksey

Baxruşin (92 yaş) var-dövlətinin daha böyük hissəsini öz uşaqlarına deyil, yetim uşaqlara və kilsəyə vəsiyyət etdi. Baxruşin teatrının əsasını (indi: Qorki adına Moskva Bədaye Teatrı) o qoymuşdu. Odur ki, Baxruşinləri tarixə yazıb həkk edən onların milyonları yox, sənətə aşıqlıqları və bu yolda gördükləri işlər oldu. Aleksandr Baxruşinin hər üç oğlu sənət vurğunu idi, onlar köhnə tacirlərdən fərqlənirdilər. Xüsusən onlardan biri Aleksey Baxruşin incəsənətə, xüsusən teatra olan həvəsi ilə onları ötüb keçdi. O teatra, sənətə aid olan əşyaları xüsusi səylə yığır, sərgilər təşkil edir, eksponatları nümayiş etdirmək üçün evində muzeylər yaradırdı. Xüsusi malikanələrində muzey açaraq bu muzeyi eksponatları aşib daşan şöbələrə böldü: teatr, etnoqrafik, musiqi alətləri, teatr afişaları, sənətə aid kitablar və s. Elə bu kolleksiyası əsasında 1894-cü ildə Rusiyada ilk teatr muzeyi açılır. 1913-cü ildə bu muzeyi və muzey üçün üç mərtəbəli gözəl daş evini Rusiya Elmlər Akademiyasına bağışlayır. Belə bir ürək sahibi Aleksey Baxruşin inqilabdan sonra da Rusiyanı tərk edib heç yerə getmir.

Bu zəngin nəslin var-dövlətinə son qoyacaq Oktyabr inqilabı yaxınlaşırdı. İnqilabın ilk illərini açlığı dəhşətində Aleksey Baxruşinin milyonçu qızı olan arvadı çəkməci işləyib qazancı ilə ailəsini saxlamağa məcbur olur. Onları səsdən də məhrum edirlər. Özü ağır xəstə idi. Oğlu tuthatutdan yayınaraq, həm də bir parça çörək üçün kənddə yaşayırdı. Əzab çəkən atasını yanına apardı, ona bir otaq da ayıra bildi. Bəlkə buradakı rahatlıq atasının ömrünü uzada bilər deyər, amma ata Baxruşin həyatın zərbələrinə səbr göstərirdi. Ağır zəhmət hesabına böyük var-dövlət toplamışdılar. Xalqa heç kimin etmədiyi səxavəti göstərmişdilər; neçə-neçə Allah evi, kilsə tikdirmişdilər. Sonra Oktyabrın "Səmum yelləri" hər şeyi süpürüb atanda məhrumiyətlərlə bərabər keçmiş dövlətlərindən təkə dəzüm və təvəkkül onlarla qaldı. Bu keyfiyyət digər gözəlliklər kimi onların indi damarlarında daşdıqları 5-6 nəsil əvvəlki ulu babalarının türk qanı idi.

SALTIKOVLARIN RUS TAXT-TACINA XİDMƏTİ

Açgözlüklə oxunan, dinlənən, öyrənilən kitab, nağıl, tarixin qəhrəmanı ecazkar qadın; sehirkar, əsrarəngiz, miflərə bürünmüş, əslində yaxın tarixin dastanlaşan qəhrəmanı Katerina - II Yekaterina. Bu gün də şöhrəti həsəd və qibtələrə səbəb olan qadın padşah... Təpəgöz nağıllarına bənzər elə nağıllar, rəvayətlər eşidirəm ki... Bu çirkin ittihamlara heyrət edirəm. Lakin sakitcə, qənaətlərimi daşdan keçən sübutlarımı bir yana qoyuram. Az qala əlinə qılnc almış, bu az bilib çox danışan müsahibimə: Axırıncı dəfə nə vaxt kitab oxumusunuz?!



...Saltıkovlar Rusiyanın əsilli-nəcəbətli ailələrindən sayılırdılar. Bu nəsilədən böyük sərkərdələr çıxmışdı. İki dəfə çar ailəsi ilə qohum olmuşdular. Çar Mixail Fyodoroviçin anası Saltıkovların qızı idi. Yenə rus çarı I Pyotrun böyük qardaşı çar V İvanı da Saltıkovlar ailəsindən

evləndirmişdilər. Belə ki, sonralar rus taxt-tacına sahib olan Rusiya imperatriçası Anna İvanovna (1730-1740) anası tərəfindən Saltıkovlardan hesab olunurdu.

Saltıkovlar nəslə tatar əsilzadəsi olan Saltık bəydən törəyib, sonra rus tarixində knyaz, qraf nəslə kimi ad almışdılar.

Anna İvanovna hakimiyyətə gələndə dayısı Saltıkova qraf titulu verdi. Onun doğmaca dayısı general anşef Vasili Saltıkov (1675-1755) Rus dövlətinə hərbi uğurlar gətirmişdi. 7 illik müharibədə digər dayısı general Saltıkov 1742-ci ildə Kunersdorf döyüşündə (indiki Polşa ərazisindədir) böyük itkilər bahasına olsa da (tarixin ən qanlı müharibələrindəndir) qələbə çaldı.

Aydınlıq xatirinə deməliyik ki, tarixdə bu nəslin daha bir "məşhuru" vardır. Bu, adı tarix kitablarına düşən qadın, mülkədar xanım Saltıkçadır. 7 il ərzində bu gənc və qəşəng xanım 139 adamı xüsusi qəddarlıqla öldürmüşdü. Anına o mənşəcə Saltıkovlara mənsub deyildi: Saltıkova onun özünün yox, ərinin familiyası idi. Bu fəmilijaya çox hörmət bəsləyən II Yekaterina onu ömürlük həbsə məhkum etdi və Saltıkov soyadından məhrum qoydu. O cəllad qadın sadəcə Darya Nikolay qızı deyə adlandırıldı.

Yuxarıda dediyimiz kimi Saltıkovlar çar evi ilə iki dəfə qohum olmuşdular...

Pyotrun qızı Yelizaveta çarlığa başlayan kimi Almaniyadan 14 yaşlı bacısı oğlunu Rusiyaya gətirdi və özünə vəliəhd elan etdi. Onun Almaniyaya ərə gedən bacısı bu uşaq doğulandan üç ay sonra vəfat etmişdi. Çarlıq edən Yelizaveta isə rəsmən ərdə olmamışdı, odur ki, öz bacısı oğlunu özünə varis təyin etdi, dərhal da oğlana adaxlı tapıldı. Gəlin də Almaniyadan seçildi və saraya dəvət olundu. Pravoslav dininə keçirilərək nişanlandı və bir il sonra onların toyu oldu. Almaniyadan gələn gəlinin Sofiya-Avqustanın adını Yelizaveta dəyişərək, öz anasının şərəfinə Yekaterina qoydu.

İndi budur onların evliliyinin 8-ci ili də keçməkdədir. Yekaterina isə bir dəfə də olsun hamilə qalmamışdır. Onun özünün məktublarında, ələlxüsus, gündəliyində Yekaterinanın bundan narahat olduğu duyulmasa da, çar sarayı bərk nigaranlıq keçirir. Öz təbiəti etibarilə ağıllı və həm də çox səmimi, eləcə də cəlbədicə qadın olan Yekaterina yüksək cəmiyyətin cavan kişilərilə fərəh içində yaşayırsa da, ciddi və müstəqil addım atmağa cürət edə bilmir. Onun hər bir addımı izlənilir, dediyi hər bir söz yerinə çatdırılırdı.

Lakin görünür bu məsələ imperiyanın özünün həlli vacib məsələsi olduğundan bu işi onsuz həll edirlər. Hər şeydən əvvəl onu bilirlər ki, hamıdan çox ətrafında iki gənc daha çox dolanır. Hər ikisi saray əyanlarının oğludur. Biri Lev Narişgin (çariçə Yelizavetanın dayısı nəvəsi), digəri Sergey Saltıkov. 1752-ci ildə Sergey Saltıkovun 26 yaşı var idi. 2 il idi ki, fröylöyn Matryona Pavlovna Balkla evlənmişdi. Sergey həm gözəl, həm də çox zirək idi. Yekaterina onu "fəndgir" adlandırır. O Yekaterinanın bərk xoşuna gəlirdi. Yekaterina özü gündəliyində yazır ki, çariçə Yelizavetaya ən yaxın olan qadın çariçanın doğmaca xala qızı

Çoğlakova (qız familiası Skavronskaya) Yekaterinanın qəlbinə girmək istəyirmiş kimi onu xeyli sorğu-suala tutur. Bu iki gəncdən birini seçməyi təklif edir və bu işin vətən üçün, dövlət üçün gərək olduğuna işarələr vurur. Əlbəttə, Yekaterina əvvəl qorxuya düşür, bunları bir hiylə bilir və yaxasını ələ vermir. Lakin get-gedə onun bu işi imperatriçanın tapşırığı ilə gördüyünü duyur, yumşalıb təslim olur. Öz dediyi kimi Saltıkov gün kimi gözəl idi; Nəinki Peterburq saray dairəsində, heç dünyanın ən böyük saraylarında onun kimi gözəl oğlan ola bilməzdi. Əslində Saltıkov qardaşlarının hər ikisi Yekaterinanın aqlını başından almışdı; böyükləri Pyotr ağılı, Sergey isə gözəlliyi ilə. Və o seçimini edir. Bundan sonra ona şərait yaradılır. Saltıkov çox rahat şəkildə onun yataq dairəsində görünməyə başlayır. Yekaterina dərhal uşağa qalır. Lakin at üstündə saatlarla əylənmək, cıdır, dostlar ilə uzun gəzintilər ... ehtiyatsızlıq üzündən bətnindəki uşağı saxlaya bilmir. Amma daha qayğısı yoxdur. Tezliklə təkrar hamilə qaldığını hiss edir. 1754-cü ilin sentyabrında bu dəfə sağ-salamat taxt-tacın gələcəkdə sahibi çar Paveli dünyaya gətirir. Cürbəcür şaiyələr gəzirdi. Fransa səfirliyindən Parisə göndərilən depaşada uşağın əslində çariçə Yelizavetanın qanunsuz uşağı olduğu xəbər verilir. Hər nə isə... İmperiya böyük bayram şənliyinə başlayır. Böyük şəhərlədə cah-cəlallı ziyafətlər verilir, paytaxtda toplardan salam atəsləri atılır. Hər yerdə imperiyanın taxtı-tacının varisi doğulması münasibətilə şadlıq, fərəh hökm sürür. Saltıkovu isə İsveçə diplomatik işə göndərilir. Ayrılıq başlanır. Yəni onu demək istəyirlər ki, vəzifəni, işini icra etdin, daha sənə ehtiyac yoxdur, gedə bilərsən, xoş gəldin. Əri III Pyotr isə uşağı olmasa da, qayğısı da yox idi; həftədə bir qıza vurulurdu. İndi isə gələcək çar üçün əsil məhəbbət başlamaqda idi; o Yelizaveta Vorontsovaya vurulmuşdu. Yekaterinanın kimdən uşaq doğduğunu da bilirdi, onu özünə övlad, özünü də ona ata saymırdı. Odur ki, əvvəldən onsuz da, araları soyuq olsa da indi o Yekaterinadan lap üz çevirmişdi, rəsmiyyət xatirinə onunla oturub-durub, cəmiyyətə çıxırdı. Beləliklə Yekaterina lap tək qalmışdı. Gündəliyində bu barədə qeydləri onun tək-tənha çəkdiyi həsrət ağrılarını çatdırır. Birdən-birə alışıdığı məhəbbətli günlər bitib qurtarmışdı. Sevgilisi Saltıkov uzaqlarda idi. Həm də əli ora çatan Yekaterina onu güddürüb məlumat almışdı ki, gözəl Saltıkov onun kimi qüssələnmir "hər yubkanın ardınca qoşur"... "Həm də Saltıkov səfir olduğu ölkədə dəhşətli xəbərlər yayırmış, uşağın atası mənəm, deyə, öyünürmüs" (16, s.12).

Uşaq isə "atası" Saltıkova yox, gözəl Saltıkovun Pyotr Saltıkov deyilən general qardaşına, simaca çirkin olan "əmisinə" oxşadı.

Lakin oğulda öz çar atasına böyük sevgi yaranacaqdı. Anası Yekaterinaya böyüdükcə nifrət edirdi. Çünki hakimiyyət onun idi. O isə 40 yaşına keçə-keçdə idi, anası onu saraya yaxın qoymur, hər an onun yan-yörəsini yoxlatdırır, izlətdirirdi. Odur ki, anası ölən kimi özü hakimiyyətə gəldikdə ilk sualı atası haqqında oldu. Çünki Yekaterina hakimiyyəti ələ keçirdikdə elə ilk gündəcə atasını öldürmüşdürlər (sonra özünün 4 illik hakimiyyəti də atası kimi boğulub öldürülməklə bitəcəkdə). Pavel taxt-taca sahib olan kimi atasının kağızlarını araşdırdı. Atası öldükdə 9 yaş

vardı. Atasını öldürən Aleksey Orlovun (Yekaterinanın sevgilisi Qriqori Orlovun qardaşı) etiraf məktubunu tapıb rahat köks ötürdü, deməli atasını öldürən anası deyilmiş və dostu Qudoviçə atam doğrudanmı ölmüşdür, hanı atam? Sualını bir daha vermədi. Puqaçov üsyanında da üsyan rəhbəri özünə qatillərinin əlindən möcüzə kimi qurtaran III Pyotrun adını götürmüşdü, axı xalqın çoxu yaxşı çərə inanırdı.

Pavel atasını rus çarlarının dəfn olunduğu kilsəyə gətirmək, çarlara layiq dəfn etmək işinə girişdi. 34 il keçirdi atasının ölümündən. Onu Aleksandr Nevski Fəxri xiyabanından - o orada özü kimi bədbəxt Anna Leopoldovnanın yanında dəfn olunmuşdu - gətirib çarlar sərdabəsində Peterburqda Petropavlovsk kilsəsində anası ilə bir sırada dəfn etdirdi.

Yekaterinanın göndərdiyi rus qoşunlarını Azərbaycandan geri çağırırdı. Bütün daxili və xarici siyasətində anasının tam əksinə getməyə başladı.

Anasının bütün sevimlilərini, xüsusən, "qəlb dostlarını" incidib gözdən saldı. Elə özü də bu tədbirlərinin qurbanı oldu. Ona qarşı həyata keçirilən sui-qəsdin başında Yekaterinanın ən sonuncu sevgilisi Platon Zubov dururdu. Çünki ən çox zərbə bu sonuncu "aşiqə" dəyirdi. Bütün Zubov qardaşları tutduqları vəzifədən, eləcə də paytaxtdan uzaqlaşdırılmışdı. I Pavel adı ilə hakimiyyətə gələn rus çarının öz oğlanlarını görməyə gözü yox idi. Hətta çəkinmədən əyanlarına deyirdi: "Onlar məndən deyil..."

Bəlkə də öz doğulma tarixinə dair söz-söhbətlər ona da çatmışdı. Axır ki, xalq arasında hələ daha xoşagəlməz söz-söhbət gəzirdi ki, bu uşağı heç Yekaterina doğmayıb, başqasından alıb, öz uşağı kimi xalqa göstərilər.

Yox... Hər necəsə də gələcək çar Pavelin doğulduğu o qışı Yekaterina gündəliyində göstərdiyi kimi dostsuz-yarsız qalib dərin qəm-kədər içində keçirirdi.

Yekaterina üç dəfə ana olacaqdı. Vəliəhddən sonra dünyaya gələcək qızı gələcək Polşa kralı, indi isə rus sarayında səlahiyyətli nümayəndə Ponyatovskidən idi. Vəliəhd açıqdan-açığa əsəbləşirdi və hanının yanında, "allah bilir, bu uşaq kimdəndir?! İndi mən onu özümünkümü saymalıyam?! Rəsmi ər ona görə əsəbləşirdi ki, canını dişinə tutub taxt-tacın varisi üçün dözmüşdü, daha bu ikinci, üçüncüsü nəyə lazım idi?!

Həqiqətən, üçüncü uşaq doğulanda onların ər-arvad münasibətləri bitmişdi. Yekaterina artıq onun gözlərinin içinə baxa bilməyəcəkdi. Lakin üçüncü dəfə hamilə qalmağa cəsarəti çatır. Qraf Qriqori Orlovla bu eşq macərası 1758-ci ildə başlamışdı. Uşaq isə 1762-ci ildə doğuldu. Əri artıq Yelizaveta Petrovnanın ölümündən sonra (1761) öz qanuni taxt-tacına sahib olmuşdu. Yekaterina geniş kapotlarla hamiləliyini gizlədirdi yad gözlərdən, amma ətrafına sədaqətli adamlar yığa bilməmişdi. Hər şey əvvəldən hər dəqiqiyyə ilə ölçülüb biçilmişdi. Amma saatlarca çəkən doğuş zamanı sırr əyan ola bilərdi. Təbiət etibarilə şən, yeniyetmə qədər nadinc, şuluq adam olan imperator bir yerdə durmaq bilmirdi. Əgər gəlib öz gözləriylə görsəydi, öz ayağı ilə gəlib hər şeyin üstünə çıxsaydı...Ən yaxşı halda Yekaterinanı zorla rahibəliyə

göndərirdi. Onsuz da Yelizaveta Vorontsova ilə evlənmək istəyirdi və qızı ürəkləndirirdi ki, onu boşayıb səni alacağam.

İndi də bu xatalı işin çarəsini tapırlar. Çar hələ ilk gəncliyindən yanğınlara tamaşa etməyi sevərdi. Şəhərdə yanğın düşdüyünü eşidib dərhal həvəslə ora tələsər, yanğını söndürməyə girişirdi. İndi də Yekaterinanın sancısı başlayanda onun otaq xidmətçisi-inandığı adam Şukin hər tərəfdən od vurub, alovun ağzına verir öz evini. İmperator öz əyanları ilə yanğın yerinə qaçır. Yekaterina azad olur. Onun indi oğlu olmuşdu. Dərhal əvvəldən hazırlanmış evə göndərilən uşaq əmin bir yerdə ciddi nəzarət altında böyüməyə başlayır. Bir neçə aydan sonra hakimiyyətə gələn Yekaterina Orlovdan doğduğu oğluna Ukraynada, Tulada iri torpaq sahələrini mülk olaraq yazdırır. Ukraynada ona bağışladığı Bobrinsk şəhərinin adını ona familiya yazdırır. Bu nəsil Rusiyanın ən varlı ailələrindən biri olacaqdı. Nəvə Bobrinski çar sarayında yüksək vəzifəyə layiq görülcəkdi. İndi də Rusiya elmi dairələrində alim müasirimiz Bobrinskilər Yekaterinanın gizli doğulan oğlunun törəmələridir.

Lakin onun ömrü boyu məşuqları bir-birini əvəz etsə də Saltıkov onun qəlbinin ilk dostu, gözünün ilk ovu idi. Saltıkov ona vəliəhd bəxş etmiş, ona ana olmaq səadətini göydə Allah, yerdə o müyəssər etmişdi.

Uşaq dünyaya gələn kimi Yelizaveta Saltıkovu bir daha paytaxta buraxmamağı ona kənddəki mülkündə yaşamağı əmr etdi. Saltıkov ölümünə kimi kənddə yaşadı, günlərini saraydan uzaqda başa vurdu. 1807-ci ildə ömrü sona yetdi. Bu ailədən bir qız sonralar sarayda şərəfli ada yetişəcək imperatriçənin fröylinası olacaqdı. I Nikolayın tacqoyma mərasimində bu qız balda görünəndə çar ailəsi onun boynunda özlərinin çar ailəsi cəvahiratından birini -70 il qabaq yoxa çıxmış medalyon-boyunbağını görürlər. Qız çar kolleksiyasının bu nadir əsərinin ona əmisindən keçdiyini deyəndə hamıya hər şey aydın olur. Onun əmisi Saltıkov Yekaterinanın ilk sevgilisi, vəliəhdin atası idi; özü də razılıq və xoşluqla seçilmiş sevgili.

Yekaterina uşaqlıqdan özünü sevdirməyə hazırlanırdı. Çox tərs və acıdıllıq olan anası ona "sən gözəl deyilsən..." dedikcə Yekaterina Allahın ondan əsirgədiyi gözəlliyi öz əllərlə qazanmağı düşünürdü. 14 yaşında gəlin olduqda öz ağıllı və fərasəti ilə yetkin yaşdakı qadınları geridə qoyurdu. Bilirdi ki, gözəl çöhrəsi və boy-buxunu olmasa belə, özünü gözəl göstərə bilər. Çox oxuyurdu, ağıllı və cazibədar nitqi vardı, kinli deyildi, ona qarşı olan haqsızlıq və düşmənçiliyi tez unudub bağışlaya bilirdi, dost və yaxınlarını illər keçsə belə unutmurdu.

İnsanlara qarşı cinsindən, yaşından asılı olmayaraq çox mehriban və lütfkar idi. Onu çox sevirdilər. Sevgililəri də vəfalı və fədakar olurdu. Onu bu qərrib şahzadəni rus taxt-tacına heç kimi yox, sadıq dostları çıxardı.

...İlk məşhur Saltıkov XIII əsrdə Saltıkov Mixail idi. Onun oğlu Terenti Saltıkov Aleksandr Nevskinin yanında şöhrətli boyarlardan sayılırdı, Neva döyüşündə (1240) bir igid kimi ad çıxarmışdı. Onun nəticəsi olan Saltıkov İvan "Moroz" ləqəbi ilə məşhur idi və əvvəllər Saltıkov Moroz soy adı daşıyırdılar.

Rusiyanın varlıq Morozov soyu Saltıkovların bir qoludur. Yəni bunun kimi Qolovkinlər qolu da bu nəsilədən ayrılan qədim və şöhrətli soydur.

Rus xidmətinə keçən daha bir məşhur Saltıkov böyük knyaz Vasilinin yanında silahdar olmuşdur (1508).

Rus ailəsi Saltıkov türk sözü Saltık sözündən yaranmışdır. Rus canlı danışığında "на свой салтык" yəni "öz bildiyi kimi, insanın özünə sərfəli olan tərəfləri qiymətləndirmə kimi" anlaşılır. Saltık həm də danışq dilində "nümunə, örnək" mənalarında məlumdur. Bir də rus dilində saltık "axsaq, bir ayağını çəkən" (bu mənə ən çox tatar və qazax dillərində saxlanılır) kimi də işlənir. Rus dilində bu söz bu məsələdə "özünəməxsus" mənasında işlənməkdədir: «У всякий штык (başlıq) на свой салтык».

Türk tarixi, eləcə də coğrafiyası, həmçinin folkloru Saltık adıyla zəngindir.

Məsələn, Ərzurum bəyi Saltık, XVII əsrdə isə Övliya Çələbinin bəhs etdiyi Sarı Saltıq bahadır. Dnestr (türk adı Turla) burada Sarı Saltık Sultan dəfn olunduğu üçün Baba Dağ adlandırıldığını, şəhərdə sultanın təkkəsi və ona bitişik gözəl Ulu cameni ziyarət etməsini söyləyir. Baba Dağı 1791-ci ildə ruslar istila etmişlər.

İlk səlcuqlu fəthləri sırasında Şərqi Anadoluda qurulan ilk türk bəyliklərindən birinin adı Saltıklular olduğu aydın olur. Bu bəyliyi türk əmirilərindən Saltuk bəy qurmuşdu. Beləliklə, bu bəyliyin qurucusu sayılan Əmir Saltukun adı Malazgird savaşında (1071) türk ordusu sıralarında tarixlərə düşmüşdü.

Professor Roza Eyvazovanın Əfqanıstanın türk mənşəli toponimlərinə həsr etdiyi tədqiqatında da həmin adların içində Saltık yer adlarının da olduğu aydın olur. Tambov vilayətində (Rusiya) Saltıkov kəndi; Saltık aulu (Dağıstan) belə toponimlərdədir.

Məşhur rus yazıçısı Saltıkov Şedrin (Şedrin təxəllüsüdür) əslində Satıkov ailəsinə mənsubdur. Çara ardı-arası kəsilmədən yazdıqları ərizələrdə öz soy adlarına bircə səs əlavə etməklə Saltıkov ailəsinə keçməyə izin ala bilərlər. Çünki Satıkov hara, Saltıkov kimi şöhrətli ailəyə hara? I Pyotrün ən yaxın dostu və silahdaşı olan Şeremetyevin xanımı və öz xatirələrilə tarixdə qalacaq qızı Nataliya Şeremetyevanın anası Saltıkovalardan idi. Beləliklə Saltıkov rus ailəsinin kökündə Saltıq türk sözündən yaranmış ləqəb durur. XVII əsrin 30-cu illərində Saltıkovlar arasında Kurqan ləqəbi daşımış Saltıkov da olmuşdur (3, s.87). Yəni türk sözü Kurqan (qurulmuş, tikilmiş, məzar təpəsi) bu şəxsiyyətin adına ləqəb kimi qoşulmuşdur. Çox ehtimal ki, ləqəb boyuna görə verilmişdir. Məlum olduğu kimi ruslarda bu ləqəb onu daşıyanın uca boyuna və nəhəngliyinə, əzəmətinə görə verilirdi.

BÜTÜN ÖMRÜNÜ TÜRK-LƏRLƏ VURUŞLARA HƏSR EDƏN BÖYÜK TÜRK-SƏRKƏRDƏ SUVOROV

N.Baskakov böyük sərkərdə A.V.Suvorovun soyadının mənasını iki ağlabatan müddəalarla (bunların hər hansı birinin inandırıcılığı digərinin rolunu azaltmır) əsaslandırırsa da hər iki halda bu soy adının türk mənşəli olması fikrindən bir addım da olsa geri çəkilmir. Birinci halda Suvorov soyadının rus dilindəki türk mənşəli söz olan surovıy "sərt, zəhmli, acıqlı" mənası ilə əlaqələndirir. Əgər həmin surovıy vahidinin sür söz kökünü, türk dillərində "açıq boz rəng" mənasıyla əlaqələndirsək (yəni boz adam; bozarmaq, sərt, kəskin hal almaq) məsələ aydınlaşar. Yeri gəlmişkən rus dilinin dialektlərində surovıy sözünün suvoriy kimi tələffüz edildiyini də nəzərə çatdırmalıyıq. Tarixçi-filoloq N.Baskakovun əsaslandığı ikinci fikir ondan ibarətdir ki, bu da Suvorov soy adının Suvar türk tayfa adı ilə əlaqəli olmasıdır. Suvarlar (savirlər, sabirlər) məlumdur ki, hunlarda böyük bir nəslin adidir (3, s.85).



Müşahidələr göstərir ki, geniş türk coğrafiyasında, o cümlədən yurdumuzun sinəsində suvarlarla bağlı adlar çoxdur, bu da həmin nəslin gücünü, nüfuzunu təsdiqləməkdədir. Lakin onu da verində qeyd edək ki, bir çox türk əsilli rus şəxsiyyətləri kimi Suvorovların da Polşa, Litva, İsveç dövlətlərindən çıxıb Rusa gəlmələrinə aid nağıllar uydurulmuş, beləliklə bilərəkdən onların, o cümlədən Suvorovların mənşəyi yanlış göstərilmişdir.

Müəyyən müəlliflərin Suvorovun soy adını suvari "atlı" mənası ilə bağlamaları inandırıcı təsir bağışlamır. Amma hər halda Suvorovlar Rusa nisbətən sonra daxil olan ailələrdədir.

Beləliklə, sərkərdənin ulu babası 1622-ci ildə çar Mixai Fyodoroviçin vaxtında Rusa gələrkən Suvar adı daşıyırdı (3. s.84-85).

Beləliklə, Suvorov soy adı cavan fəmiləyə sayılmalıdır. Onun Rus tarixində görünməsi XVII əsrin ilk rübünə aiddir. Lakin əldə olan tarixi məlumatlar bu əfsanələrlə tutmur. Bu zamanlar bir sıra tarixi hadisələri nəzərə alsaq onda görərik ki, Rus dövlətinə yanaşan türk ailələri istila olunan Sibir xanlığı ərazisində, müstəqilliyini itirməyə başlamış Kasımov xanlığından qopub gələ bilirdi. Çünki bu dövr tatar ailələrinin göstərdiyimiz ərazilərdən intensiv şəkildə axışıb gəldikləri vaxt idi. Həm də Suvorovlar İvan Qroznı ilə Kazan səfərində iştirak etmişdilər. Bu isə daha əvvəlın söhbətidir.

Beləliklə, sərkərdənin babası artıq öz bacarığı, öz cəsurluğu ilə çarın diqqətini cəlb etmiş, çar Pyotr onu malikanə və fəxri fərmanla mükafatlandırmışdı. Bu yaxınlıq haradan idi? Əslində rus çarlarının, hətta çariçələrin xas alayı nəfərlərinin ailə bayramlarında iştirak etdiklərini bilsək də, bu münasibət daha əsaslı

bir yaxınlıqdan doğmuşdu. Suvorovun babası nəvə kimi simaca çirkin deyildi, əksinə bu gənc öz gözəlliyi, qədd-qaməti, qüdrətli səsi ilə çar Pyotrun bacısı Marfa Alekseyevnanın nəzərini çoxdan cəlb etmiş, Kremlin çar kilsəsinin dyakonu olan İvan Qavriloviç Suvarov onun gizli məşuquna çevrilmişdi. Pyotrun atasının I nigahda Miloslavskaya Mariyadan 3 qızı 2 oğlu olmuşdu. Surikovun "Strelets edaminin səhəri" məşhur şəklini görmüşsünüzmü? Bax orada çar karetasından Pyotr tərəfindən məcburi gətirilib edama qorxa-qorxa tamaşa edən qız (o karetanın pəncərəsindən baxır) Marfa şahzadədir (21.537). Pyotr onun böyük bacısı Sofiya ilə olan gizli sui-qəsd iştirakını bildiyindən, görk üçün onu bura gətirmişdi. Həmin mənzərəni şərh edən sənətsünas Kemenev bu tapıntısında Pyotr sarayındakı ingilis diplomatı Korbanın gündəliyinə əsaslanır. Sonra həmin məşuq dyakonun oğlu Vasili soldat kimi orduya daxil olub. Fərasəti, zirəkliyi səbəbindən irəliləyib general rütbəsinə qədər yüksəlib. O məşhur Suvorovun atasıdır. Suvorovların böyük hərbi yolu bu cıgırla başlamışdı.

Suvorovların Ryazan zadəganları olan İzmaylovlar, Sünbülövlər, Korobyinlər ilə qohum-əqraba olmasını, Suvorovlardan birinin 1482-ci ildə Kaşırada torpaqları olan əsilzadə olduğu göstərilir. Kaşira tatar çayı sayılan Okanın dik sahilində bir şəhər idi və Moskva dövlətinə hələ 1702-ci ildə daxil olacaq idi.

Suvorovun atası Vasili İvanoviç Suvorov (1709-1775) Pyotrun xaç oğulluğu idi. 1722-ci ildə Pyotra dəşik təyin edilmişdi; Onunla 7 illik müharibədə iştirak etmişdi.

1762-ci ilin saray çevrilişində Yekaterinaya tərəfdar çıxmış, onun əri III Pyotrun qvardiyasını tərkislah etmişdi. Yekaterina ən məsuliyyətli tapşırıqları ona həvalə edirdi. Ata Suvorov özünün səbatlılığı, etibarı və satın alınmazlığı ilə şöhrət tapmışdı. 1768-ci ildə istefaya çıxmışdı. Bu zaman o general anşef rütbəsində idi. Bəs Suvorovun çar sarayı ilə soyuqluğu, lap düşmənçiliyi nə ilə bağlı idi? Yekaterina ilə yola gedən, şöhrət tapan Suvorov niyə çar Pavellə münafişlərə girirdi?

Suvorov Ruisyanı daim müharibələrə sövq edirdi. Biri bu. Həm də sərkərdə Suvorovun özünün yeganə qızı Nataliya Nikolay Zubovun-Yekaterinanın ən axırıncı sevgilisi, favoriti Platon Zubovun qardaşının arvadı idi. Yekaterina ölənkimi gözdən düşən Zubov qardaşları I Pavellə qarşı sui-qəsdin əsas təşkilatçısı və icraçısı idilər. Məhz Nikolay Zubov çarın əl-qolunu bağlayanda ona müqavimət göstərən çarı kükəbi ilə vurub huşsuz hala salmışdı.

Bunlar az idimi?! Rus dövlətinə qəsbkar müharibələri qazandıran, bu dövləti eninə-uzununa böyüdən bir şəxsiyyətin I Pavellə "yola getməməsinə" gördüyü kimi ciddi səbəblər vardı. Yoxsa Suvorovun çar nəzərindən düşməsi, onu az qala inqilabçı, bədii qəhrəman səviyyəsinə qaldıracaqdı. Məlum səbəblərə görə tarixçilər də, digər araşdırmaçılar da Suvarovla çarın guya yola getməməsini şışirtməklə sovet ideologiyasına müvafiq hərəkət edirdilər. Unutmamalı ki, dahi rus

sərkərdəsi rus ordusunun general issimusu adını və knyaz titulu məhz çar Pavelin əlindən qəbul etmişdi.

Amma həqiqətən dinc, sadə yaşayırdı. Təmtərağı sevmirdi. Heç bir şeydə təntənə və pəriltini yaxın qoymurdu. Özlüyündə maraqlı olan bir əhvalatı nəzərə çatdırmaq: Suvorov Alp yürüşündən geri dönür. Bohemiyanın paytaxtı Praqada, əyləndikdən sonra başının dəstəsi əyan-əşrəfi ilə şəhəri tərk edir. Morav şəhəri Neytitçenkədə dəfn olunmuş Avstriya feldmarşalı Laudonun uyuduğu sərdabəyə baş çəkir. Bu məşhur insanın - cahangirin sənduqəsinə onun bütün xidmətləri, həyatı, rütbə və titulları təfərrüatı ilə həkk olunmuşdu, Suvorov düşüncələrində latınca epitaflıqlarla bəzədilmiş məzara baxıb: nəyə lazımdı bu uzunluqda yazı? Onunla yanaşı Fuks durmuşdu. Sərkərdə gözlərini onun üzündə gəzdirir, Fuksun ağıllı üzündə həmin anın həyacanını, ağır düşüncələrini seyr edib: Yox! Haçan mən ölərəm, onda mənə baş daşımda vəsf hal yazmayın. Sadəcə üç söz, üçcə söz yazın: "Burada Suvorov yatır". Belə də olur. Bu söhbət kifayət qədər yayıla bilmişdi. Suvorov ölüm yatağında olarkən onunla vidalaşmağa gəlmiş insanların hərəsi ilə bir cür dil tapır, hərəsi ilə bir cür vidalaşırdı. Derjavin onunla görüşə gələndə, canlanır. Axı şair ona, onun qələbələrinə görə nə qədər odalar həsr etmişdi. Mənə hansı epirafiyanı yazacaqsan? - deyər soruşduqda Derjavin ikiüzlülük etmədən, yaian təsəllilərə lüzum görmədən: "Burada Suvorov yatır" - epitaflıya belə olacaq. Sərkərdə vəcdə gəlir: İlahi, necə də gözəldir!

Suvorov acıdılsa da bu acı dil sözün düzünü deyirdi; düşmənləri də çox olurdu, çox-çox. Bir gün ondan soruşmuşlar ki, qələbə ona necə müyəssər olur? O dərhal cavab verir: Əsgəri sev, o da səni sevəcəkdir. Bütün sirr bundadır. Bunu işdə də edirdi. Türklərin Qara dənizə bir mil kimi girən quru zolağın üstündə Kıl Burun qalası divarları önündə vuruşda igid Əyyub paşanın komandanlığı altında türklərin fəvqəladə hünərini, cəsarətini görəndə rus əsgərlərinin qorxub vahimə içində qaçmağa üz qoyduğunu görəndə irəli atılmış, əsgərlərini ruhlandırma-ruhlandırma qalaya doğru aparmışdı.

Uşaqlıqdan ağlağan, çəlimsiz bir körpə olmuşdu, boyca yaşadlarından balaca, lakin dillə-ağızlı, dəcəl, ipə-sapa yatmayan bir uşaq idi. Hələ kiçik yaşlarından atasının topladığı və mütaliə etdiyi hər b kitablarını, böyük sərkərdələrin həyatlarına aid ədəbiyyatları acgözlüklə oxuyurdu.

Hannibalı əlindən yerə qoymurdusa da, İsveç kralı XII Karla keçdi bütün məhəbbəti, hüsn-rəğbəti. XII Karl ölənə kimi (döyüşdə ölmüşdü) Rusiya ilə vuruşdu; Pyotrun qatı düşməni idi. Poltavada üz-üzə vuruşurdular. O idi Prut döyüşündə "əbədi qənim" Pyotru əlindən buraxan Baltaçı Mehmet paşanın kaftanını qılıncı ilə cıran...

Ata Suvorov əl-ayağa düşür. Bu təhlükəli məhəbbət idi. Poytru onun gözündə yüksəltməyə çalışır, xatirələr danışır, Poytrla bağlı xatırlamalılar nələr yox idi, onun dəşiki (bu dəşik qul, xidmətçi yox, o zamankı adyutant, yavər idi) kimi həmişə yanında olmuşdu; o idi çarın cavan silahdaşı. Bu silahdaşın xatirələri canlı və

işıqlı idi. Nəhayət istədiyinə nail olur. Ümumiyyətlə, ötkəm, tərs, cavanlıqdan əcaib, qəribə adam kimi tanınan oğul Suvorov atasının bir sözünü iki eləmir. Atasının təkidi və göstərişi ilə də özünə həyat yoldaşı seçir. Rusiyanın adlı-sanlı ailələrindən birinin qızı ilə Varvara Prozorovskaya ilə evlənir. Bir qızları olandan sonra arvadının əsil təbiəti üzə çıxır. Öz gözləri ilə onun xəyanətinin şahidi olanda, tamam üz döndərir. Heç Yekaterina da ürək edib ona "barış" deyə bilmir. Lakin sonralar arvadının başqa adamdan doğduğu Arkadini qəbul edir qızı ilə bərabər özünə vərəsə sanır. Qismət, tale yox, sədəqə taleyin sədəqə qisməti o oldu ki, Suvorovun soyunu həmin Arkadi davam etdirməli oldu.

Necə olmalı idi?! Özünün bütün eşqi müharibələrə idi, qanlı müharibələr yalnız onun adıyla bağlıdır. İsmayıl qalası alındıqdan sonra Peterburqda bu qələbəni bayram etməyə əlləri gəlmirdi. Bu yenilməz türk qalasını almağa görə buraya atılan bütün qüvvə demək olar ki, məhv olmuşdu. Döyüşün axşamı Kutuzov öz arvadına məktubda yazırdı ki, sanki müharibə meydanında yox, səhradayam. Heç kim qalmayıb tanıdıqlarımdan, gördüklərimdən; ya ölüblər, ya da bu saat can verməkdədirlər.

Qalanın müdafiəçisi türklərin sevgi və iman verdiyi vəhşi bir cəsərlə döyüşə atıldığını, şir kimi sağa-sola vuruşunu görən VI cinahın rəhbəri Kutuzovun özünün döyüş meydanında əl-qolunun sustaldığını duyan Suvorov ona öz yavəri ilə bir kiçicik ürəkləndirici məktub göndərir: "Sizi-İsmayıl qalasının rəisini təbrik edirəm". Kutuzov ürəklənmişdi.

İsmayıl qalası Osmanlının ən möhtəşəm və ən etibarlı hərbi qalası şöhrətini yaşayırdı. Onu mühasirədə saxlayan rusların bütün cəhdi boşa gedirdi. Qalanın komandantı Sərəsgər Aydoslu Mehmet paşa narahat olan padışaha qürurla: "Tuna nəhri tersinə akar, kök yerin üzerine düşər, fakat biz kaleyi təslim etməyə karar vermiriz" deyər cavab vermişdi (45, VII, s.99). Həm də payız girmişdi, belə getsə, ruslar mühasirəni buraxıb getməli idilər, qoşuna da yoluxucu xəstəlik düşüb tüğyan edirdi. Vəziyyəti öyrənən Yekaterina bu işə Suvorovun gərək olduğunu hiss etdi. Onu cəbhədə öz yerindən ayıraraq İsmayıl üstünə göndərdi. Çünki 1787-1791-ci il Rus-Türk müharibəsinin nəticəsini bu qalanın kimdə qalması həll edəcəkdi: türklər ölüm-dirim müharibəsinə hazır idi. Qalanın müdafiəsinə göndərilən qüvvələri gətirən gəmilər çəkilib getmişdi, bu işə açıqdan-açığa onu göstərirdi ki, son türk əsgəri qalıncaya qədər dava gedəcək.

Suvorov dekabrın 2-də artıq İsmayıl qalasının altında idi. O burada qoşunu yenidən hazırlamalı oldu; eyni İsmayıl qalasının istehkamları, bəndləri kimi maneələr düzəltdirib gecə-gündüz məşq etdirirdi. Hücumaqabağı əsgərlərin qarşısına gəldi: rus qoşunu iki dəfə İsmayılı mühasirəyə aldı, hər dəfə də geri çəkildi. İndi üçüncü dəfə də bizə ya qələbə çalmaq, ya da burada şəərəflə ölmək qalır. O, rus əsgərinin dilini bilirdi...

Qala uğrunda ölüm-dirim savaşı başlayır. Döyüşün qızğın çağında özü də qızğın başla döyüşə atılırdı. Xidmətçisi kazak həmişə onunla idi. "Limonad" adı ilə

punş baklaqasını (flyaqasını) tez-tez ona uzadırdı. Nəhayət Qalanın Bəndər yoluna açılan qapısı şiddətli hücumla qarşı dura bilmir, qalanın içində qızgın küçə, meydan döyüşləri başlayır. Bir ev belə döyüşsüz ələ keçmir. İsmayıl alındıqdan sonra "bayram" başlayır: bir həftə qətl-qarət hökm sürür. Sərəsgər Aydoslu Mehmet paşa İsmayıl qalası alınarkən həlak olur.

Qürur və şərəf mənbəyi olan, qalaların ən möhkəmi, Avropada belə alınmaz qala şöhrətini daşıyan İsmayılın əldən getməsi Türkiyədə elə bir həyəcan qopardı ki, xalq ayağa qalxdı. II Sultan Səlim bu uğursuzluğa görə sədr əzəm (baş nazir) Əbdü Paşanın edamına qərar verdi.

Bu qanlı, dəhşətli savaştan sonra Suvorov deyirdi: İsmayıldan möhkəm qala ola bilməz, nə də onun cəsur müdafiəsindən başqa cəsurluq!.. Necə də deməyəydi. İsmayıl alınandan sonra hələ 10 saat qalanın içində döyüş getdi. Həqiqətən qadınlar da vuruşurdular. 23 min türk əsgərinə və 60 paşaya məzar oldu İsmayıl. Qalaya ilk girən Nexlyudov oldu. Sərəsgər hələ də daxili qəfəsəldə bərk müqavimət göstərirdi.

Hər iki tərəfdən o qədər ölü var idi ki, aylar keçmişə də onlara bu xarabalıqda baxan yox idi. Bu vəhşilik Peterburqda da narazılıq doğururdu. Açıqdan-açığa hamı Suvorova qarşı edirdi. Hamı ondan qulyabani kimi qaçmağa qalmışdı. Lakin bu qələbəni Dertavin kimi ingilis şairi Bayron da mədh etməyə girişdi.

Qalanın yerli əhalisinin əsasını noqay türkləri təşkil edirdi. Qala fəth olunandan sonra isə bura əsasən xristian bolqarlar köçürüldü (45, VII c, s.24).

Rus qoşunları başlıca olaraq kazaklardan, kalmıklardan və məhz bu müharibəyə göndərilmiş ayrıca meşeryak (tatar əsilli mişarlar) qoşunundan təşkil olunmuşdu. Ruslar əsarətə aldıkları xalqları dəhşətli bir qəribəliklə assimile edib öz iradələrinə tabe etdirməkdə mahir idilər. Bu qədər müxtəlif xalqlardan təşkil olunmuş ordu bir ağır yumruğa dönmüşdü. Gürz kimi ağır başqa bir daha güclü və ağır yumruğun zərbəsi altında.

Çar hökuməti hələ buna qədər də Kırımın alınmasında Suvorova borcludur. Kırım, eləcə də böyük Kuban (kumanların-qədim qırpaqların vətəni) alındıqdan sonra belə ayağa qalxan yerli xalqı qan içində boğub susduran, ram edən Suvorov olmuşdu. Kırımda da xalq həyəcanlarının sönmədiyini, əksinə get-gedə alovlandığını görüb Suvorovu "öz işindən" ayıraraq bura "dinc" yerə göndərmişdi. Ayağı dəyən yerlərdə qan selə dönürdü. Tatar əsilzadələrini yığaraq imperatriçənin sözünü çatdırırdı: boyun əyməyənləri Sibirə göndərəcəyik... Bu təhdidin tarixi mənası var imiş; bu təhdid tatarların acı taleyi imiş... Təxminən 80 il sonra Kırım müharibəsində də Kırımın qatili general Dolqoruki də tatarları yenə də beləcə hədələmişdi. Bu hədəni Kırım müharibəsindən 90 il sonra Stalin yerinə yetirdi...

Suvorov Kırımın, Qara dənizin şərq sahillərinin alınmasından sonra burada inzibətçilik işinə girişir. Osmanlı şəhərlərini ruha hərbi qalalarına çevirməklə məşğul olur: çox əlverişli mövqedə yerləşən Axtıyar buxtasında hərbi qalası tikdirir,

qələbələrədən vəcdə gələn imperateriçə tezliklə Axtıyar adını Sevastopol adıyla əvəz edir.

Suvorov xəyanəti də çox zaman açıq müharibədə işlətdiyi qılıncı kimi sağa-sola çalırdı. Kırım xanının oğulları içində Avropa təhsili görmüş, Venesiyada yaşamış Şahin Cərayı Kırım ilk dəfə tutulandan sonra, ruslar oyuncaq xan seçmişdilər, guya Kırıma müstəqillik vermişdilər. Suvorovun siyasəti, apardığı mahir oyunları nəticəsində əldə olunan dinc fasilə zamanı hətta digər adlı-sanlı rus generalları, şöhrətli Rummyantsev də daxil olmaqla heç kimin xəbəri olmadan Suvorov böyük məkrli bir işə hazırlanırdı.

Suvorov Kırımın əhalisini xristianlaşdırıb digər Kırımlı xristianlara qatıb Azov boyu torpaqlarda keçmiş Qıpçaq çölündə məskunlaşdırmaq işinə girişdi. Ermənilərə Rostov Don (keçmiş türk limanı şəhəri Temernik) torpaqlarında Naxçıvan, yunanlı və xristianlaşdırılmış 30 mindən artıq tatarları Azov boyu çöllərdə məskunlaşdırıb bu şəhərlərə Mariupol və Melitopol adları verdi. Şahin Cəray aldandığını başa düşür, çünki onun "səmimiliyi" kara gəlməmişdi, onu da sürgün edirdilər. Qardaşları isə çoxdan dava meydanında baş qoymuş, sağ qalanlarını ilim-ilim itirmişdilər.

Praqa alındıqda (Praqanı böyük Praqa şəhəri ilə qarışdırmamalı; praq qədim slavyanca poroq "astana" deməkdir. Praqa Varşava altında gözəl şəhər) Suvorovun gözü önündə əsgərlər uşaqları, qadınları oda atırdılar. Şəhər od içində yanırdı, onlar ələ keçirdiyi köməksiz əhalini bu cəhənnəmin içinə tullayırdılar. Elə bu əsnada Nüçəba institutunda oxuyan qızına hüdudsuz sevgi və nəvaziş dolu məktublar göndərirdi: "Salam əzizim Suvroçka. Burada torağaylar ötüşür, dovşanlar təziyir, sağsağanlar havada kəlləməyəqləq aşır. Birini yuvadan götürdüm, ağzımla yemləyirdim... Allah səni qorusun". (7, s.73) Sanki ədalətini bitib, qılıncın qan tökdüyü yerdən yox, seyrana çıxdığı bülbüllü bağçalardan yazırdı.

Bu savaştan az sonra (1795) II Yekaterina Qrimmə yazırdı: "Şöhrətpərəst və paxıldır". (7, s.69)

Böyük tədbirlərinin sevincinə məhz bu anlarda arvadı zəhər qatdı. Bu məqamda arvadının kimliyi onun gözlərini açdı. Hər ikisi ona ən yaxın adam idi, indi arvadı onun öz əmisi oğlundan - cavan, gözəl Suvorovdan (fəqət İvan İvanoviç Suvorovdan) uşaq gözləyirdi. Cəbhələrdə ömrü keçən Suvorov bunu xəyanət adlandırdı. Yekaterina onları bərişdirir. Suvorov arvadı ilə kilsəyə gedir, keşişin ayağına yığılırlar, bağışlanmalarını rica edirlər, qəlblərində bir-birinə olan kin və nifrət əriyib yox olur. Amma çoxdan hər şey qoşuna qədər yayılmışdı, elə ətrafındakılar da onlara qoşulub bu böyük kişinin, sərkərdənin dalınca gülüb ələ salırdılar.

Özünün də qəribəlikləri çox idi; istər müharibələrdə, istərsə də dinc həyatında xoruz kimi banlamağı vardı; amma bunu yerində edirdi. Düşərgədə bunu qoşunu hərəkətə gətirmək siqnalı kimi başa düşürdülər; adi, gündəlik həyatda isə bu

xoruz banlamasını çox vaxt onun araya gələn xoşagəlməz söhbəti kəsmək, arzuolunmaz bir müsahibdən can qurtarmaq kimi qəbul edirdilər.

Rusiya Vətən müharibəsinin əfsanəvi qəhrəmanı Denis Davıdovun gündəliyindən Suvorovla onun uşaqlıq çağına düşən görüşü ilə bağlı oxuyuruq: Qraf Razumovski və ershersoq Karl hərbi sənətindən danışib qızıışmaqda idilər. Özüni yatmış kimi göstərən və yalandan indicə ayılmış adamsayağı əsnəyib xoruz kimi banladıqda heç kəs çəkdiyindən bir söz demədi. Hersoq inciyərək, siz mənim hərbi bacarığıma şübhə edirsiniz, yoxsa bu nədir, knyaz?! Suvorov onun incidiyinin fərqinə varmadan sakit tövrlə: mənim qədər yaşa və döyüslərə mənim qədər gir, sonra xoruz kimi də banlamazsan, toyuq kimi qaqqıldayarsan... (13. 52) Kilsələrdə ürəkdən dua edirdi, hətta hərbi meydanlarından kilsəyə ianə göndərirdi valideynlərinin ruhunun anılması üçün. Kilsədə xofa düşürdü, elə qəribəlikləri burada da üzə çıxırdı, hansı əlamətinə nəhs gələ biləcəyindən qorxub özündən çıxırdı, onun bu cür vasvasılığın keşişi güldürürdü. Çoxları onu qəddar sanır - Attiladan, Teymurdan geri qalmadığını qeyd edirdilər. Lakin söz bura çatanda 1812-ci il qəhrəmanı Davıdov ona haqq qazandırır. Suvorovun qanıçənliyinin tarixlərə düşdüyü döyüslərə - İsmayılı, Varşavani (xüsusən onun altındakı Praqanı) alanda su yerinə qan axıdan sərkərdəyə bəraət qazandırır, hərbi adamı kimi bunu öz bildiyi kimi əsaslandırır. Adətən uzun mühasirədən, inadlı müqavimətdən sonra şəhər alınarkən heç kimə aman verilmir və bu təbii haldır. Bunu nəzərə almaq lazımdır. Hətta Praqaya daxil olanda özü qan hərisi olan sərkərdə rus soldatının şəhəri tutarkən qanlı intiqama necə hazır olduğunu görüb özü qorxub təlaşa düşmüşdü. Həmin qan-qan deyən polkları kənarlaşdırıb, döyüşdə iştirak etməyən, ehtiyatda duran alayları şəhərə buraxmışdı.

Bu qəribə adam həqiqətən güzgünü sevmirdi, onun yanında qocalıq haqqında danışmaq olmazdı. Hətta döyüşqabağı dinc məşqdə ölənlər olurdu. Bunu ona ehtiyatla çatdırırdılar. O isə qanı nə vasitə ilə olur-olsun təqdir edirdi: 5-10 adam ölürsə qoy ölsün, əsil döyüşdə minlərlə əsgər bu məşqlərə görə sağ qalacaq. Tərifini çox sevirdi... Türkə bilirdi. Saraya gələrkən çar I Pavelin qardaş qədər yaxını qraf Kutaysova sataşmaq məqsədilə türkə danışdı. Qozlucada az qala əsir düşəcəkdə. Türklərin danışığını eşidib başa düşüb, onu diri tutmaq istəyirmişlər, bu nəhs məqamda xilas üçün atına borclu ydu.

Orduda çoxlu musiqiçi saxladığını ona irad tuturdular, hərbi şurada qalxıb bunun əskərlərdə döyüş ruhunun qaldırdığını əsaslandırmışdı. Ömrü boyu vuruşduğu türk ordusunun həyatverici marşları onun öz sümüyünə düşürdü.

Kırım, Kuban, Taman torpaqlarını Rusiyaya bəxş edən, tatarları, noqay ordalarını, çərkəzləri çara sədaqət andı içməyə məcbur edən Suvorovun evində sədaqətsizlik hökm sürürdü. Arvadının indi də başqa bir adamla gənc mayor İ.Sıroxnevlə açıq-aşkar əlaqəsi ona da əyan olur. O arvadına illik maaş təyin edib əlaqəsini kəsir, Smolnı Nəci b Qızlar institutunda oxuyan qızı Nataşaya anası ilə görüşməyi qadağan edir.

Yeganə varisi Arkadi qeyri-qanuni oğul olsa da, amma qanunla o Suvorovun oğlu sayılmalı idi. Suvorov yara alır, sağalmaz yara. Ömrü boyu döyüslərdə üst-üstə 12 dəfə yaralanmışdı. Bu isə onun ölümcül yarası idi. Arvadının adını çəkmək ona qədər ağır idi ki, o arvadına ayama ad qoyur və adamlarından tələb edir ki, onlar onun bu adını işlətsinlər.

Özünün balaca boyundan, qırıqlar basmış üzündən vaxtsiz qocalıq yağır. Yerişi isə cəld idi, tullana-tullana yeri yirdi. Amma İstanbulun işğalı planını hazırlamışdı, 7 təpəsinin şəkli də cibində idi. General Zubovun yerinə Azərbaycana o gəlməliydi. Şükür ki, o bəla bizdən ötüşdü; o əllərdə on minlərlə türk qanı vardı; Puqaçov üsyanını söndürməkdə rolu vardı, Balkanları o ram etmişdi. Şəxsi həyatda bədbəxt idi, tək idi. Lakin tökdüyü qan-qada içində dəlicəsinə etirafları vardı. İsmayıl qalasını fəth edəndə demişdi, adam ömründə yalnız bir dəfə belə döyüş görə bilər. Xüsusən türklərin şəxsi şücaəti, qorxmazlığı onu vəcdə gətirirdi: Oçakovla (Oçak-kala) Kıl Burun (indi Kmbrunn) arasındakı döyüşdə türklərin fəvqəladə cəsurluğunu görəb qışqırmışdı: Afərin, yalın silahın üstünə necə cumurlar?! Nə gözəl ordudur! Mən belə orduyla dünyanı fəth edərdim!

TURGEN ARSLAN - BÖYÜK RUS YAZIÇISI İ.S.TURGENEV

Qədim Türk sivilizasiyasının araşdırıcısı və cəfəkeşi böyük alim N.Baskakovun "Türk mənşəli rus fəmiliaları" kitabında göstəriləndiyi kimi, Turgenev



soyadının kökündə türk, moñqol sözü olan turgen "cəld, sürətli, iti" durur (3, s.155-156; 44, s.100). Həmin söz özünün əlavə mənalarına da malikdir, turgen "qızğın, əsəbi, hərəratli, tələsgən, savaşıqan" mənə çalarlarıyla Sibirin türk xalqlarının dillərində, o cümlədən altay, xakas dillərində rast gəlinməkdədir.

Hər halda soyadının əsasında duran turgen lüğəvi vahidi sözün həmin bu əlavə mənalarıyla əlaqədardır. Çünki turgen sözünün məhz "qızğın, öcəşkən" mənaları insanın xasiyyətini və temperamentini xarakterizə etdiyi üçün soyadı (ləqəb) yaratmağa daha əlverişlidir.

Qızıl Orda mirzəsi (murza - şahzadə) Arslan Turgen Turgenevlər nəslinin banisi sayılmalıdır. 1440-cı ildə Böyük Knyaz Vasili Tyomnının (1415-1462) yanına gəlmiş, xaçlanmış və İoann adını götürmüşdür.

Böyük knyaz ona lütf və inayət göstərmiş, çünki Turgen Mirzə titulundan göründüyü kimi tatarlar içində şan-şöhrətli simalardan olmuşdur.

Yazıçı İvan Sergeyeviç Turgenevin doğulduğu və mərkəzi malikanələri olan Spassk-Lutovinovada mülkədar kontorunun üstündə asılan gerbində də onların əsil köklərini əks edən əlamətlər saxlanılırdı:

Böyük cəngavər qalxanı üzərində mavi rəng fonunda qızıl ulduz, həmçinin ulduzu dövrələnmiş gümüşü əyri hilal onların keçmiş inamlarının islamın əsas simvolunu əks etdirməklə bərabər Turgenevlərin Qızıl Ordadan çıxan əsil-nəcəbətli kişilərdən olduğunu da göstərirdi. Gerbdə Turgenevlər nəslinin xristianlığı qəbul etdikdən sonrakı tarixçələrinə də ifadə edən simvollar var idi. Buradaca əyri hilalın sanki üstündəncə qanadlanıb pərvaz edən qartal rəsmi ailənin Məhəmmədi dinindən qopub xristianlığa qoşulmasını əks etdirir. Qırmızı rəng fonunda qılınc təsviri və yaşıl düzənlikdə ox kimi süzən yəhər-yüyəni at Turgenevlərin hər zaman xidmətə, atlanmağa hazır olduqlarını göstərirdi.

Yazıçı Turgenevin anası mahalda varlı-dövlətli qızlardan biri sayılırdı. Orlov quberniyasından başqa Kaluqa, Tula, Tambov, Kursk quberniyalarında da köndləri var idi.

Ata Turgenevin isə mirası yox idi. O, qonşu Turgenevo kəndindən başqa heç nəyə malik deyildi. Lakin hər bir qadını başdan çıxarıb, yoldan edən gözəlliyə və şöhrətli soyadına malik idi.

1440-cı ildən başlayaraq öz tatar kökündən boy atan bu nəsil Rusiya üçün böyük şəxsiyyətlər - dövlət adamları vermişlər. Turgenevlər əsasən hərbi işində özlərini göstərmişdir. Rus çarı İvan Qrozni Kazan üzərinə yürüşü niyyət edərkən Pyotr Turgenevi Astarxana elçi göndərir. Pyotr Turgenev noqay mirzələrini Kazan xanına köməkdən çəkəndirməli idi. Lakin Yusuf Murza (rus knyazı Yusupovların ulu babası, Kazan xanının arvadı Süyüm Bikənin atası) onu söyüb, biabır etmişdi.

Yazıçı Turgenev öz nəsilərinin tarixçəsindəki bir hadisənin qürurunu hər zaman daşıyır, hər yerdə onu söyləməkdən usanmırdı. Onun ulu babası 1606-cı ildə yalançı Dmitriyə edam kötüyü qarşısında ötkəm-ötkəm demişdi: "Sən Çar İoannın oğlu deyilsən, sən qaçaq Qrişka Otepyevsən, mən səni tanıyıram". Bu cəsarətinə başı ilə cavab vermişdi, onu Moskvada edam etmişdilər. Bir çox rus zadəganları - əyanları Yalançı Dmitrinin əlini öpərkən ona belə qanlı cavab vermək bu nəslin tərcümeyi-halına yaraşır. Rusiyada bu nəslə doğrucul, sədaqətli, ciddi insanlar kimi tanıyırdılar. İndi isə Mirzə Turgenin nəvələri kasıblaşmışdı; Çar İvan Qrozni Kazanı fəthindən sonra onları yenidən torpaq və mülklə mükafatlandırsa da indilik ata Turgenev çox kasıb nişanlı sayılırdı. Budur, Vətən müharibəsi bitmiş, döyüşçülər evə dönmüşdülər.

Varvara Lutovinovanın yaşı keçməkdə idi, gözəlliyi ilə də öyünə bilməzdi. Sergey Turgenev ətrafda məşhur olan bu xanımın at zavoduna alayları üçün at tədarük etməyə ezam olunmuşdu. Atası bu varlı qızın onun gözəl oğluna aludəçiliyini eşidib oğlunu tələsdirmişdi: "Oğlum evlən, hökmən onunla evlən. Yoxsa az qalib dilənçi torbasını götürüb qapı-qapı düşək".

Ata Turgenevin gözəlliyi öz uşaqlarının da gözünü qamaşdırırdı. Gələcək yazıçı üçün atası gözəl və parlaq rəngli oyuncaq qədər cazibədar idi, uşaq gözlərini ondan çəkə bilmirdi. Gənc ata bunu duyur, istiqanlıqla əlini oğlunun heyranlıqdan alışıb yanan üzünə çəkirdi. Amma evlənən kimi Varvara anladı ki, əri onu sevmir,

sadəcə bu izdivac yox, kommersiya tədbiridir. Qısqanlıqdan alışıb yanır, dəlicəsinə vurnuxurdu. Bu böyük evdə xidmətçilərlə yanaşı, (onların sayı 40-ı keçirdi), müsahiblər, daimi qonaqlar yaşayırdı. Varvara Lutovinova çox əliaçıq, səxavətli xanım olduğundan, bütün kasıb qohumları, imkansız qonşuları öz evində yer verib saxlayırdı. İndi ərini güddürməyə bütöv "ştatda" casuslar da meydana çıxmışdı.

Gələcək yazıçı evdəki ağır atmosferi dərdli-dərdli çox anacaqdı. Atası sərt, adamayovuşmaz, vüqarlı bir insan idi; bununla bərabər, məhəbbət macərası olmadan birçə günü belə keçməzdi. Elə gələcək yazıçının ilk oxu da atasına görə daşa dəyir: 15 yaşında aşıq olduğu Knyaginya Şaxovskayanı atasına görə itirir. Qalib çıxan rəqibi öz atası idi. Bu mənada onun "İlk məhəbbət" povesti həmin xəcalətli və nisgilli hadisəni əks edən avtobiografik əsər sayılmalıdır.

Allah anaya - Varvara Petrovnaya əsirgədiyi gözəlliyin əvəzində ona güclü ürək vermişdi. Ərini sevirdi, ölümündən sonra onun kabinetində günlərlə oturub onun xiffətini çəkirdi, özü dünyadan köçənədək belə davam etdi. Oğlanlarını bir an gec gördükdə fikrinə-xəyalına nələr gəlmirdi?! Onlar böyüyüb evdən getdikdən sonra gözlərini onlar gələn yollara dikir, onların yolladığı məktubla nəfəs alıb yaşayırdı. Yazıçının valideynləri gözəl təhsil və tərbiyə görmüşdülər. Odur ki, ata-ana hər iki oğlunun (3-cü uşaq xəstə doğulmuşdu) təhsili-təlimi üçün əllərindən gələni etmişdilər; onları ibtidai sinifdən başlayaraq Almaniyada oxudurdular. Özləri də buna görə xarici ölkələrdə yaşayırdılar. Həm də atanın hələ çox gənckən xəstə olduğu məlum olmuşdu. O tez-tez Avropanın ən yaxşı həkimlərində müalicə olunurdu. Nəhayət, 42 yaşında vəfat edir.

Sergey Turgenev həyatından belə tez gedəcəyini bilibmiş kimi ondan istədiyini götürmək yerinə sanki onu birdəfəlik qoparırmış...

İndi yenicə başlayan dul qadın həyatı Varvara Turgenevanı daha da sıxmağa başlayır. Qısqanlıq və xof içində keçən günlər bitsə də xanımın fironluğu daha da artmaqda idi. Anasının öz xidmətçiləri və rəiyyəti ilə amansız rəftarı, onlara etdiyi zülm və qəddarlığı oğullarını pərişan edib ondan qaçırdı. Malikanənin yanındakı yoldan ötən faytonlar zıncırovlarını bağlayırdılar ki, səs eləməsin; qayda belə idi. Çiçəkləri sevirdi, onu yetişdirən bağbanları isə döyürdü, bir qırılmış gül budağına görə, Hətta təhkimlisi vardı, oxudub gözəl rəssam eləmişdi. Ona naturadan çiçəkləri çəkirdi. Minlərlə çiçək şəkli çəkmişdi rəssam, sanki nə bağça-bağda, nə meşələrdə, nə kəndlərin üstündə, tarlalarda nə isə qalmamışdı. Rəssam isə bezib ağlaya-ağlaya çəkirdi.. içib həyata nifrət edirdi.

Öz malikanəsindən 5-6 kilometr aralıda axan çay qayadan aşdığından şələlə yaratmışdı; burada özləri kiçicik dəyirman tikmişdilər. Neçə ildən sonra birdən o şələlənin səsi onun xoşuna gəlmədi, əmr etdi ki, suyun macerasını dəyişinlər. Söz demək olmazdı. Böyük oğlu Nikolay sərt və ötkəm idisə, yazıçı lap uşaqlıqdan mehriban, sözgötürən, nəvazişkar bir bala idi. Hirsli-hikkəli ana onu daha çox əzizləyir, "Allah bunu mənə qız vermək istəyirmiş" deyə nazlayırdı. Nə qədər ki, Turgenev balaca idi anasına pərəstiş edirdi. Amma cox sürmür ki, ananın uşaqları ilə

münasibəti pozulur. Ana onları əxlaqca sabit, təmiz görmək istədiyindən onlara pul verərkən haqq-hesab çəkirdi. Bu da övladların xoşuna gölmirdi. Soyuqluq yaranırdı. Onlar oturub analarının ölümünü gözləyirdilər.

Lakin birdən-birə elə hadisə baş verir ki, bu əhvalat yazıcının taleyini diqtə etməli olur. İtalyan operası ilə Polina Viardo Rusiyaya qastrola gəlir. Onun əri məşhur musiqiçi Vlaro idi. Polina fransız olsa da hamı onun ispan mənşəyindən xəbərdar idi, hətta onun qaraçı qızı olduğu da söylənilirdi. Amma pula çox fikir verirdi. Artistliyi kommersiya əməliyyatlarına bənzəyirdi. Səhnədə görünəndə hər kəs təəssüflə "çirkindir!" deyə köks ötürsələr də elə ki, ağızını açıb oxumağa başlayırdı, sanki bu vaxta kimi heç kim heç yerdə oxumaq eşitməmişdi. Bir anda salon fəth edilirdi, ehtizaza gələn tamaşaçılar harada olduqlarını belə unudurdular. Turgenev isə doğrudan başını itirir. Belə məşhur müğənni üçün onun kimi sevgili ağılagəlməz dəlilik idi. Pulu da yox idi, anası hələ sağ idi; odur ki, ovçuluğu sevən ər üçün Turgenev mahir ovçu kimi kompanyon ola bilir və əri vasitəsilə onlara ayaq açır. Həyatında bu təsadüf böyük dönüş yaradır. Bu təsadüf ona - rəhmdil, mehriban, zarafatçı, şən, qayğısız, bir növ atdığı-tutduğunu bilməyən bu yaşlı "uşağa" böyük məhəbbət bağışlasa da bu məhəbbət həm də hicrana, düşkünlüyə, ağrıya, həqarətə, zəlalətə açar idi; bu qadının ardınca onun sürgün həyatı başlayır. Özünü onun ailəsi qarşısında kiçiltməsi, əlinə malı-mülkü çatanda isə bütün var-dövlətini onlara xərcləməsi hətta əsərlərinin gəlirini Viardonun uşaqlarına vəsiyyət etməsi müasirlərini, ən çoxu da dostlarını qıcıqlandırır və əsəbiləşdirir, dərdə salır. Yarızarafat Polilnanı "Ledi Maqbet" adlandırdılar.

Ana isə taleyin ona pul, var-dövlət qədər də bol verdiyi dərd içində vaxtsız qocalıb əldən düşmüşdü; təkidlə onu Rusiyaya çağırırdı. Onu gətirmək üçün son çarəyə əl atır. Onun maaşını kəsir, yalnız geri qayıtmağa pul göndərir. Turgenev nə qədər inad etsə də kasıblıq imtahanından keçə bilmir. Elə bil lampanın piltəsini çəkdin; yola düşür. Ana isə ölümünün gəlib çatdığını anlamışdı. Onsuz da nə zaman idi ki, əlil arabasında gəzirdi. İstəyirdi oğullarını görə, paylarını verə, xeyir-dualarını çatdırı. O gəldikdə isə qohumları, el yığılıb onu dəfn etmiş, qəbristanlıqdan evə qayıtdırdılar. Gecəni yatmayıb anasının ona yazıb qoyduğu ölümqabağı gündəlikdəki qeydlərini oxudu. Mal-mülk bölünəndə ailəli qardaşının ürəyini qırmadı, ona çox güzəşt etdi, fəqət "Spasskoe məndə qalsın" dedi.

Özünün də son saatları gəlib çatanda qürbətdən Fransadan Polonskiyə yazırdı: "nə vaxt ki, Spasskda olacaqsınız məndən evə, bağa, mənim cavan palıdım, Vətənə baş əyib salamımı yetirin. Yəqin bir də mən oraları görmərəm".

Bütün əsərlərindən mərkəzi Rusiyanın bu əyalətinin xoş mənzərəsinin ətri gəlirdi. Uşaqlığı keçən, böyüyəndə küsüb çəkildikləri atasının kəndi Turgenovo da onun ilahımının beşiyi olurdu. "Bejin çəmənliyi" kimi gözəl əsəri məhz Turgenovo təbiətinə ithaf olunmuşdu. Ən gözəl əsərlərindən olan "Rudin", "Zadəgan ocağı", "Ərəfə", "Atalar və oğullar", çoxlu sayda povest və hekayələr 1855-1861-ci illərdə yaratdığı şedevrlərin hamısı bu torpaqla nəfəs alırdı. Bu bərkətli torpaq-mordva

tatarlarının keçmiş ovlağı Qızıl orda dövrünün mədəniyyət beşiyinin doğmalığı damla-damla süzülüb qızğın məhəbbətə çevrilmişdi. Məhz burada təbiətə vurulmuşdu, ecazkar təbiətə aludə olmuş ədəbiyyata gətirdiyi insanlar öz qəlb gözəlliyi ilə heç də bu təbiətdən, qışı qış, baharı bahar olan əlvan, zəngin, dolu, füsunkar dünyadan geri qalmırdı. Ədəbiyyatda romantik, xəyalpərvər, qızıl ürəkli gənc surətlər yaratdı. Xüsusən alovlu, gözü, qəlbi, canı, nəfəsi sevgi dolu təmiz qız obrazları doğurdu ki, ədəbiyyatda xüsusi Turgenev tipi deyə ifadə yaratdı.

Yeddi arxadan dönəni türk olan İvan Turgenev bir türk insanı kimi kövrəyin kövrəyi idi, həlim, yumşaq adam idi, sadədən sadə, kefcil, səxavətli və qadınsevər idi. Babaların yadigarı Spassk meşələrini satır ki, Viardonun qızına yaxşı cehiz düzəltsin. O sanırdı ki, qadinsız (özü ağıllı qadın deyir) cəmiyyət nə qədər şən və əyləncəli olsa da yağlanmamış araba təkəri cırıltısı tək zəhlətökəndir. Və türk nəvəsi kimi qadinsız və məhəbbətsiz yaşaya bilmirdi. Dövrün məşhur qadınlarının dostu idi; Rus-Türk müharibəsində könüllü tibbi bacısı, qəhrəman Baronessa Vrevskaya Yulya, yazıçı Lev Tolstoyun bacısı qrafinya Mariya, yazıçı Vovçok Marko və son eşqi, son fürsəti aktrisa Mariya Savina.

Ağır xəstəliyə tutulmuşdu. Yerindən dura bilmirdi. Onurğa beyninin xərçəngi ona insanın çəkə bilməyəcəyi əzabı verirdi. Bir neçə dəfə ölüb dirilmişdi, keçirdiyi klinik ölümdə gördüklərini yazmaq istəyirdisə də yaza bilmirdi. Özü deyərki ki, bunu indiyədək heç kəs yazmamışdır, çünki belə tamaşalardan sonra hələ heç kəs dirilməmişdir axı... Təkbaşına, unudulmuş, atılmış halda öldürdü. Sığındığı, hər şeyini verdiyi Viardo ailəsinin evində 2-ci mərtəbədə dar kabinetdə can verirdi. Hələ də turp kimi sağlam olan Viardo xanımsa öz evində musiqi dərsi verirdi. Yazıcının kabineti onun auditoriya salonunun üstündə idi. Rusiyanın qədərbilən adamları ölməkdə olan yazıçını ziyarət etdikcə bu qeyri-insani münasibətdən həyacana düşürdülər. Lakin olan olmuşdu. Yazıçı gücü çatan qədər yenə də ev ziyələrinə haqq qazandırır, onları müdafiə edirdi.

Bu zaman onun gözləri məhəbbətdən axan yaş ilə dolurdu. Amma nə vaxt idi ki, morfisiz gözlərini yumub dincələ bilmirdi. Allah bu böyük türkün ürəyinə nə qədər şəfqət və mərhəmət vermişdi... Hər kəsdə onun bu halı - məhəbbətdən aldığı yaralar rəhm və acıma oyadırdı. Fransanın yazıçıları da onu ziyarət edir, vaxtaşırı baş çəkirdilər.

O isə bundan da dəhşətli ölümü kağızda öz qələmi ilə təsvir edə bilmişdi. "Atalar və oğullar" əsərinin qəhrəmanı Bazarovun ölümü ilə. İndi elə bir ölüm onun öz yaxasını dəstələyib əlində möhkəm tutmuşdu. Fransada olduğunu unutmuşdu, son anları çatanda rus dilində vidalaşdı. 22 avqust 1883-cü ildə əbədi dünyaya köçdü, saat 2 idi.

İmkan tapıb demişdi: - Volkov qəbiristanlığında, Belinskinin yanında... Vəsiyyətinə əməl etdilər.

Rəssam Şamronun yazıcının bu halını əks edən naturadan əlüstü çəkdiyi şəkilə baxıram, bu anda günorta azanının səsi otağı doldurur. Azan elə-belə bitmir,

arxasınca dua-səna... Gözlərim dolur. Yadıma Oryolda yazığının Vətəninə keçirdiyim günlər - Oryol meşələri, xüsusən türk ab-havasını saxlayan Çaplıkin meşəsi (mən onda hələ Çaplı türk adını ayırd etməmişdim) zoğlu yemliklər, eşqin bağlamış ağzını öyrəşən tərələr, ən unudulmayan isə inciçiçəyi basmış bəzəkli talalar, hündür otlu, adamın sinəsini qucan otluqlar, vəhşi çəmənələr... İlk baharın odlu günəşinə və meşə sərinliyinə qarışan eşqim, hicranım, həyəcanım... Oka çayında tatarların Aka (yəni axar, çay, su) dediyi çaydakı gəzintilər; tatar biçimli yerli əhali - sonrakı ruslar düşür yadıma. Buralarda dildə-ağızda Turgenevin, anasının kaprizləri, atasının macəraları gəzirdi. Jukovskini, Leskovu, Bunini yetirən torpaq, Oryolda kitabxanaya girdikdə Buninin gündəliyindən sətirləri zəhnimə əzbər yazıldı. Onun bu kitabxanaya gəlişi, günorta istisinə düşməyi, eyni mənim kimi... Hara gədirdim hamını Turgenevlə fəxr edən görürdüm... Bir də malikanənin böyük həyətidə yaşlı, dövrən görmüş palıd ağaclarının qəmli xışıltılarıyla hələ də özünün sonuncu sahibini anıb yad etdiyini görmüşdüm. Rıqqətlə andım o günləri. Artıq bu, qulağıma və könlümə dolan günorta azanının haqq-ədalət çağırışından idi.

ŞÖHRƏTLİ QRAF ŞEREMETYEVLƏR. ÖZ VƏFA BORCUNUN ƏSİRİ OLAN QADIN

Hər xalqın tarixində cəsur, igid, qəhrəman qadınlar olub. Bu qadınlar çoxdan öz xalqlarının və vətənlərinin şöhrət və fikir sərhədlərini aşıb dünya tarixinin maraqlı səhifələrinə çevriliblər: Tomiris, Janna D'Ark, Şarlotta Kopdye, Türkan Xatun, Lakşimi Bay...



Amma ayrıca, xüsusi bir tip qadınlar var ki, bunlar fəvqəladə qəhrəmanlıqlar göstərməmiş, inqilabçı kimi tanınmamış, yüksək postlarda xarüqələr göstərməmişlər, onlar sadəcə böyük qadın, əsil insan kimi tarixə bəzək olublar. Bu tip qadınlar əzabkeşlər kimi tarixə köçürülür, çəkdikləri cəfa və məhrumiyyətlər ibrət dərsinə çevrilir.

Əlbəttə, oxucum duymamış deyil ki, belə olan halda hər şey məhəbbətdən başlayır; əzaba, möhnətə aparan o yol eşqdən, hərərətdən götürür başlanğıcını. Bu mənada I Pyotrın qardaş qədər yaxını, dostu feldmarşal Şeremetyevin qızı qrafinya Natalyanın həyatı neçə əsrdir ki, insan qəlbini oxşayıb heyran qoymaqladadır. İllər keçir; bu əhvalat, bu tale nə qarımır, nə qocalmır, nə dildən düşmür, nə unudulmur. Bu günün hadisəsi kimi hər an heyrətlərə, heyranlıqlara səbəb olur. Axı eşq həmişə bu günün təzəcə, pöhrə bir məhəbbəti və qədimin qədimi, köhnənin köhnəsidir.

Ömrü müharibələrdə keçən feldmarşal Şeremetyev çox gec evlənmişdi. Arvadı məşhur Saltıkovlardan idi. 5 yaşı olanda atasını itirən Natalya Şeremetyeva 1728-ci ilin yayında özü 14 yaşın içində olanda anasından da məhrum olur. Tamamilə yetim qalan bu qız kimsəsiz deyildi: adlı-sanlı qohumları, başdan aşan var-dövlətləri vardı. Şeremetyevlər misilsiz dərəcədə zəngin idilər. Bu ailə

Rusiyanın ən varlı, ən şöhrətli ailələrindən biri idi. Belə olduğu halda onun əlini və könlünü arzu edənlərin də sayı yox idi. Lakin bunların içində indiki halda imperiyanın ən qüdrətli ailəsi sayılan Dolqorukilərin oğlu, gənc çarın dostu Natalyanın xoşuna gəldi.

I Pyotrun nəvəsi - bu nəslin, yeganə kişi nümayəndəsi, çar Pyotrun öz əllərilə ölüm fərmanına imza atdığı oğlu vəlihəd Alekseyin oğlu gənc Pyotr hakimiyyətə keçmişdi. Gənc çar Dolqorukilərin qızına nişanlı idi; belə olduğu halda İvan Dolqoruki çarın qayını və yaxın qohumu sayılırdı. Hər kəs bu ailəyə yaxın olmağa can atırdı. Şeremetyevlər də bu yolla dövlətin ən etibarlı adamı ilə qohum olmaqla çara da yaxın olacaqdılar. Odur ki, İvan Dolqorukinin bu təklifi Şeremetyevlərin evində sevinclə və razılıqla qarşılandı. Natalya isə sevgi və sevincdən başını itirmişdi. Gənc və gözəl knyaz Dolqoruki, qadın ürəyinin mahir ovçusu... indi onun aşiqi və adaxlısı idi.

Çarın və eləcə də yüksək saray nücabasının iştirakı ilə 1729-cu ilin sonlarında, yeni il qabağı onların nişan mərasimi oldu. Lakin Natalyanın qara günlərinin başlanmasına sayılı günləri qalırdı. Az sonra bu fərəh bitəcək, taleyin müdhiş sətirləri diqtə olunacaqdı. Xülasə, gənc çar ovda soyuqlayır və bir neçə gündən sonra vəfat edir. Hakimiyyətə Pribaltikadan, ər evindən çağırılan Pyotrun qardaşı qızının isə onları görməyə gözü yox idi. Dul çarıca özünü Biron, Osterman, Minix kimi almanlarla əhatə etmiş, onların hər sözünə inanır, hər hərəkətində onlara arxalanırdı. Dünənki ən varlı, ən bəxtəvər Dolqorukilər ailəsi üçün ağır günlər başlayır.

Gəlinin mənfəətpərəst qohumları ona məsləhət görürlər ki, gözdən düşmüş adaxlısından imtina etsin, nişanı qaytarsın. Amma mümkündürmü, bu? 15 yaşın məhəbbəti... İlk baxışdan ürəyin dərinliklərinə işləyən eşqin odunu belə asanlıqla söndürmək mümkün işdirmi? Əksinə, çar ölən kimi elə onların ilk görüşündə gənc adaxlısının üzündə bu ailəni gözləyən fəlakətin nəqşəsini sezdikdə Natalya onunla əhd-peyman bağlayır: Allah onları ayıranadək birlikdə olmaq.

Onlar evlənərkən çar nəzərindən düşmüş bu ailəyə görə dilə-ağıza düşəcəklərindən qorxan qohumlar heç toya da gəlmirlər. Toy toydan çox hüzyer yerinə bənzəyirdi. Amma dünya bu sevənlərin eyninə deyildi. Toydan üç gün keçmiş yeni çarıqənin fərmanı ilə onlar sürgün edilirlər. Əvvəl onları Penzadakı mülklərində yaşamağa göndərilərsə də ardınca hər şeyləri əllərindən alınaraq uzaq Sibirə sürgün olunurlar. Onların sürgün olunduqları Berezov kəndi müasir Surqut yaxınlığında hicra bir guşədə kənd idi. Onlardan əvvəl, bu kəndə sürgün olunmuş knyaz Menşikov yenicə ölmüşdü. Onun "yıxılmasında" və məhvində Dolqorukilərin əli vardı. İndi özləri həmin yolu gedirdilər.

...Natalya Şeremetyeva gündəlik yazırdı. Amma 15 yaşından üzləşdiyi fəlakətləri çox sonra qələmə alacaqdı. O da nəvəsinin xahişi ilə. Hələlik könlünə yazırdı vərəq-vərəq...

Gündəliklər indi də, göz yaşları ilə oxunur. Əsil Şekspir faciəsi, çiyində tale zərbələri guppuldayan dünən hakim, bu günün ən fəqir, miskin, fələkzədələri. Var-dövləti birdən-birə kasıblıq, ad-sanı təhqir və rəzalət, xanım-xatınlığı qul-qaravaşlıq əvəz etməkdədir. Lakin.... Atalar sözü var: "Betərin də betəri var". Sürgün həyatının 8-ci ilində yıxılmış, diz çökmüş bu ailənin belini də sındırırlar. Dolqorukilərin - bu bədbəxtlərin başına dillərinin ucbatından bəla gəlir. Onun hökumətdən - imperatordan və onun sevimlisi, ölkənin faktiki hakimi Biron dan narazılığını lazımi yerlərə çatdırırlar. Dolqorukilər, uşaqları, qardaşları həbs edilir; istintaqa saysız adam cəlb edilir. Nəhayət, böyük oğlu Natalyanın əri saqqalarına edam cəzasına məhkum edilir. Üç əmisinin boynu vurulur, kiçik qardaşlar dilləri kəsilib katorqa cəzasını çəkməyə göndərilir, üç bacısı zorla rahibəliyə, Sibir monastirlərinə atılır.

Ata və ana Dolqorukilər bir neçə il əvvəl, sürgün illərinin başlanğıcında öz əcəllərilə ölüb bu biabırçı sonluqdan qurtarmışdılar. Şeremetyeva ərinin dəhşətli taleyindən bir il sonra xəbər tutur; ona evə qayıtmağa izn verirlər. İndi onun oğlunun 8 yaşı var, bir də qucağında az yaşlı anadangəlmə xəstə uşağı. Şeremetyevlərin aşıb-daşan var-dövlətinin qabağında bu qəfil "varis" in - mal, mülkə yeni ortağın qayıdıb o dünyadan gəlməsinə bu ailədə sevinən yox idi. Qardaşı ölü bildiyi bacısının "dirilib" gəlməsinə darılıb onu çox soyuq qarşılayır. 1740-cı ildə - payızda Moskvaya daxil olduğu gün çar Anna İvanovnanın vəfat etdiyi gün idi. Həqiqətən həyatda hər şeyin arasında bir əlaqə və bağ olduğunu düşünməkdə hər kəs haqlıdır.

O isə əhd etmişdi, ərindən sonra rahibəliyə getmək. Bu "beşgünlük" dünyanın daha hansı məkri, bicliyi və başgicəlləndirən nəvəzisləri - ləçərlikləri qalmamışdı o görməsin?! Odur ki, qərarı qəti idi. Lakin böyük oğlunu ayaq üstə qoymalı idi və psixi xəstə uşağa görə də hələlik taledən möhlət istəyir. Nəhayət, oğlunu böyüdüb evləndirən kimi Kiyev monastrına rahibəliyə daxil olur. Xəstə oğlundan sonra, bir an belə ayrılmadığı oğlu öləndən sonra heç iki il də onsuz yaşaya bilmir, 57 yaşında vəfat edir. Kədər və yasla dolu bir həyata son verilir: bu ölüm həqiqətən azad olma və böyük rəhmət zövqü idi.

Həyatın lap başlanğıcında 15 yaşlı bir qızı bu addımı atmağa nə vadar etmişdi? Təkcə məhəbbətmi? Axı bu məhəbbət cəmi bir neçə gün idi ki, doğulmuşdu. Fələkətə bir neçə gün qalmış. Yəni o məhəbbət təkcə öz-özünəmi belə güclü idi? Həm hə, həm də yox! Ona görə ki, məhəbbətin dağların, okeanların qadir ola bilmədiyi gücünü qəbul etməklə yanaşı bu məhəbbətin özünə güc və ilham verən dəyanət-tərbiyənin doğurduğu dəyanət və mərdliyi dərk etmək gərəkdir. Mərhəmət, şəfqət, dara düşən insana acıma və qayğını təlqin edən tərbiyənin gücünü.

Rusiyanın məşhur fəmilialarından biri Şeremetyevlərin tarixi Aleksandr Nevskinin silahdaşı Kobıla (at) ləqəbli Andreydən başlayır (3, s.82-84). Andrey Kobılanın (Kobıla türkcə at cinsi adıdır) 5-ci övladı (nəvəsinin nəvəsi) Andrey Şeremet və onun qardaşı Simeon Yıpañça məlumdur (XIV əsr). Həmin Şeremetdən Şeremetyevlərin böyar nəsli başlayır. Rusiya tarixində Kazanın alınmasında

Volqaboyu tatarlarının üsyanının yatırılmasında, Livon müharibəsində rəşadət göstərdikləri qeyd olunur (44, s-93). Övliya Çələbi Kırıma səyahət edərkən Şeremetyevdən, onun kazak-rus gücləriylə Kırıma hücumundan və tatarlara əsir düşməsindən danışır.

Qrafinya Natalyanın atası Boris Petroviç Şeremetyev Pyotra o qədər yaxın idi ki, o, bir də knyaz Ramadanovski xəbərdarlıq etmədən Pyotrın kabinetinə daxil ola bilirdilər. 1719-cu ildə Şeremetyev öldükdən sonra Pyotr qüssələnər və tez-tez deyərmiş: biz də tezliklə bu dünyadan köçəcəyik. Ona ən yaxın dostu kimi abidə qoymaq istəyirdi. Lakin özünün ölümü ilə bu iş yarımçıq qaldı, baş tutmadı.

Bütün saray əyan-əşrəfi bilirdi ki, çar ehtiyatlı Şeremetyevə inanır, etibar edir.

Çarın gələcək arvadı I Yekaterina ünvanı ilə imperiyanın taxtına əyləşmiş Marta Skavronskaya da hələ 1702-ci ildə ruslara əsir düşəndə Şeremetyev bu gözəl qızı - iki günün gəlinini kapitandan müharibə qəniməti kimi almış bir neçə gün sonra Menşikova bağışlamışdı. 16 yaşlı bu qaragözlü və şirindilli, xoş rəftarlı bu başabəla gəlini yalnız bundan sonra çar görmüş, ona gözü düşmüşdü. Bu onun arvadı, başında imperiyanın tacını daşıyacaq çariçəsi olacaqdı. İki dostdan sonra nəhayət ona qismət olmuşdu. Dostların arası açıq idi...

Şeremetyevlərin Pyotr epoxasından başlayan dövrü daha məzmunlu və daha parlaqdır. Artıq ailə Rusiya tarixində xeyriyyəçi, mesenat adamlar kimi məşhurlaşır. Bu nəsildən teatr həvəslisi, kolleksioner, muzey yaradıcısı, xor və orkestr təşkilatçısı, naşir, yazıçı çıxır. Şeremetyevlərdən rus tarixi tədqiqçisi, Arxeoloji komissiya yaradıcısı kimi adamlar yetişir. Var-dövlətlə yanaşı bu kimi xeyirxah işlərə qoşulurlar.

N.Baskakovun göstərdiyinə görə Şeremet adı (onlar öz fəmilialarını əvvəl elə beləcə rus dili şəkilçisi qoşulmadan işlədirlər) Şir Muxammet adından götürülmüşdü. Şir Muxammet adı eynilə türk əsilli rus soyadı olan Baxmetov (Bay Muxammet) qaliblə yaranmışdır (3, s.82-84).

Şeremetyevlərlə Koliçevlər və Yapançalar eyni türk ocağının odunun zərrələridir. Hər üçünün nəsil gerbi eynidir. Bu gerbdə gümüşü aypara üstündə bunçuq, çarpazlaşmış ox və qılınc kimi şərqi elementlər həkk olunmuşdur. Azacıq dəyişikliklə Şeremetyevlərin digər qolu məşhur Suxovo-Kobilinlər və Yakovlevlərin gerbi də eyni atributları saxlamışdır.

Şeremet türkcə həm də dəlisov at "şermətli at" mənasını verir. Şeremetyevlərin ulu babasının Kobila (at) adı daşımalarını da nəzərdə saxlamaq lazımdır. Şeremet qədim bulqar nəslindən olan müasir çuvaş dilində "yazıq, peşiman, xəcalətli" deməkdir. Lakin bu söz fars dilində "şərməndə" - "peşiman" sözü ilə bağlı olduğu üçün bu izahat müvafiq görünür.

Moskva və Moskvaaltı ərazilər Şeremetyevlərlə bağlı yadigar adları hələ də öz sinəsində saxlamaqdadır. Arbat küçəsində Şeremetyev sarayı, Şeremetyev kəndi və onunla adlanan hava limanı, Şeremetyevlərin xalq üçün açdığı xəstəxana (indi

Sklifasovski Təcili Yardım İnstitutu), Marina Roşa kəndi, ailə beşiyi Kuskovo sarayı, Ostankino kəndi və saray-malikanə. İndi bu yerlər dövlət muzeyinə çevrilmişdir.

Qraf Şeremetyevlərin Ostankinoda gözəl bağında (140 hektarlıq) oranjereyalari, pavilyonları, dekorativ və meyvə ağacları, gülüstanlıqları dillər əzbəri idi. Burada Ümumittifaq Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisi (BDNX) yaradıldı. 1939-cu ildən bu sərgi fəaliyyətdədir.

İndi Moskvada Dzerjinski adına İstirahət və Mədəniyyət parkı vaxtilə Şeremetyevlərin "Mənzərə Parkı" (Peyzajniy park) idi. 1793-95-də arxitektor Mironov və Arqunovun iştirakı ilə salınmışdı(5, t.18, s.580).

Şeremetyevin oğlu knyaz Çerkasskinin yeganə qızına evləndikdən sonra daha da varlanır. Knyaz Çerkasskilər nəslində Kuban xanı oğullarından başlayır; xanın qızı Kuçenek Temiryukovna İvan Qroznıya ərə getdikdə qardaşları - çar qayınları rus sarayında yüksək mövqə tutaraq Çerkasskilər soy adı daşımışlar.

Bu niğahdan doğulan Şeremetyev "kiçik Krez" ləqəbi (Krez - zəngin əfsanəvi Livadiya çarı) daşıyırdı.

Rus tarixini söztün həqiqi mənasında şöhrətləndirən ailələrdən olan Şeremetyevlər nəslini də yaddaşlara və tarixlərə köçürən kişi nümayəndələrlə yanaşı bizim qadın qəhrəmanımız Şeremetyeva Natalya da bu nəsilə şərəf və zinət vermişdir.

TÜRK MÖMİNOVLARIN MAMONOV UŞAQLARI

Rus dövləti tarixində əhəmiyyətli mövqeyə malik olan nəsilərdən biri də Dmitriyev - Mamonovlardır. Onlar məşhur Daşkovlarla eyni kökdəndir. Hər ikisi



Rus dövlətinin Romanovlara qədərki (1613-cü il) çarları sülaləsi olan Ruriklər ailəsinə mənsub olmuşlar. Belə ki, 1468-ci ildə böyük knyazın yanında xidmət edən boyar Kazanlı Abdulla Mamonun oğlu Dmitrinin övladları özlərini Dmitriyev yazdırsalar da, 1689-cu ildə artıq I Pyotrun hakimiyyəti illərində onların Dmitriyev - Mamonov soy adı daşımalarına icazə verildi.

Familiyanın ikinci hissəsi (əsl hissəsi) Mamonov N.A.Baskakovun qeydlərinə görə etimoloji cəhətdən monqol sözü momğon, momxon və "əmin, dinc, sakit, mehriban, salih, itaətkar" mənasında türk sözü momun, mömün sözü ilə əlaqədardır. Beləliklə, Mamonov фамилиясы Mamon "sakit, itaət edən, etibarlı adam" ləqəbindən doğmuşdur (3, s.54-55). Mamon adlı Voronej quberniyasında 2 kənd və Mamon çayı -Yuxarı Tunquska hövzəsində çay vardır.

Mamonov фамилияsının türk mənşəyi Dmitriyev - Mamonovların daşdıqları gerbin əlamətlərində də hiss olunur. Belə ki, bu nəsil iki səkkizgüşəli

ulduz, aypara və ox nəqş olunmuş gerbə malik olmuşdur. Bu şöhrətli ailə Rus zadəganlarının "Məxməri kitab"ına düşmüşdür.

Bu nəslə şöhrətləndirən bir çox şəxsiyyətlər olmuşdusa da, bizim yazımızın qəhrəmanı imperatriça Yekaterinanın sevgili məşuqu Aleksandr Dmitriyev - Mamonovdur. Mamonovun anasının da kökü türk nəslə ilə bağlıdır. Onun qızlıq фамилиясы Babarıkina idi (32, s.13). Babarıkina soyadı türkcə iri başlı balıq adıdır. İmperatriça məktublarında ondan bəhs edərkən Manionovu "Qraf Qırmızı Kaftan" adlandıırırdı, Mamonov gözəl geyinirdi, xüsusən qırmızı kaftanı da diqqəti daha çox cəlb edirdi. O vaxt kübar aləmdə kişilərin də geyimi açıq, parlaq rənglərdə olurdu.

Yekaterina onu çox sevirdi; ümumiyyətlə sevgisiz, kişisiz qalmağı cəhənnəm bilən imperatriça üçün kişi təkə məşuq olmalı deyildi. O kişidə kamil fiziki gözəlliklə yanaşı ağıl yüksək qiymətləndirirdi. Təkə ağılımı? Yox, o özü ağıllı adamları sevər və hörmət bəsləyirdisə də özü də çox ağıllı idi. O kişilərin çoxu bu baxımdan onun səviyyəsindən aşağıda dayanırdı. Bu keyfiyyətləri ilə yanaşı əsasən kişi ona dövləti idarə etməkdə lazım idi. O bu kişini daim yanında hiss etmək, onun nüfuzuna, fərsətinə hörmət etmək istəyirdi.

Mamonovu elə sevirdi, elə qısqanırdı ki, saraydan buraxmırdı. Heç qohumları-yaxınlarına baş çəkməyə qoymurdu. O qəbulları, dəvətləri rədd etməli idi. Bircə dəfə ona icazə verdi, Fransa səfirinə qonaq getməyə. Lakin qonaq da, ev sahibi də süfrədən qalxanda küçədə pəncərə altında imperatriçanın kəretəsini addım-addım irəli-geri getdiyini gördülər.

Aleksandr Matveyeviç Dmitriyev-Mamonov (1758-1803) şöhrətli İzmayılov alayında Potyomkinin adyutandı idi. Yekaterinanın sevgilisi gənc general Lanskoynun öləndə tək qalıb qüsslənən imperatriçanın hüzuruna Mamonovu Potyomkin göndərmişdi. Fikirləşmişdi ki, belə gözəl oğlandı imperatriça keçməz, yalnız bu gənc onun göz yaşlarını quruda biləcəkdə, nəhayət. Feldmarşal Potyomkin öz zənnində yanılmadı. Mamonov Lanskoynun əvəz edə bildi. O Yekaterinanın həyatına çoxlu sevinclər, bayramlar bəxş etdi.

Potyomkin əvvəl tək qalan çarıçanın hüzuruna Yermolovu (sonralar Qafqazın qəniməti) göndərmişdi. Yermolov da Mamonov kimi Potyomkinin öz adyutandı idi. Yermolova "bəyaz ərəb" söylənilirdi. Açıq rəngli qıvrıcaq qalın saçlar, ağappaq dişlər, iri, həsrətli dodaqlar... Yekaterina onu seçir. Bir neçə gündən sonra Yermolovu fligel-adyutant təyin edir; yanındakı otağa köçürür. Lakin Yermolovu bu sayaq qəfəsə salmaq olmazdı. Pulu vardı, oyuna, qadına xərcləməyə. Gizlicə qaçırdı qumara, işrət məclislərinə. Bunlar Yekaterinanın xoşuna gəlmirdi. Odur ki, Potyomkin məktubu ilə Mamonovu onun yanına göndərdikdə Yekaterina Yermolovu yüksək qonaraq ilə azad edir (16, s.56).

Mamonov öz gözəlliyi və ciddiyyəti ilə imperatriçanın tezliklə hüsn-rəğbətini qazandı. Mamonov gözəl və cazibədar olmaqla bərabər fransız kitabları ilə tərbiyə olunmuşdu, bir neçə xarici dil bilirdi, teatr üçün pyeslər yazırdı. Yekaterina

həm də onun savadından razı idi. Ona o qədər inanırdı ki, harasa göndərdiyi əmr və sərəncamları onunla baxıb məsləhətləşdikdən sonra yola salırdı. Yekaterina Qrimmə yazdığı məktubda vəcdlə hey ondan danışır, vurğunluğunu gizlədə bilmir: Mamonov həmişə əlində qələm oturur. Bu "Qırmızı Kaftan"ın altında vicdanın ağır xəzinəsi gizlənmişdir. O gözəl ürək sahibidir və ağılı dörd kişiyə çatar. Mamonov, mənim "Qırmızı Kaftanı" bitib-tükənməyən şənlik mənbəyi, heyrətəməz dərəcədə zəngin məlumatla malikdir; qeyri-adi tərbiyəyə və orijinallıqlara sahib olmuşdur.

Qrimm Yekaterinanın daim məktublaşdığı, xəbərləşdiyi adamı idi. Yekaterina Mamonova heyranlığını nəinki gizlədə bilmir, hətta ona olan sevgidən başını itirdiyini anladır: "biz (ən çox Mamonovu nəzərdə tutur) poeziyaya olan vurğunluğumuzu cinayət kimi gizləyirik, biz musiqini dəlicəsinə sevirik; hər şeyin istiqamətini, yönünü tapmaqda bizdə nadir istedad vardır. Allah bilir ki, biz axı nəyi bilmirik?! Biz deklomasiya deyirik, birlikdə gəvəzələyirik, hər hansı cəmiyyət olursun söhbət aparmağı bilirik. Biz hədsiz nəzakətliyik; burada hər kəs rus dilində istər məzmun, istər gözəl üslubca yazmağı bacarmır, amma biz rusca da, fransızca da yaza bilirik. Bizim xarici görünüşümüz daxili keyfiyyətimizlə tutur, düzgün üz quruluşumuş dünyanın hər yerində rast gəlinməyən qara qaş-gözlər, kübar rəftar, yüngül yerişimiz ... var".

Yekaterina 26 yaşına girməkdə olan məşuqunu polkovnik, ardınca elə həmin ildəcə general-mayor rütbəsinə qaldırır. Qış Sarayında daimi yaşamaq üçün dairə ilə mükafatlandırır. Lakin Mamonov hələ Sarayda elə bir nüfuz sahibi deyildi. Onun ulduzu hələ bundan sonra özünün tam gücündə parlayacaqdı.

Elə ki, 1787-ci ildə Yekaterina onu özü ilə bərabər Kırımı səyahətə götürdü, onların həm cismən, həm də qəlbən yaxınlığı güclənməyə başlayır.

Bu səfər boyu o, Yekaterinanın əyan-əşrəfi və xarici qonaqlarla gündəlik görüşlərində, eləcə də hər an imperatriçanın yanında olmaqla onun söhbətlərində iştirak edir.

Bu siyasi nümayişkarənə səyahət idi. Yekaterina və Potyomkin Rusiyanın Qara dəniz boyunda möhkəmlənməsini və heç kimin artıq buna maneə törətmək iqtidarında ola bilməyəcəyini nəzərə çarpdırmaq istəyirdilər.

Bu səfərdə isə imperator II İosif (II İosif Rus-Türk müharibəsində Rusiyanın müttəfiqi idi) və Polşa kralı Stanislav-Avqust Ponyatovski, həmçinin bir çox dövlətlərin səfirləri, diplomatlar iştirak edirdi. Rusiya Kırımı bütövlükdə istila edib başa çatdırmışdı, Yekaterina yeni istila olunan torpaqlara baxmaq istəyirdi, başlıcası isə bütün Avropaya bunu göstərmək istəyirdi.

Dnepr çayı üstündə, Kanev şəhərində Ponyatovski onları gözləyirdi. Mamonovu qısqançlıq bürümüşdü. Hələ Yekaterinanın öz çarlığından əvvəl, gəlin olduğu çağlarda onların məhəbbət macərası başlamışdı. Bu Mamonovun yaşından qabağın "söhbət"i olsa da indi o əzab çəkirdi, onun bu halına saray adamları gizli-gizli gülürdülər. Rəsmi görüş bitir və Yekaterina onun qısqançlıqdan alışıb yanan gözlərini gördükdə aşıqinə ürəyi yanır, Mamonovu inandırır ki, bu görüş çox

darıxdırıcı oldu. Saşa Mamonov bəzən qısqanclıqda çox uzaqlara gedir, ulu babalarının türk qanı qaynayır qanında. Bu da Yekaterinaya xoş gəlirdi. Bir dəfə güclü rəqibə görə, Yekaterinanın gözəl bir zabıtə aludə olmasından, əslində ani vurğunluğa görə o həqiqətən xəstələnir.

İmperatriçanın digər əvvəlki aşıqlərindən tənbel Orlovdan, fırldaqçı və əyyaş Potyomkindən fərqli olaraq o dövlət işlərində fəal iştirak edir.

Yekaterina Mamonova möhkəm bağlanmışdı, 1788-ci ildə ona qraf titulu verib general-adyutant vəzifəsinə təyin etdi. Nəhayət Şurada iştirak etmək hüququ verdi. Böyük var-dövlət bağışladı. Hamı ona qibtə edirdi. Mamonov isə həqiqi məhəbbəti tapmışdı gizlicə. O imperatriçanın fröylinası knyaginya Liza Şerbatova ilə sevişirdi, ona evlənməyə söz vermişdi.

Yekaterina təhqir olunmuşdu. Dünyanın böyük şairlərinin, ən məşhur füsöflərinin mədh etdikləri bu böyük qadın alçaldılmışdı. "Şimal Semiramidası" "Tomiris" adlandırılan padşah, məhəbbəti siyasətlə birləşdirən bir dahi aldadılmışdı. Yekaterinanın şəxsi katibi Xrapovitskinin gündəliyində 20 iyun 1789-cu ilə aid qeydlərdən aydın olur ki, imperatriçanın öz şəxsi katibi ilə həmin gün çox açıq və səmimi söhbəti olub: "8 ay idi ki, mən ondan şübhələnirdim. Mənə xəstə olduğunu deyir, otağından çıxmırdı. Nəhayət indi mənə vicdan əzabı çəkdiyini, daha bunları gizlətmək istəmədiyini danışdı. Bizim daha birgə həyatımız mümkün ola bilməz, - deyər mənə ürəyini açdı. Axı niyə o əvvəldən bu duyğular onu əsir etməyə başlarkən hər şeyi boynuna almırdı? Əgər o mənə üç gün əvvəl yox, vaxtında danışsaydı... O bilmir ki, mənə nə qədər zülm eləmişdir. İndi mən onlara xoşbəxtlik arzulayıram. Mən onları təbrik edəndə o ağladı. Deməli əski məhəbbət hələ ürəyində yaşayırmış".

Bir həftədən sonra toy olur. Adəti üzrə imperatriça öz fröylinasının bəzənməsində iştirak edir. Gəlinin saçlarına toy münasibətilə bağışladığı daş-qaşlı qızıl sancaqları öz əllərilə bərkidərkən başının ətinə soxulan sancağın ağrısından "günahkar" gəlin qışqırır.

Yekaterina onları "bağışlayıb" yaxşı hədiyyələr verir: toy nəməri olaraq 3 min təhkimli (təkcə ailədəki kişilərin sayı nəzərdə tutulur), 100000 manat pul (o zaman bu pula Peterburqda hazır saray almaq olardı). Lakin əsil "hədiyyə" qabaqda idi. Onlara dərhal Peterburqu tərk etmək tapşırılır. Daha nə etməli idi. İntiqam? Qan? Qisas? Yox. Heç biri lazım deyildi. Yaxın rəfiqəsi Anna Narışkina ona Platon və Valerian Zubov qardaşlarını təqdim elədi.

...Təzə toylular Moskvaya yerləşdilər. Mamonov sevdiyi qızla izdivacdan məst olmuşdu; ailə xoşbəxtliyi içində üzürdü. Lakin bu həyatdan ötrü verdiyi qurbanlar özünü hiss etdirməyə başladı. Heç nə onun yaddaşından bir az irəlindəki parlaq həyatın nəşəsini silib apara və ya yerini doldura bilmirdi.

Təsədüfən düşdüyü şərait və şahanə həyatın şirin nağıl kimi yarıda qırılması artıq onu yandırıb yaxmaqda idi. Evliliyindən bir il keçər-keçməz peşimanlıq və nankorluq xəcaləti onu qaplamağa başlayır.

Özünü Yekaterinaya xatırlatmaq qərarına gəlir. Ona ahu-zarla dolu bir şikayət məktubu göndərir. İmperatriçadan xahiş edir ki, ondan əvvəlki lütf və inayətini əsirgəməsin, yenidən ona şəfqət və məhəbbətini bəxş etsin.

Həqiqətən, o adamlar sadələvhürlər ki, yalnız böyük məhəbbətin xatirəsinə görə böyük xəyanətdən sonra olsa da hər şeyin unudulduğunu, hər şeyin də yenidən başlaya biləcəyinə ümid bəsləyirlər. Məhz əsil məhəbbət olan yerdə xəyanət bağışlanmır. Yoxsa sevgi və xəyanətin kədər və məyusluğu içində tək buraxılan qadınlardan təkrar, "sevgi" ummaq özü düşüncəsizlik deyilmi?

Mamonov min bir ümidlə cavab gözləyir. Gözləyir ki, Peterburqa - birbaşa saraya onu dəvət edəcəklər. Zənn edir ki, Yekaterina onu unutmamışdır, bağışlayıb təkrar onu yanına, əvvəlki hörmət və ehtişamına çatdırıb bilər. Amma imperatriçanın cavabı onu ayıldır, başa düşür ki, ümid bəsləməyi əbəsdir. Həm də çox keçmir ki, Yekaterinanın təzə sevgilisi olduğu xəbəri ona çatır. Bu Platon Zubov idi. O Mamonov qədər gözəl idisə də onun kimi sadədil deyildi, həm də hiyləgər idi. Mamonovun isə vicdanlı, doğrucul olmağı, ikiüzlülüüyü bilməməsi onu ayağa vermişdi.

Yeddi il keçirdi ayrılıqları gündən. 1796-cı ilin noyabrın 7-də tezdən sübh çağı Yekaterina özünün yazı masası arxasında vəfat edir.

Oğlu Pavel hakimiyyətə gəlir. Mamonov zirvədə olanda bu gözdən düşmüş vəliəhdə hörmətlə yanaşmışdı. Pavel taxt-taca sahib olarkən ona ürəyi yansa da, anasının bütün yaxın adamları kimi ona da anasının sevgilisi olduğunu keçmədi; onu təkrar saraya çağırıb özünə yaxınlıq dırmadı.

Tamam unudulub gözdən düşən və dərd-qüssə içində əriyən Mamonov 1803-cü ildə hələ çox gənc ikən vəfat edir. İmperatriça isə onu o qədər çox istəyirdi ki, Mamonovdan sonra bir də kimi isə sevə biləcəyinə və ona bağlana biləcəyinə inanmırdı.

Qəlbinə yeni-yeni eşq dolduqda rəfiqəsinə: axı bütün qışı soyuqda büzüşüb donan cücülərin belə baharda ürəyinin donu açılır o civ-civə başlayır. Qəlbim o bahar kimi bir məhəbbət istəməkdədir, - demişdi eşqdən, hərərətdən bir an belə soyumayan bu böyük qadın. Bununla həm vaxtsiz-vədəsiz, həm də yeni eşqinə bəraət qazandırmmaq istəmişdi.

...Bu nəsiləndən olan, Mamonovların digər bir nümayəndəsi də İvan İliç Mamonov (1680-1730) da gözəl idi. I Pyotr onu özünün çar qardaşı İvanın qızı Praskovya ilə evləndirmişdi. Praskovya imperatriça Anna İvanovnanın bacısı idi. Bu əlverişli qohumluğa görə Mamonov general-anşef rütbəsinədək qalxa bilir. Ənənəyə görə çar ailəsinə mənsub qızlar Avropanın, xüsusən də Almaniyanın hakim fəmilialarına ərə verilirdilər. Amma bu dəfə bu ənənəni adaxlı oğlanın bu "türkanə laçının" qeyri-adi gözəlliyi sayəsində pozmaq mümkün oldu.

...Köhnə moskvalılar arasında "Mamonov yaylağı" kimi məşhur olan malikanədə indi Kimyəvi fikiza İnstitutu yerləşir.

RUS TARİXİNİ YARADAN TÜRK: KARAMZİN

Tale onu lap uşaqlıqdan tarix yazmağa hazırlayırdı. O, Simbirskdə Mülkədar ailəsində doğuldu. Puqaçov üsyanının vahiməsindən ailəsi ilə birlikdə qaçıb gizlənməli oldu. Parisdə Böyük Fransa inqilabının (1789-1794) şahidi ola bildi.



1812-ci ilin təslim olunmuş Moskvasının xiffətini yedi və 1825-ci ilin 14 dekabrın şaxtalı meydanında xəstələndi (Bu xəstəlik onu qəbrə apardı). Hər biri nəsilələr tərbiyə etməli olan bu böyük hadisələr bir ömrə sıғыşa bildi.

"Bədbəxt Liza" əsərinin müəllifi yazıçı Karamzin şeiri də, nəsrinə də, jurnalistikanı da bir yana qoyub tarixi araşdırmağa keçir. Puşkin onun fəvqəladə tarixçilik istedadı barədə dedi: "Amerikanı Kolumb kəşf etdiyi kimi, Qədim Rusiya da Karamzinlə kəşf edildi".

Karamzin türk-tatar ovlağı olan qədim türk yurdu Simbir əyalətinin Karamzinka kəndində 1766-cı ilin dekabrın 1-də anadan olmuşdur. Onun soyadının kökü elə Karataev, Karakozov, Karatiqin familiyalarında olduğu kimi o qədər də çətin hiss olunmur; türk "kara" (böyük, güclü, mötəbər) sözü açıq-aşkar görünməkdədir.

Ulu babaları Kara Murza sərkərdə olub. Onun adı Kara Murza - Karamza "Karamzin" (in şəkilçi) soyadını yaratmışdır. Lakin ailədə artıq həmin qədimi babanı unutmşudular. Karamzinlər öz nəsilərini 16-cı əsrdə yaşamış Semyon Karamzindən başlayırdılar. Onun oğlu Dmitri Semyonoviç Karamzin Vasili Şuyskinin vaxtında Moskva altında, Suzdal və Kasımovda xidmət aparmışdı (44, s.57-58).

Karamzinin anası da məşhur ailədən idi. Qızlıq soyadı Pozuxina olan anası onu doğarkən ölmüşdü. Oğul anasını şeirlərində yad edirdi: "Sən mənə həyat verib, özün getdin. Həyatımın ilk çağında tale mənə dağ çəkdi".

Karamzin iki dəfə evlənmişdi; hər dəfə də onu sevən qadınla, ləyaqətli insanla tale onu görüştürürdü. İlk qadını Liza bir uşaq doğub dünyanı tərk etmişdi; yazıçı onun obrazını "Rus səyyahının məktubları"nda, şeirlərində, povestlərində yaratmışdı. Onunla çox xoşbəxt idi. Tale ona 2-ci qadını bəxş edəndə onun sınıq könlünə sanki məlhəm qoydu; o Rusiyanın varlı dövlət adamı knyaz Vyazemskinin qızı idi. Bu qız qeyri-qanuni hesab olunsada öz gözəlliyi, cazibəsi ilə hamını heyran qoymuşdu. Çoxları onu yerdə, insanlar arasında yaşayan mələk hesab edirdi.

Ağıllı, mərifətli, gözəl Yekaterina yazıçıya dərhal "hə" deyir, onun yetim qızına da analıq edir. Karamzinin həm də bununla maddi vəziyyəti düzəlir. Get-gedə onun evi Moskvanın ən mədəni, ən gur yığıncaq yerinə çevrilir. Heç kəsin salonu onun evi ilə rəqabət apara bilməzdi. Ən ağıllı, vacib söhbətlər burada olurdu. Axı hər cəmiyyətdə adamı məclisə, nahara, şama dəvət edərlər və burada insan yeyib-içə, şənlənə bilər, rəqs edə bilər və s. amma söhbət - bax bu hər yerdə olmaz, hər yerdə baş tutmaz. Həm də ədibi o zaman qonaq çağırarlardı ki, ona məhz sahəsilə bağlı işləri

düşüb, eynən xəstə üstünə təbib çağırılan kimi. Amma Karamzin özü gözəl söhbət adamı idi. Təminlə, maraqla, həm də müxtəlif mövzularda söhbəti qururdu. Təkcə ana tarixdən söz düşəndə və söhbət vətənin müqəddəratına yönələndə o elə ilhamla, coşğun tərzdə danışırdı ki, sanki dava edirdi.

Puşkin həqiqətən onu Rusun ilk tarixçisi adlandırmaqda haqlı idi. Amma Tatişşev, Şerbatov kimi tarixçilər vardı... Məsələ ondadır ki, Karamzin tarixi yazarkən çarizmin ideoloqu və təəssübkeşi kimi hərəkət edirdi. Ona xas olan müdriklik və ədalət tarixə qələm çalmaqda ikən onu tərkd edib kənarda dayanırdı. Bəli, Rusun tarixini ona qədər Tatişşev, Şerbatov, Miller yazmışdı. Ondan sonra da yazanlar tapılacaqdı - Kostomarov, Solovyov, Klyuçevski meydana çıxacaqdı.

Karamzin əvvəlki tarixçilərin fikir və rəylərini saf-çürük edir, xüsusən Şerbatovun rəyi əlinə keçərkən özündən çıxır: Şerbatovun tatarların (həm də monqolların) döyüşdə üstünlüklərini, hər b sənətinə məharətini qeyd etməsini Karamzin qəbul edə bilmir, özü əlavə edib göstərirdi ki, qədim ruslar nə mərdlikdə, nə də qırıb-çatmaq sənətində heç bir avropalı xalqdan geri qalmamışdı. Fəqət knyazlar bir-birini qəbul etmədiyindən hərbi uğursuzluqlar da onları daim izləmişdir.

Çar özü onun tarixdən yazdığı işin az qala hər səhifəsindən xəbər tuturdu; az qala bütün mədəni Rusiya onun tarix yazmağa girişdiyini bilirdi. O da bacardığından artıq rusun kökünü-rişəsini münbit torpağın dərinliklərinə çəkdikcə çəkirdi.

Yazıçıya yaxın olan məmurlar gələcəkdə onu gözləyən mükafat və təltiflərə eyham vururdular. O isə bundan inciyərək: "mükafat azadlığı qandallayır, mükafat şəxsiyyəti özünə qul edir, onu həqiqətdən yan keçməyə vadar edir".

Elə çarla (I Aleksandrla) görüşündə ilk dəfədəcə mənalı-mənalı qeyd etmişdi: "II Yekaterina sevirdi ki, onunla sərbəst danışıqlar". Çarla dostluğu başlayır. İmperatorun bacısı şahzadə Yekaterina Pavlovna tarixçilərin, ədəbiyyatçıların hamısı kimi hərəkət edib onu qubernator təyin etdirmək istəyirdi. Karamzin etiraf edir: belə olduqda ya pis qubernator, ya da pis tarixçi olacağam. Çar ailəsi onun başına fırlansa da o dostluqda sərhəddi keçmir; qoy başqalarının başı hərlənsin bundan.

Bütün monastırlarda hiş olunan salnamələr çarın icazəsi ilə onun əli altında idi. Öz şagirdləri və köməkçiləri ilə gecə-gündüz işləyir. Yenə də özündən narazı qalır: "vaxt qaçır, mənim "tarixim"sə iməkləyir - deyər yarızarafat, yarıciddi gileyənirdi.

Tarixi isə təkcə imperator oxumurdu. Bütün saray, yazıçının dostları onun yazıb, yuxudan ayıltıldığı tarixə dalmışdılar. Yazıçı ən yaxın dostlarının məclisində Jukovski, Batyuşkova, Turgenyev, Bludova, Uvarova... özü oxuyurdu. Dinləyicilər bədii əsərə qulaq asırmış kimi huş-guşla onu dinləyirdilər.

1812-ci il. Vətən müharibəsi başlayır. Yazdığı "Tarix"i yarıda qoyub cəbhəyə könüllü getmək istəyir; həqiqi müharibə meydanlarına can atır. Qohumu

Moskva şəhərinin general-qubernatoru qraf Rastopçin onu saxlayır: "Hara? Müharibə özü bura gəlir" - deyə onu soyutmağa çalışır. Moskvadan ən axırıncı çıxanlardan olur. Onun köçünün qiyməti daşdığı tarixi mənbələrdə, çoxlu əlyazmalarda idi. Can atırdı gözüylə gördüyü müharibəni təsvir etsin, amma xronoloji ardıcılıqla gəlib 16-cı əsrin başlanğıcına çatmışdı.

Rus qoşunları Parisə daxil olur, savaşı bitir. Karamzin də Ostafyevdə tarixi ələk-vələk edib yazmağa davam edir. Ostafyev arvadının atası Vyazemskinin mülki idi. Şair Pyotr Vyazemski isə onun qayını!

Karamzini saraya dəvət edirlər. O isə Moskvadan ayrılıb qopa bilmir. Yeni şəhərlə - Peterburqla onunku tutmur. Yeni paytaxtda özünü elə hiss edir ki, sanki heç Rusiyada deyil, "hər an çuxon danışığı eşidirəm" (Çuxon rusların finlərə verdiyi həqarətli addır). Lakin paytaxta yavaş-yavaş öyrəşir. Bu sevgisinə də haqq qazandırır, öz bildiyi şəkildə: "Burada padşahi, imperatriçanı və Neva çayını sevirəm" deyir.

Beləliklə, 1816-cı ildə Peterburqa yerləşən yazıçı bir daha dönüb Moskvanı görmədi. Ömrünün sonuna kimi (1826) Peterburqda yaşadı.

İmperatorun Yaylaq sarayında (Çarskoe Seloda) yaşayırdı. Kabinetini təkcə gəzintiyə görə tərk edirdi, bu zaman da dəftəri qurşağında olurdu. Çar ona bu barədə də sərbəstlik vermişdi: "yalnız Karamzin çəmənliyi tapdayıb gəzə bilər".

Karamzin yeni aldığı arvadından iki dəfə böyük idi. Bu qadın əzəmətli insan idi. O, həqiqətən yazıçıya tale payı, könül ərməğanı idi. Mənen də nə qədər gözəl, lakin susqun, ciddiyyətli bir xanım idi. Sükut dolu baxışları sanki bülbül ləhcəsindən də mənalı və atəşli idi. Əgər danışa bilsəydi, bir az söhbətçil, danışqan olsaydı... Axı ölümcül yaralanan Puşkin son nəfəsdə yalnız onu görməyi arzulayı, dalınca adam göndərir. Məhz ona özü üçün dua etməyi xahiş edir...

Karamzin sarayda yaşayır, bura öz evi kimi çox rahatdır. Özünü öz boşqabında hiss edir. Arvadı çarla rəqs edir. Söz-söhbət doğur. Müdrək Karamzin çalışır, bu ət ürpədən və əttökən hadisələrə barmaqları arasından baxsın.

Cavan arvadı hər ilin tamamında bir uşaq doğurdu. Peterburqda zarafatdan qalmırdılar: "Karamzin illəri təzə uşaqla və Rusiya tarixinin təzə cildləri ilə sayır" - deyirdilər.

İmperator ailəsiylə yaxınlığı bəzən sərhədləri aşırıan ağlagəlməz situasiyalar yaradırdı. Söhbətlərdə o qədər cəsəret göstərirdi və o qədər uzağa gedirdi ki, sarayda bir dəfə nahar zamanı bunları müşahidə edən bir xarici qonaq bunun yaxşı hal olmadığını nəzərə çatdıranda imperator Aleksandr gülərək: "Karamzinə olar" demişdi. Çar Taqanroqda qəflətən vəfat edir. Karamzin özünün əsl dostunu itirir. Yeni çar seçilməkdə, gizlicə yetişən dekabristlər təşkilatı qövlədən fələ keçməkdədir.

Karamzində duyum vardı: gələcəyi görmək. Taqanroqa yola düşən çarın da, özünün də ömrünün sonuna az qaldığını nəzərə çatdırmaq üçün padşaha həkimanə tərzdə: fəvqəladə iş görməyinin vaxtıdır, tələs, çarlığa necə gözəl başlamışdınsa elə də gözəl bitir - deyə onu islahatlar keçirməyə ruhlandırmışdı. Nə olar, bu cəsəretə

inanmaq lazım gəlir... Şair həmişə padşahdan ənam gözləməz ki... Həmişə çarın yanında idi, dostluqlarına arxalanıb hər şeyi qırmızı-qırmızı ona deyən vəzir kimi özünü aparırdı. Çar I Aleksandr öldükdə də hər gün sarayda idi, bir xalq elçisi kimi xalqın gileylərini çatdırır, imperatorun səhvlərini göstərirdi. Öz xəstəliyini də yaman duyurdu: acıdil və kinli idi; danışır, hey danışır. Çarın anası isə susurdu. Nəhayət dözə bilmədi, dərdli-dərdli: "Ana ürəyinə yazığın gəlsin, aman ver Nikolay Mixayloviç! - deyə fəğan etdikdə Karamzin müdrikcəsinə: Ülya-həzrət, mən təkcə ölən hökmdarın anasına yox, həm də yeni taxta çıxacaq hökmdarına anasına şikayətlənirəm, demişdi.

22 mayda isə artıq böyük tarixçi yox idi. Xalq işə inanırdı ki, Karamzin sağ olsaydı dekabristlərin edamına yol verməyəcəkdi. Bəlkə də... Amma o özü onlardan əvvəl ölüb bu dünyanı tərk etdi. İndi onun və arvadının qoşa məzarı Aleksandr-Nevski xiyabanındadır.

"Mən təkcə tarixlə məmnunam", deyən Karamzin 12 cildlik "Rus dövlətinin tarixi" kitabını Romanovların tarixinə qədər (1613) işləyib çatdıra bildi. Tarix yarımçıq qaldı, tamamlanmadı. Öz ömrü kimi.

BAHADIRLAR NƏSLİ. RUS SƏRKƏRDƏSİ KUTUZOV

Kutuzov haqqında çox yazılıb. Əgər onun haqqında nələrsə hələ yazılmayıbsa bu təkcə sərkərdənin mürəkkəb və çətin həyat yolu və ya ömrün qəhrəmanlıq səhifələri ilə bağlı deyil, bizim nəzərimizcə Kutuzovlar kimi məşhur bir nəslin mənşə məsələsinin düzgün həlli də əvvəldə qeyd etdiyimiz həmin cəhətlərdən az əhəmiyyət kəsb etmir.



Rus nüçəbasının "Məxməri kitab"ında Kutuzovların ulu babasının almanların içindən çıxaraq Aleksandr Nevskinin yanında xidmətə girməsindən danışılır. Bu "alman əsilli" məsələsi şöhrətli ailələrin o zaman öz soylarına şərəfşan artırmaq məqsədilə qoşduqları uydurmalar idi, belə nağıllara tez-tez təsadüf edilirdi. Çünki türk əslini etiraf etmək bir növ cinayəti və onun xəcalətini boynuna çəkmək qədər həqarətli idi.

Bu "qissəyə" inansa qədim almanların içindən qopub gələn həmin namuslu kişinin adı Qavrıla idi. Sonralar həmin Qavrılanın kötücəsi Kutuz ləqəbi daşıyacaqdı. Bu ləqəbdən Kutuzovlar nəslə başlayır. Hətta Kutuzovların qızı sonuncu Kazan çarı Simeon Bekbulatoviçin xatunu idi (Qeyd: Simeon Bekbulatoviç xristianlığı qəbul etmiş xan nəslindəndir). Sonra Kutuzovlardan qardaşlardan birinin ləqəbi ilə (Qolenişçe) Qolenişev-Kutuzov deyə bir qol da ayrılmışdır.

Kutuzovların soy adları ilə bərabər türk adları ilə də yaşadıkları məlum olur. Məsələn, sənədlərdə Kutuzovların Bulıqa, Burduk və s. kimi adları da qeyd olunmuşdu.

Kutuz və ya kudur (maq) r və z səslərinin türk dillərində xarakterik əvəzlənməsi hadisəsini nəzərə alsaq sözlərin eyniliyini qəbul etmək lazım gəlir. Rus dilində kutuzka "türmə, kamera, təcridxana" mənaları (quduz sözü ilə bağlı) daşıyır.

Türk dülərində quduz "qudurmuş, quduz dəymiş, dəlisov, qızğın adam" mənasını daşıyır.

Tədqiqatçılar Aksak, Bulqak kimi qədim türk ləqəbləri içərisində Kutuz (qudurmuş) adını da göstərmişlər (3. 12,35,92; 44. 69).

Nəhayət, Kutuzovların ilk nümayəndəsinin Aleksandr Nevskinin yanında xidmətə girən Bahadır Qavriladan və ya türk əsilli Kutuzovların 1230-1240-cı illər arasında Moğol istilasından qorxaraq Aleksandr Nevskiyə qaçıb sığınan bir Bulqar tayfasından olması da güman edilir.

Kutuzovun atası da hərbi idi, hələ I Pyotrın vaxtında hərbi xidmətə başlamış, general rütbəsində istefaya çıxmışdı. O qədər ağıllı kişi idi ki, xalq arasında "Ağıllı kitab" ləqəbi qazanmışdı.

General Kutuzovdan öz oğluna irsən elmə həvəs, təhsilə maraq, zəhmətə sevgi hissləri keçmişdi. Oğul Kutuzov oxumağa, öyrənməyə, hər şeyi dərindən bilməyə can artırdı. Gənc Mixail Kutuzovu artıq artilleriya mühəndis məktəblərində həm də şən xarakterinə görə sevirdilər. Lakin onda ağılla bərabər tizfəhmilik, ehtiyatlılıq və demək lazımdır ki, hiyləgərlik də sezilirdi. Gənclikdə - öyrəndiyi xarici dillər arasında türk dili də var idi. Bu fəndgirlik bütün yürüşlərdə həlledici məqamda onun dadına çatırdı. Borodino döyüşündə gecə ikən qaçıb aradan çıxarkən də ehtiyatlılığı, hiyləgərliyi əlindən tutmuşdu. Filidə Hərbi Şurada qardaşı oğlu mürəkkəb şəraiti nəzərdə tutaraq ondan: "Nə edəcəksiniz?" deyə sorduqda "döyüş olmayacaq, o birinə baxarıq", - deyə tək gözü ilə mənalı-mənalı göz vuranda da həmin hiyləgərliyi işinə yaramışdı.

Kutuzov haqqında adətən belə düşünlər ki, o birbaşa rəhbər mövqeyə qalxmış, ordunu o saat qələbədən qələbəyə aparmışdı. Əslində bu şöhrət naminə ömrün 40 ili səfərlərdə - müharibələrdə keçmişdi.

Ordu komandanlığına gələn yol cəbhələrdən keçirdi. 1770-ci ildən isə onun Türk cəbhələrindən keçən yolu başlayır. General Rumyantsevın ordusunda Dunay kompaniyasında iştirak edir. Kutuzov Dnestr, Prut və Dunay arasındakı böyük ərazilərin ruslara keçməsinin şahidi olur. İlk döyüş qələbəsini dadır. Bu əzəli türk torpaqları uğrunda Pyotr çox səy göstərmişdi, indi onun ölümündən 40 il keçdikdən sonra həmin yerlər Rus imperiyasına daxil edilməkdə idi. Bu qələbəyə görə Rumyantsev 39 yaşında feldmarşal rütbəsinə layiq görülür. Gənc Kutuzov üçün isə bu qələbə hərbi sənət məktəbi rolunu oynadı. Baş Ştab zabiti kimi o rus qoşunlarının da, əleyhdarlarının qoşununun da hərəkəti barədə mükəmməl məlumatlara malik olur, mürəkkəb əməliyyatlardan baş çıxarırdı.

Kutuzovun gözünü kor edən yararı isə (o buna görə şəklini həmişə yandan çəkirdirdi) 1774-cü ildə Kırımın Aluşta döyüşlərində almışdı. İlk müalicəsini alan kimi xaricə - sulara müalicəyə göndərilir. II Yekaterina: "Kutuzovu qorumaq

lazımdır. O mənim böyük generalım olacaqdır" deyə uzaqgörənlik göstərmiş və Kutuzovun qədrini bilməmişdi.

Artıq Kutuzov Suvorovun qoşununda döyüş komandiridir. Kutuzov ağıl və böyük taktika tələb edən diplomatik işi də döyüş tapşırığı kimi ciddiyyətlə yerinə yetirirdi. Arvadına yazdığı məktublarda (arvadının qızlıq фамиliyası Bibikova idi) yeni oxuduğu kitablardan danışır, ondan da bunu tələb edib gözləyirdi; paytaxtın mədəni və elmi aləmindən aldığı xəbərləri acgözlüklə dinləyirdi. Allah ona beş qız övladı pay vermişdi. Qızlarından biri - ağıllı Liza Puşkinlə dostluq edirdi.

Alınmaz türk qalası şöhrətini daşıyan İsmayılın taleyi həll olunanda Potyomkin Suvorova "ümidim bir Allaha və sənin igidliyinədir", deyə yazırdı. Suvorov qala üstünə gələrkən qoşunda ehtiyat nərdivanları və kəndliləri, dərin müdafiə xəndəklərini dolduran çuvalları götürməklə yanaşı ona bərk lazım olan adamı - Kutuzovu da yanına alıb qala altına gətirmişdi.

Suvorov zabitlərə döyüşqabağı tapşırıqları göndərərək hər kəsin vəzifəsini özünə anladığıda dərhal özünəməxsus lakonik tərzdə: "bu Kutuzova aid deyil, o özü hər şeyi bilir" - deyirdi.

İsmayıl qalasına hücumda Kutuzov məsul yerdə durmuşdu. Ona altıncı cinaha komandirlik etmək tapşırılmışdı. İtki çox idi, qan su yerinə axırdı. Hətta kazakların belə gözü qorxmışdı, geri çəkilmək lazım idi. Amma bunu Suvorova heç kim cürət edib çatdırıb bilməzdi. Yalnız Kutuzov, qan tökməkdə, qırğında Suvorovdan heç də az hünərli olmayan Kutuzov ürək edib Suvorova: güc bitir, mənə əsgər verin, deyə bildi: bilirdi ki, belə güc yoxdur, meydanda ölümlər qalmışdır. Suvorov: "Rusiyaya artıq İsmayılın alınması və Kutuzovun ona komendant təyin olunması haqqında raport yola salınmışdır" deyə qələbə yolunda silahla bərabər işlətdiyi inadı və rəşadəti işə saldı. İndi son hücumla başlamaq olardı, lazım olan səviyyədə ruh yüksəkliyi təmin olunmuşdu.

Həqiqətən qalada qırğına ilk başlayan da Kutuzovun kazakarı və yeger alayları oldu.

Döyüşün sonunda özünə gələn kimi arvadına yazırdı: "Daha ömrümdə belə döyüş görmərəm. Başımda tüklərim bimbiz durub. Yanımda kim vardı həlak olub. Düşərgədə kimi soruşuram ya ölüb, ya da can üstündədir. Ürəyim qanla dolub, gözlərimdən yaş süzülür. Bütün gecəni tək idim. Həm də o qədər iş var ki, heç yaralılarını hələ yerləşdirə bilməmişəm. Şəhəri də qaydaya salmaq lazımdır. Elə türklərin on beş mindən artıq meyidi qalıb. Korpusu da cəm edə bilmirəm, sağ qalan zabitimiz demək olar ki, yoxdur". Kutuzov səmimi dostuna (arvadına) yazdığı elə səmimi məktubunda rusaqlardan ölənləri demirsə də onların sayı türklərdən ikiqat artıq olmalı idi. Odur ki, bu cəfəngiyyət qələbə heç kimə lazım deyildi. Paytaxtda, hətta əyanlar belə Suvorovun qan hərisliyindən nifrət edib çiyrinmişdilər.

Yara dəyməyən ailə qalmamışdı. Aylar belə keçir, nəinki türklərin, heç rusların meyidini yığırdır qurtara bilmirdilər.

Suvorov Peterburqdan Kutuzovun təltif olunmasını xahiş etdi. Qələbədən dərhal sonra Kutuzov general rütbəsinə layiq görülür. Bu zaman Kutuzovun 45 yaşı var idi.

İsmayıl qalası alındığı ərafədə taledən zərbə almışdı: yeganə oğlu çox gənc ikən çiçəkdən ölür. Məktublardan gördüyü kimi qanla dolu açıq qəbrə çevrilən Türk qalası İsmayılın dərdi kimi onun da bir insan kimi öz dərdi var idi. Məğrur türk qalası İsmayıl alındısa (Bu qalanın adı onun qəhrəman komendantı igid kapitan İsmayılın (XV əsr) adındandır) rusların hələ Dunay səfərləri, Maçın, Babadağ və İsakçı döyüşləri Qara dəniz uğrunda müharibələr irəlində idi. lakin hələlik də uğurlar böyük idi: Yassı sülhündə (1791) qazanılan nailiyyətlər nəticəsində Qara dənizə yol açılmışdı.

Müharibə və döyüşlərin şəraiti imkan verirdi ki, düşmənin gözünün içinə baxasan, qılınclar çaqışıqanda kükrəyən sinələr, qanlı gözlər özü qılınca kimi işləyirdi. Bəzən bu savaş meydanı pəhləvan meydanına dönürdü. Dəfələrlə türklə üzləşən Kutuzov da onlara heyrətini gizlədə bilmirdi; düşməndən təhsinlər almaq hər orduya nəsib olmur. Kutuzov türkləri Dunay boyundakı Slistriya qalasında mühasirədə saxlarkən arvadına 1811-ci il 10 oktyabr tarixli məktubunda yazırdı: "Турки которые заперли восемь дней, уже едят лошадиное мясо, без хлеба и без солей, и не сдается" (24, с.257).

Qızı E.M.Kutuzovaya (Tizenhauzenə) - Puşkinin dostuna 1811-ci il 13 dekabr tarixində Buxarestdən yazırdı: "Не знаю, что будут говорить о моей компании по ее окончании, но я ею очень доволен... Среди пленных есть один трехбунчужный паша Чапан-оглу в возрасте 25 лет. Он так красив и так элагантен, что мог бы вскружит голову всему Петербургу (24, с.275).

...Napoleon Moskvaya hücum edəndə isə sərkərdə Kutuzov artıq yaşlanmışdı. Qoca qartal Borodino çölündən rusların vahimə içində qaçdığını görürdü. Odur ki, hər şey itirilməmiş, yəni ordu məhv olmamış dərhal geri çəkilməyin vacib olduğunu başa düşdü.

8 sentyabr sübhçağı fransızlar qarşı tərəfi - cəbhəni boş gördülər.

Kutuzovun Rastopçin (Moskvanın general-qubernatoru) və general Benniqsen kimi əleyhdarları ona gülüb ələ salırdılar: Qoca fransızlardan qorxur... Qoca isə səbr və təcrübəsini işə salmışdı: dözümlü və fəndə güvənirdi. Bu böyük səbr içində rahatlıq və müdriqliyini əldən vermirdi. Qarlı qış günlərində hələlik "dincə oturan" rus düşərgələrində ümumdüşmən elan olunmuş Napoleonu zarafat və hədyan mənbəyi edib güldürdülər. Xalq folkloru yaranmaqda idi. Bir dəfə bir zabıt Kapoleonu dolayıb güldükdə Kutuzov onu saxlayıb "cavan oğlan, kim sənə icazə verib ki, dahi sərkərdə haqqında belə danışasan?" deyə onu məzəmmət etmişdi.

Qoca sərkərdə taleyin, qismətin yazısına inanmalı idi. Enən qalxmalı, qalxan enməli idi. Necə? Nə zaman?..

Rusiya fəci günlər yaşayırdı. Çar Peterburqdan hər şeyi - arxivin, hətta I Pyotrun Senat meydanında olan atlı heykəlinin də evakuasiya edilməsi barədə sərəncam vermişdi.

Belə halda günahı yıxmağa bir günahsız boyun axtarırdılar. Hər köhnə tarixçələr eşilib araşdırılırdı. Peterburqa - panika içində çabalayan paytaxta Filidəki hərbi şüaranın protokolunu da tələb edirdilər. Lakin çar qoca əsgəri baş komandanlıqdan çıxarmağa cürət etmirdi. Müasirləri, daha doğrusu o günün şahidləri Kutuzov haqqında deyirdilər ki, "onun bir hərəkətsiz günü min qələbəyə qəyər!"

Qoca əsgərinə özü susurdu, onun zarafatla bir vaxt dedi ki "Sərkərdənin başını qoyduğunu yastıq da onun fikirlərini bilməməlidir" sözlərini xatırlayıb bu susmağın qızıl olduğunu dərk edirdilər. Amma bərk fikir çəkirdi... Və sonra gələn ölümün səbəbi də bu "gözəl" fikir oldu.

O bildirdimi ki, inam və sevgiyə yanaşı Napoleona qələbə çalan rus şaxtası da olacaqdı?! İndi bu şaxta çox yerində və vaxtında zühur etmişdi. Kutuzova xalq kömək edirdi. Qaçan düşməni qovub haqlayan xalq indi-indi cürətə gələn qoşunu da qabaqlayırdı. Yalın əllə belə indi yıxılan düşməni döyürdü.

Xalq yaba götürüb, pas tutmuş dəryazını itiləyib axın-axın axışıb düşməni qabağını kəsirdi, çayın buzunu sındırıb əllərinə keçən fransız buz deşiyindən suya salıb boğurdu.

Şaxta qılınc kimi kəsir, qəzəbdən qudurmuş xalq yatmalı olduğu uzun ayların "qış yuxusu"ndan silkinib həyasız düşməni ayağı tutduqca, qılıncı kəsincə qovmaq istəyirdi. Bu düşməni ona görə həyasız idi ki, keçən yüzilliyi başdan-başa uzaq yad torpaqlarda keçirən istila edən, çalan-biçən rusun öz vətəninə ayaq qoymuşdu.

...Nəhayət Kutuzov düşüncələrdən başını qaldırır, vaxtın çatdığını anlayırdı. Fransız elçisindən müharibənin qurtarması barədə Napoleonun dəvətini etinasızlıqla dinləyib "Necə yəni müharibəni qurtaraq? O indi başlayır" - cavabı sərkərdənin qələbəyə inamının, başlıcası bu işdə özünə, öz ömrünə inamının ölmədiyini, yaşadığını göstərdi.

Həqiqətən getdiyi qələbə yolunda öldü. Ölüm onu Almaniyada yaxaladı, yataqda yox, əsgər tək səfərdə öldü. Türklərlə savaşa həsr olunmuş bir türk ömrü sona yetdi.

UŞAK PAŞA - RUS ADMİRALI F.F.UŞAKOV

Feldmarşal Potyomkin imperatriça Yekaterinaya yazdığı məktubda "əgər fransız gəmiləri türklərə öz bayrağı altında ərzaq daşımaya türk paytaxtı çörəksiz qalmaqdaydı, çünki türk gəmisini dənizə çıxmağa cürət etmir" deyər öyünərək xəbər verirdi.



...1780-cı ildə avstro-rus yaxınlığı başlandı. Bu "hərərətli" ittifaqın nəticəsi o oldu ki, növbəti il Türkiyə əleyhinə hərbi hücum müqaviləsi imzalandı. Rusiyada "yunan proyektı" deyər bir ideya yarandı ki, bu proyektə görə Türkiyə Balkanlardan qovulmalı, onun yerində Vizantiya imperiyası bərpa olunmalı idi (1, s.66).

İndi budur, daimi xarakter alan Rus-Türk münaqişəsində yeni çarpışmalar gözlənilirdi. Xüsusi yunan gəmiləri və ələlxusus korsar (dəniz qulduru) gəmiləri casusluğa cəlb edilirdi. Zəparojye kazaklarının da əlinə yaxşı fürsət düşmüşdü. Bu yöndə onlar hər vasitə ilə ruhlandırılırdılar. Mühəribənin başlanmasına sadəcə kiçik bir bəhanə lazım idi...

Kıl Burun (indi: Kıbrıs) limanında dayanmış iki rus hərbi gəmisini hərəkətə keçib Oçakkalanı (indiki Oçakov) aramsız atəşə tutdu. Bir neçə saatlıq döyüşdən sonra 1787-1791-ci ilin Rus-Türk müharibəsi başlandı.

Türk şücaətinin simvolu olan Oçak kala təslim olarkən o qanlı bir məzara oxşayırdı. I Sultan Əbdülməhid vəfat edərkən müharibədəki uğursuzluqlar haqqında oxuduğu məktubun əlində olduğunu deyirdilər.

Oğlu Sultan Səlimin taxta çıxması ilə fərqli dönüşlərə ümidlər artmışdı. Yeni müharibə isə məkirli tədbirlərlə başlayırdı. Bu tədbirlər qanlı müharibələrdən də təhlükəli idi. Yunanları qızışdırıb gizli təxribati işlərə qoşmaqla çar hökuməti Yunanıstanda Osmanlı əleyhinə üsyan qaldırmağa çalışırdı. Gizli manifestlər göndərilirdi. Nəhayət, yunanların dəniz quldurları İstanbulu mühasirəyə aldılar, onu blokadada saxlamaqla şəhəri ərzaqdan məhrum etməkdə idilər.

Bu səbəbdən Türk flotu Aralıq dənizini və Qara dənizi nəzarətdə saxlamalı idi.

Qüvvənin ağırı Qara dənizə istiqamətləndirildi. Burada yeni zübur etmiş Əmir əl Bəhr - admiral Fyodr Fyodoroviç Uşakov tüğyan edirdi.

Ruslar neçənci dəfədir ki, üzbəüz vuruşduqları türklərin cəsərinə artıq bələd edilər. Etiraf edirdilər ki, türklərin gəmilərini suya qərq etmək və ya yandırmaq olar, lakin onları bayraqlarını endirməyə məcbur etmək qeyri-mümkündür (46, s.25).

Türklər vətən uğrunda mübarizəyə qalxmışdı. Son damla qanlarınadək döyüşəcəkdilər. Qarşı tərəf istilacı idi, bütün vasitələrdən istifadə edirdi, türk gəmilərinin adları əgər "Meleki-Bəhri", "Pərviz Bəhri" və s. idisə də, rusların hərbi

gəmişi "Velikaya Armeniya" idi. Bu hal özü müharibəyə provakasiya xarakterli verirdi. Ruslar Qara dənizdə yeni-yeni qazandıqı ixtiyarları əldən vermək istəməzdi.

...Uşakovlar qədim Kosaq torpağından (müasir kazakların qədim vətəni, kosoqdan) çıxmışdılar. Uşakovların nəsil atası Uşak öz doğma torpağı olan Temereki müdafiə edərək həlak olmuşdu (Temerek-müasir Temiryuk, knyaz Çerkezskilərin yurdu. İvan Qroznı onların qızına evləndikdən sonra bu xan ailəsi xristianlığı qəbul etmişdi).

Uşakın törəmələri, bir vaxt xristianlığı ilk qəbul edən iki oğlunun (onların xristian adı: Roman və Yuri) varisləri xanın kötücəsinə təkrar olaraq Uşak adı qoydu və XVI əsrdən onlar Uşakov soy adı ilə tanınmağa başladı.

Uşakov soy adı uşak-uşaq "balaca, körpə, azyaşlı", əlavə mənalarında isə "cahil, təcrübəsiz adam", "nökər, cavan xidmətçi, qulam" və s. mənalar daşıyan türk sözündən yaranmışdır. Rus lüğətşünası Vladimir Dalın göstərdiyinə görə rus dilinin məhəllə danışığında uşak həm də "ögey övlad", eləcə də sütun və dirəyin dayaq taxtası" deməkdir.

Uşakovlar nüfuzlu bir ailə kimi Romanovların hakimiyyətə gəlməsi ilə məşhurlaşdılar. Bu soy Rusiyada demək olar ki, bir-biri ilə qohumdur, eyni kökə malikdir. Onların arasında hərbcilər üstünlük təşkil edir. Məsələn, Uşakov Aleksandr Korniloviç (1803-1877) Rus-Türk müharibəsində (1828-1829), Polşa üsyanının (1831) yatırılmasında iştirak etmiş, Kırım müharibəsində (1853-1856) Dunayı keçib türklərin müdafiəsini yarmışdı, 1863-cü ildəki Polşa üsyanının yatırılmasında iştirak etmişdir.

Digər məşhur dənizçi Uşakov Aleksandr Mitrofanoviç qraf Orlova qoşulub türk adalarını bir pirat kimi talan etmişdi.

Yazıçı Stepan Fyodoroviç Uşakov (1705-1790) senator idi və Sankt-Peterburq şəhərinin general-qubernatoru vəzifəsini aparırdı. Həmin əsrdə daha bir şair Uşakov (Uşakov Matvey Aleksandroviç) var idi.

Lakin bu ailənin şərəf-şanını, adını məşhurlaşdıran admiral Fyodor Fyodoroviç Uşakov (1743-1817) olmuşdu.

Uşakov I Rus-Türk müharibəsində Azov dənizində üzürdü; Don çayının mənsəbini təmizləyib arıdır, gəmiləri təmir etdirirdi. 1787-ci ildən Qara dəniz flotuna keçirilir. 1790-cı ildə Yekaterinanın keçmiş sevimlisi, ömrü boyu isə onun sadıq dostu kimi qalmağa nail olan knyaz Potyomkin onu Qara dəniz flotuna təyin edir. Uşakovun hərbi şöhrəti başlayır. Özünün "Müqəddəs Aleksandr" flaqman gəmişi ilə şəxsən Anadolu sahillərinə yanaşaraq Sinopu bombaladı. 26 türk gəmisini durduğu yerdə yandırdı. Qayıdıb Kerç boğazına sıxışdırdığı türk gəmilərini Hacıbəy (indiki Odessa) altında ələ keçirib darmadağın etdi. 1800-cü ildə tam admiral rütbəsi alan Uşakov 1802-ci ildə Baltik dənizinə keçirildi. 1807-ci ildə xəstələndiyinə görə təqaüdə çıxdı və 1817-ci ildə vəfat etdi.

Uşakov yeni dəniz derjavasına çevrilmiş hökumətinin flotunun daha yeni, əslində yeni olmayan, çox cəsarətli (bəlkə də həyasız) taktikalara ehtiyacı olduğunu

hiss etmişdi. Onda Suvorovun qətiliyi, riski, amansızlığı, qəddarlığı vardı. Bu özü taktika idi. Rus qoşunu məhz canlı qüvvənin üstünlüyündən bəhrələnirdi.

Qara dəniz boyunca diyarlara qarşısızalmaz marağ göstərən II Yekaterina şövlə apardığı Rus-Türk müharibələrində Uşakova bərk güvənirdi. Suvorovun İsmayıl qalasını alması ilə başa çatan (1790-cı il, dekabr) növbəti müharibənin sonunda bağlanan sülhü ona görə ləngidib qanunsuz elan etdilər ki, çar Rusiyası Uşakovun səyi ilə artan qələbələrdən ruhlanmışdı. Sülh bağlandıqdan sonra belə Uşakov dənizin həqiqətən əmiri kimi sularda sağa-sola cövlan edir, limanlara basqın edir, türk flotunu qarabaqara izləyir, gedib İstanbulu bombalamaq istəyirdi. Onun qələbələrinə arxayın olan Potyomkin guya tələsik imzalanmış sülh müqaviləsini cırıb atır. Yekaterina sevimlisinin bu yekəxanlığından razı qalır, məmnunluqla: "Onsuz da admiral Uşakov Səlimi əməlli-başlı qorxuzub" - deyər sülh şərtlərini ağırlandırır. İstanbulda isə Uşak paşanın adı dillərdə dolşır.

Hələ 1790-cı ilin aprelində Potyomkin Uşakovu özünün bulunduğu Yassı şəhərinə dəvət edib türklərin itirilmiş torpaqlarına görə gələcəkdə təkrar hücumə keçməmələri və bu torpaqları, xüsusən türklərin Kırımı bir daha yad etməmələri üçün tədbir tökməyə çağırır. Uşakov 16 mayda 50 topçu gəmisi, 4 frəqat, 11 kreyserdən ibarət qüvvə ilə Türkiyənin Anadolu sahillərinə yollandı. Bu zaman Qara dəniz Rus Flotiliyası tərkibində Uşakovun bu eskadrasında "Qriqoriy Velikiya Armeni" adlı gəmi də iştirak edirdi (I,s.136).

21 mayda bu ölüm karvanı Sinopa yetişdi. Uşakov sahil əhalisini vahiməyə salmaq, rus silahı ilə onların gözünü qorxutmaq üçün limanda dayanmış keşikçi gəmilərilə bərabər ticarət gəmilərinə də hücum edib onları yandırmaq əmri verdi. Özü isə buxtaya girib dinc əhalini topların atəşi ilə qorxuya saldı. Uşakovun tapşırığı ilə rus gəmiləri, sularda "ovladıqları" gəmiləri istər balıqçı gəmisi, istərsə də hərbi gəmi olsun, əsir edib buxtaya gətirir, yerli əhalinin gözləri önündə heyət qarışıq batırırdılar. Bu yanğın və qəddarlıq müharibə meydanlarından uzaq olan bu məntəqələrdə vahimə yaratdı. Ramazan bayramı günləri idi; bayram yasa çevrildi. Bu qayda ilə Samsunu topa tutan və gəmiləri yandıran Uşakov dönüb Anapaya üz tutdu. Anapa general Bibikovun komandanlığı altındakı rus mühasirəsindən yenicə çıxmışdı. Türklər Uşakovun həyasız hücumlarına cəsarətlə cavab verdilər. Nəhayət o Sevastopola dönüb üç həftəlik pirat hücumlarının nəticələrini Potyomkinə raportla xəbər verdi.

...On il idi ki, vətəninə Tambov vilayətinin sakit bir guşəsində ömrünün son çağlarını yaşamaqda idi. Xəstə idi. Elə xəstə-xəstə də fransız qoşununun Rusiyaya girişinin də, çıxışının da şahidi oldu.

Bütün pulunu, saxlanımı müharibənin var-yoxdan çıxardığı adamlara, müharibə əlillərinə vəsiyyəət etdi. Təəssüf ki, daha artığını edə bilmirəm", dedi. Amma xahiş etdi ki, adını çəkməsinlər, ianənin kimdən olduğu gizli qalsın.

Evlənməmişdi, "qardaşım uşaqlarını öz uşaqlarım bilirəm" deyər kəndlərini, əkin ərazilərini onların adına yazardı.

Çoxlu kəndləri içində özünə elə sığınacaq seçmişdi ki, monastıra yaxın olsun. Çox ianələr ehsan etdiyi Sanaksar monastırında dəfn olunmaq arzusu vardı. Elə də oldu.

AKSAKOVLAR NƏSLİNİN "DƏRSLƏRİ"

Aksakov soy adı türk sözü axsaq, aksak (fel əsası axsamak, aksamak) sözündən yaranmışdır. Bu mənada da, əlbəttə Aksakov familiyasının türk mənşəyi heç kimdə şübhə yeri qoymur.



İlk dəfə adı Kiyev Rus dövlətinin tarixində çəkilən Aksakovun 1027-ci ildə böyük knyaz Yaroslav Vladimiroviçin yanında xidmət etdiyi məlumdur. Yaroslav Vladimiroviç Kiyev Rusunda xristianlığı yayan böyük knyaz Vladimirin oğludur. Salmamələr Aksak xanın özünün 3 min adamıyla Kiyev knyazına xidmətdə olduğunu göstərir. İndi bu faktın necə işıqlandırıldığına, tarix səhnəsində necə əks olunduğuna diqqət yetirək.

Məlumdur ki, qədim slavyanlar bugünkü cənubi rus çöllərinin türkcə danışan ən azı üç xalqı ilə - qara klobuklar (qara qalpaqlar, qara papaqlar), poloveslər (yəni qırpaqlar, rus dilində polovets "çöl adamı, çölçü") və peçeneqlərlə yaxın əlaqədə idilər. Bu xalqlar yeni qara klobuklar, poloveslər, peçeneqlər, torklar, berendeylər tarixdən məlum olduğuna görə hələ monqola qədərki Rusun taleyində vacib və əhəmiyyətli rol oynamışlar. Hətta müxtəlif dini inancları belə bu dövrün münasibətlərinə təsir edə bilmirdi. Bu xalqların əməli iştirakı qədim Rusda siyasi hadisələrin gedişinin xarakterini müəyyən edirdi. Belə ki, Kiyevin döyüş drujinalarında qara klobuklar (bilindiyi kimi bir çox türk tayfaları öz geyimi ilə adlanırdı: qaradonlu, alabaşlar, bozpapaqlar və s. türk etnonimləri belə yaranmışdı. Qara klobuklar dedikdə qara kalpaklar nəzərdə tutulur; klobuk türk sözüdür; şiş, sivri təpəsi olan şapka deməkdir) mühüm mövqedə idilər. Belə ki, ölkənin hər b vəziyyətində onların sayı 30 min nəfər döyüşçüyə çatırdı. Onlar Kiyev knyazlarının ən sadıq müttəfiqi idilər (29, s.68). Qədim türklər lap qədim zamanlardan rus qoşunlarının atlı bölüklərinin təşkilində əsas mənbə idi. XII əsrdə demək olar ki, bütün knyazlar öz qoşunlarına onları cəlb edirdi. Onlar tezliklə xristianlığa iman gətirdilər (49, s.55).

Həqiqətən, tarixə saxta, yapma münasibətlərdən bir qədər yan keçə bilsək görərik ki, qədim türklər şərq slavyanlarla çox yaxınlaşmış, onlarla sıx təmasda yaşamışlar. Bu əlaqələr sonradan qara boylarla eybəcərləşdirilmişdir.

Beləliklə, Rusda xidmət edən həmin hərbiyün türklərin dəstəsində Aksakovlar soyu fərqlənirdi. Çünki öz başında üç minlik gücü ilə Kiyev knyazlığının dostuna dost, düşməninə düşmən idi.

Aksak (axsaq) ləqəbi daşıyan bu adlı-sanlı kişinin gələcəkdə qəbul etdiyi Aksakov soy adı onun daşdığı ləqəbindən doğmuşdu. Bu tayfa o qədər nüfuzlu və

qol-budaqlı idi ki, Aksakın xristian oğulları (nəticələri) özləri ayrı-ayrı böyük soyları yaratdılar. Voronets ləqəbli uşağından Vorontsovlar, Veli Amindən Velyaminovlar meydana gəldilər. Həmçinin məşhur zadəgan nəsli İslenyevlər də Aksakovların bir qoludur (3, s. 141-142; 44, s.23).

Bir zadəgan nəsli olmaq etibarını ilə Aksakovlar da ailə gerbinə malik olmuşlar. Onların gerbində gümüşü qalxan üstündə ox sancılmış qıpqırmızı ("odlu") ürək-məhəbbət rəmzi nəqş olmuşdu.

Bu ailədən rus taxt-tacına sədaqətlə xidmət edən adamlar çıxmışdı. Lakin bu familiya içində məşəl kimi yanan özündən əvvəlki sələflərin və sonrakı xələflərin yolunu işıqlandıran Sergey Aksakovdan bəhs etməyi qərarlaşdırmışdı.

Bu qoca "türk" ilk əsərini ömrünün son on illiyində yazmışdı, yaşı 60-ı keçirdi. Bu zamana kimi o varlı mülkədar, bütün Rusiyada "slavyanpərəstlik" cərəyanının atəşin nümayəndələri olan İvan və Konstantin Aksakovların atası idi, həvəsdən həvəsə şeirlər yazırdı. Bu qədər. Anası da Ufalı xristianlaşmış başqırd bəyinin nəvəsi idi, gözəlliyi ilə ad çıxarmışdı. Özü də evlənərkən tale onun yolunun üstünə də türk qızı çıxardı; bu qız general Zaplatınla əsir türk qızı Gülsümün qızı idi (rus mətnlərində bu qadın elə beləcə - Oqyulsum deyə anılır).

Beləliklə, Sergey Aksakov 1791-ci ildə Ufada qədim zadəgan ailəsində anadan olmuşdu. Bütün yaşadıkları və başı çəkənlər onun əsərlərinin mövzusuna çevrildi. "Ailə xronikası", "Nəvə Baqrovun uşaqlıq illəri" və "Xatirələr" bu mənada trilogiya adlanmağa layiqdi. Çünki bu kitablarda da Baqrovların (Baqrov da türk əsilli rus soy adlarındandır; baqrovıy rus dilində tünd qırmızı, "bağır, ciyər" sözündən yaranmış türkiizmdir) əslində müəllifin öz ailəsinin nəsilbənəsil tarixi açıılır. Yazıçı bilərəkdən adları dəyişmişdi, çünki hadisələri, əhvalatları dəyişdirmədən elə təfərrüatı ilə təsvir etmişdi ki, həmin adamlar özlərini görüb, tanıyıb inciyə bilərdilər. Onsuz da özünü burada tanıyan tapılmışdı; müəllifi qınayırdılar. Ailənin başçısı yazıçının babası özünün bütün qəddarlığı, zalımlığı ilə təsvir olunmuşdu. Ailə sirrini açıb-ağartdığına görə yazıçıdan küsənlər var idi. O isə ata ocağının nağıllarını bədii yaddaşlara köçürürdü, bunu isə hələ gözdə bilib qiymətləndirən yox idi. Körpə Aksakovun danışmaq istədiyi ailə hekayətlərindən görürük ki, bu ailə patriarxal ailədir, öz keçmişini, qədimliyi ilə fəxr edən ailədir. Ailə şəcərəsi göz önündə, evin başçısının əlinin altındadır. Ailədə oğlan uşağının doğuluşuna çox sevinir, dalbadal doğulan qızlara darılırlar. Evdə ilk söz də, son söz də ailə başçısının - babanıdır. Nə qədər ki, bu baba, atanın atası sağdır, hamı dinməz-söyləməz ona tabedir. Xüsusən qadınlar söz deyib kişi qabağına keçə bilməzdilər. Bu ailədə qız alanda cəhizdən qabaq ailənin mətəbərliyinə, əslinə-kökünə baxırdılar. Aksakovlar da hər kəslə qohum olmağı özünə sığışdıran ailə deyildi.

Amma bu avtobioqrafik əsərlər sözün həqiqi mənasında qəbul edilən, memuar, xatirə təcrübəsi deyildi. Kitabın faktları təkcə real hadisə və şəxsiyyətlərin həyatından götürülməklə qalmamış, bütün bunlar reallıq və gerçəkliklə səslənməklə

bərabər gözəl, canlı və gizli poetik duyğularla süslənmişdi. Ana obrazı ilahi sevgi ilə yaradılaraq vəsf (buna təsvir yox, məhz vəsf demək lazım gəlir) edilmişdi. Bu nəhəng əsərdə - geniş, hüdudsuz ölçülərdə verilmiş romanda ana obrazı birə anlığa olsun gündəlik, adi münasibətlər çərçivəsinə salınmamış, əsərdə ondan sanki müəllifin hava-su kimi bəhs etdiyi varlıq qənaətini yaratmışdı. Bu pəri, daha çox ilahə donunda nəqş olunan ana, dəlicəsinə sevən fədakar ana obrazıdır. Bununla bərabər xaraktercə despotik, möhkəm, qəti, kişidən də qətiyyətli qadınlıq...

Dedik ki, bu xatirələr onun ahıl vaxtında yazılmışdır. Lakin o uzaq uşaqlıq illəri sanki uşağın öz dililə, öz əllərilə yazılmış kimi oxucuya yetişir. Neçə dəfə oxusan da...

Bəlliklə, Aksakovun bütün yaradıcılığı avtobioqrafik və ya sənədli-memuar əsaslarla malik olmaqla həqiqi faktlara əsaslanmışdı. Bu kitablar yazılanda oradakı personajların prototipləri hələ sağ idilər. Odu ki, Aksakov həm onların adlarını dəyişdi, həm də hadisələrin vəqe olduqları yerlərə uydurma adlar verdi.

Aksakovun şirin duyğular içində və koloritli bir dillə təsvir etdiyi bu nəsil babasının dövrünə qədər Sinbir vilayətində, öz mülk torpaqlarında yaşamışdılar. Sonralar bir neçə dönmədə bu ailənin yalnız qızları doğulurdu, olsa-olsa birə oğul əta edirdi tanrı onlara. Torpaqlar kəsilib bölüşdürülürdü, qızlara cehiz verildikcə nəsil dəyişir, yadlaşma güclənirdi: öz torpağında yad fəmilialar ağılıq edirdilər. Vaxt o vaxt oldu ki, Aksakovların torpağı onların özünə darlıq etdi. Baba Aksakov nəhayət yeni torpaqlara köçmək qərarına gəldi. Aksakov Volqanın o biri üzünə köçüb Buquruslan çayı boyunca məhsuldar torpaqlara sahib olur. Simbirə qayıdıb kəndlilərini yeni torpaqlara köçürür. Kəndlilər ağlaşdılar: "Kilsə olmadığı basurman torpağında" nə edəcəkdilər? Yeni doğulan xaçlana bilməyən uşaqlarıyla nə etməli idilər, yaxud, tövbə etmədən necə öləcəkdlər? Bu qorxunc şaiyələrin xofunda onlar da minlərlə köçürülən ailələrə qoşulur, yenicə zəbt olunan təzə yerlərə axın edirdilər. Hələ bu zaman yerli əhali başqırdlar, çuvaşlar, marilər, çeremislər rus dilində əməlli-başlı danışa bilmirdilər.

Aksakov da atası kimi bu yeni torpaqda, qədim bulqar çarlığı əhatə etdiyi yerlərdə anadan olmuşdu. Ufaya yerlilər Öfə deyirdilər. Şəhər yerli başqırdların Qara İdil adlandırdığı Ufa çayı üzərində yerləşirdi. Ruslar 1574-cü ildə bu torpaqları istila etmişdilər. Sibirin tamamilə fəthi (1580-1600) nəticəsində yerli əhalinin xristianlaşdırılması güclənir. Elə bu vaxtlardan da bu torpaqları başdan başa bürüyən üsyanlar başlayır. Tarixdə Seitov üsyanı (1662) və Batırşa hərəkatı adı ilə tanınan xalq hərəkatları yerli xalqların müstəmləkəçi çarizmə qarşı müqavimət hərəkatı idi. 1735-ci ildə işğal olunan başqırd ölkəsində rus çarizmi əleyhinə Akayın başçılığı ilə üsyan qalxdı. Çar üsyanı amansızlıqla yatırdı və bu torpaqlara rusların köçürülməsini sürətləndirdi. Geniş, bərkətli başqırd torpaqları su qiymətinə paylanırdı. Başqırdlar Puqaçov üsyanında da fəal iştirak etdilər. Üsyan yatızdırıldıqdan sonra kütləvi edamlar başlandı. Qanlı tədbirlərin heç birisi başqırd və tatarların əzmini qıra bilmədi; heç bu xalqları da özlərinin kölə vəziyyəti ilə

barışmağa qoymadı. Buna baxmayaraq XVIII əsrin ortalarında artıq çuvaş, mari, mordva, udmurtların və başqırdların böyük əksəriyyəti xristianlığa gətirildi. Başqırd atlıları Rusiyanın ardıcıl apardıqları müharibələrə cəlb edilirdi. Onlar mahir atıcı idilər.

Yazıçı onun yaradıcılığının canını təşkil edən trilogiyasında bu doğma yerlərin adamlarını, onların həyat tərzini, məişətini, etnoqrafik cizgilərini böyük məhəbbətlə çatdırır; hər addımda bu torpağın adlarıyla oxucusunu tanış edir: Çufarov (Çufar-Cəfər), Kara tabın (kara+tabın "ilxı"), Karmala, Kanlı (çayı) Çeremşan, Kandurça, Bir, Menzeli (Mənzil), Baxmetovka, Kakarma, İnza (çayı), Uzu (çayı), eləcə də bu yerlərdəki türk soyları: Bakteev, Kurmuşov, Baxmetov, Erlıkin, Tevkelev, Karataev, Çeprunov, Mansurov... keçmiş Bulqar həyatı və mədəniyyətilə nəfəs alan bu torpaqların əsl tarixi ilə maraqlanmağa sövq edir. Or çayının üstündə yerləşən şəhərin adının Orenburq qoyulması və bu addakı yad, uzaq "burq" kəlməsi onu hiddətləndirir. O bilirdi ki, ören "düz, düzənlik, örüş, çöl" (müqayisə et: Ören qala, Keci Ören) kimi saf türk sözünə "burq" alman kəlməsinin bitişdirilməsilə bu ad nə qədər eybəcərləşdirilmişdir.

Aksakovun yaradıcılığında əsrlər boyunca rus ədəbi dilində işlənə-işlənə sabitləşən türk sözlərilə yanaşı, onun özünün çox işlətdiyi sözlər və ifadələr də vardır. Bunlar onun uşaqlıq və həyatının çox hissəsi keçən əzəli türk yurduna bələdliyi və yaxınlığı, bu yerlərə bəslədiyi məhəbbətin nəticəsində baş vermişdi: laqun (ləyən), burak, osot (ot növü), kuliqa (tala), karmazin (al qırmızı parça), emen (çörək, azuqə, taxıl ehtiyatı), şiş (təpə, zirvə), sırt (yüksəklik), sıcuq (kolbasa növü) ... sanki yazıçının dilində türk sözlərinin bolluğu özü dil açıb öz dililə türk mədəniyyətinin gücünü və təsirini göstərməkdədir: kumaş (qumaş), kisa (kisə), taqan (tava, qazan), urema (kol meşəliyi, irəmə), bastılnik (öt-ələf), yurt, kuraxtan, tormoz, kutema, çepaq (balıq adları), çebızqa (tütək), epança...

Doğma təbiətin poetik, şairanə təsviri və bu yöndəki heyrətamiz yaradıcılıq uğurları yazıçının bu təbiətə möhkəm bağlılığından xəbər verirdi. Bu zaman təbiətdəki bizimlə birgə yaşayan, nəfəs alan otlar, ağaclar, quşlar, balıqlar, vəhşi heyvanlar və onların həyatı nə qədər məharət və ustalıqla yaradılmışdır.

Bu əsərlə tanış olan Turgenev heyrətə gəlmişdi: əgər birdən teter quşu dilə gəlib özü haqqında danışa bilsəydi, əminəm ki, Aksakovun onun haqqında dediyinə elə bir şey əlavə edə bilməzdi.

Aksakovun yetişdirdiyi oğulları da rusun etnik köklərini yaxşı dərk etməklə "o başlanğıcı" şərəfləndirməyə, göylərə qaldırmağa, Rusun soykökündə dayanan mədəniyyətin türk xarakterini danmağa cəhd göstərdilər. Sonra onlar "Slavyanofillər" cərəyanının təşkilatçısı, lideri, ilhamçısı adını alacaqdılar. Və dildə rədd etdikləri o böyük mədəniyyəti və onun təsirini əslində diriltməklə təsdiq edəcəkdilər. Zaman keçdikcə rus cəmiyyətində Qərbçilərə qarşı olan slavyanpərəstlər cərəyanı bir çox milli dəyərləri bərpa etməklə bir sırada rusun keçmiş türksayağı geyimini də təbliğ edirdilər.

Sarayda əhəmiyyətli mövqə tutan oğlu İvan Aksakov çox çalışırdı ki, saray təntənələri günlərində hamı öz qədimi geyimini - çar Pyotrun "tatar geyimidir", - deyərək əldə etdiyi öz geyimini geysin. Və buna da nail olur: kişilər zərxcara kaftanlarda, qadınlar da əlvan şərq ipəklərindən - atlas və taftadan tikilmiş sarafan və epançalarda, başlarında cıqqaları Peterburq və Moskvanın çar saraylarını "1001 gecə" nağıllarına çevirəcəkdilər.

Axı bunlar etnoqrafik əhəmiyyət daşıyırdı; çünki geyim özü millətin qədimlik və kamillik keyfiyyətlərinin danılmaz faktlarıdır.

Aksakovun digər oğlu Konstantin Rusun keçmişinə elə vurğun idi ki, paytaxtın küçələrində nümayişkarənə şəkildə qədim geyimdə gəzirdi. Çox vaxt onu küçədə arxalıqda, ayağında quncu naxışlı çəkmə, belində kəmər, başında bəzəkli papaq... görünlər onu türk bəyinə oxşadırdılar.

Slavyanofillərin ideoloqu olan oğlu İvan Aksakov (1823-1886) "Den", "Moskva", "Rus", "Russkaya beseda" qəzetlərinin redaktoru idi. 1877-78-ci illər Rus-Türk müharibəsində imperiyanı qaplayan və fanatikcəsinə ayağa qaldıran "Slavyan qardaşlarımızı türk əsarətindən xilas etmə" kompaniyasının təşkilatçı oldu.

İvan Aksakov San-Stefanovoda bağlanan sülh zamanı Ru siya hökumətinin özünün kifayətləndiyi "payın" əslində az olduğuna görə o qədər həyəcanlandı ki, onun çıxışları Osmanlı dövlətinə güzəştə getdiyinə görə birbaşa çar hökumətinə çevrilmişdi. Buna görə də bu "şuluqçu şovinisti" müvəqqəti paytaxtdan uzaqlaşdırdılar.

Balkanların xristian əhalisi ayağa qalxanda onun nüfuzu qədər böyük idi ki, bir çox bolqar seçki komitələri bolqar taxt tacına onun namizədliyini irəli sürmüşdülər.

Hələ 1855-ci ildə Bessarabiyada (bu zaman Kırım müharibəsi başlamışdı) Moskva könüllülərinə komandanlıq etmişdi. Əslində onun bu müharibədə işi xəzinədarlıq idi. Bu işi elə qənaətlə və dürüstlüklə aparmışdı ki, hətta yoxlamalar ondan yan keçirmiş.

Həqiqətən Aksakovun yetişdirdiyi oğullar rus tarixində alovlu vətənpərvərlər kimi qalacaqlar.

HAMININ DOST BİLDİYİ ADAM - ƏYAN VƏ YAZIÇI ZAQOSKİN

Bütün Peterburq, bütün Rusiya "Yuri Miloslavski" kitabını oxuyurdu. Hara gedirdin, harda olurdun, söhbət həmin kitabdən düşürdü. "Yuri Miloslavski və ya ruslar 1612-ci ildə" əsərinin qəhrəmanları gənc ürəklərdə vətənpərvər duyğuları oyadıb canlandıra bilmişdi. Ürəklər Vətən eşqiylə lərzəyə gəlmişdi.

Bu tarixi əsər çox cazibədar bir dildə yazılmış macərə dolu maraqlı bir kitab idi; rus xalqının 1612-ci ildəki Polşa-Litva istilasına qarşı qalxışdığı milli-azadlıq mübarizəsinə həsr edilmişdi. "Yuri Miloslavski"də hər bir ailə öz babalarını görüb tanıya bilirdi.

Hər ailənin öz kitabı var idi. Amma hər kitabı da belə tale müəssər olmur..

Puşkin kitabın müəllifinə - yazıçı Zaqoskinə vəcdlə yazırdı: "Aludəçiliklə oxuduğum romanınızı ona görə yarıda kəsirəm ki, sizə ürəkdən təşəkkür edirəm "Yuri Miloslavski"yə görə. Təbrik edirəm, müvəffəqiyyətinizi, oxucuları da hazırkı epoxanın ən yaxşı əsərinə malik olduğuna görə" (47, s.40).



Bu əsər indiyə qədər yalnız öz qələm yoldaşlarının və ya həmfikirələrinin kiçik dairəsinin tanıdığı bir yazıcının əsəri idi. Patriarxal rus həyatını dərinədən əks edən bu əsərin ayrı-ayrı səhnələri tütünqabıların, örpəklərin, dəsmalların üzərinə nəqş olunmaqla bu böyük ölkənin hər yerinə yayılır, sadə xalq kütlələrinə - oxumaqdan, yazmaqdan uzaq olan camaat arasında müəllifin çıxarış məşhurlaşdırırdı. Bu əsərdən sonra xalq onun bundan əvvəl və sonra çıxan kitablarına aludə olub oxumağa, əldən ələ ötürməyə başlayırlar.

Bu yazıçı Zaqoskin Mixail idi. Əvvəl-əvvəl hələ tale uğurları ondan uzaq idi. "Yuri Miloslavski"nin müəllifinə bəxt hələ sonra yar olacaqdı.

Hələlik o Penza vilayətindən qoşub paytaxta bəxt aramağa gələn minlərin biri idi. Əvvəlcə o az maaşlı işlərdə tez-tez bu iş yerlərini dəyişə-dəyişə çalışmaqdadır.

Əslində ata-babaları Penzada hədsiz var-dövlətə malik idilər. O Qızıl Orda dövrü əyanlarından olan Şavkal və ya Şevkat Akbulat oğlunun törəməsi idi. Zaqoskinlər nəslinin ulu babası Şavkal 1472-ci ildə böyük knyaz III İvanın yanına xidmətə gəldi. Başqa çarəsi yox idi. Çar hücum edib Qızıl Ordanın paytaxtı Sarayı qarət edib yandırmışdılar. Şevkat Ak Bulatoviç yeni mühitdə daha çox özünün Zaqoska ləqəbi ilə məşhur oldu. İndi belə adlanırdı: Zaqoska Aleksandr Akbulatoviç (Zaqoska zaqir, zağar izaqor "qalib, hiddətli, sərt" sözündən). Elə törəmələri də özlərinə soy adı götürəndə bu ayamadan istifadə etdilər. Zaqoskinin öz oğlunun və dostu yazıçı S.T.Aksakovun yazdığına görə yazıçı belə bir qədim və şöhrətli ailəyə mənsub olması ilə fəxr edirdi (18, s.355, 399).

Şavkal Akbulat oğlunun nəslindən çıxanlar voevoda, süfrəçi olmuş, müxtəlif səfirliklərdə çalışmışdılar.

Yazıçı özü də ata-babalarının mülkü Penzada, Ramzay kəndində 1789-cu ilin 14 iyulunda anadan olmuşdu. Rus tarixi romanını ilk olaraq yazmaq ona nəsib olmuşdu. Bu əsərə kimi onu komediyanəvis və xarakteri, xasiyyətcə də şən, zarafatçı adam kimi tanıyırdılar. İndi isə bu tarixi roman onun gözlədiyindən də artıq yazıçıya uğur, həm şöhrət, həm də pul gətirdi.

Üstəlik çar özü bu kitabı da, ardınca çıxan yeni tarixi romanı - "Roslavlev"i oxumuşdu. Yüksək qonararla bərabər, daha böyük lütf göstərərək onu Moskva teatrının direktoru təyin etdi. Az keçməmiş yazıçını saraya qulluğa dəvət etdilər. Çar özü onu Saray kamerheri (otaqçı) vəzifəsinə keçirir. Bu kitabı görə aldığı əmək

haqqına o indiyədək yaşadığı qaynatasının evindən yeni aldığı dəbdəbəli evinə köçür. 1830-cu ildə Moskvaya gələn gənc çar I Nikolay onunla görüşmək arzusunda olduğunu bildirir. Əlini sıxaraq "Mən özümə heç vaxt bağışlamazdım ki, Moskvada ola-ola "Yuri Miloslavski"nin müəlliflə görüşüb tanış olmamışam". Bu görüş damarlarında türk qanı axan yazıçının ürəyində dərin təəssüratlar yaratdı. O hər zaman qədir bilənliklə bu şah lütfünü unutmur, yad edirdi. Çar Nikolaya bəslədiyi sədaqəti ömrünün sonuna kimi qəlbində hifz edib saxladı.

Əmir Ak Bulatın kötücəsi bu gün ən mühafizəkar bir xristian, fanatik bir rus vətənpərvəri kimi ad çıxarmışdı. Moskvanı heç nəylə müqayisə edə bilmirdi. Etiqadınca isə qatı pravoslav idi; dostları bu hədsiz dindarla yol getməkdən bıqmışdılar. Kilsələrlə dolu Moskvada hər addım başı arabanı (karetanı) saxlayır xaç çəkib dua oxuyurdu; onun atları sahibinin xarakterindəki bu vərdişi hiss etdiyindən kilsələrin yanında özləri dururdu. Cümə günlərinə uğursuz bilib heç nə planlaşdırmazdı. Vorobyov dağından - öz bildiyi müşahidə nöqtəsindən Moskvaya tamaşa edib rıqqətə gələrək ağlamaq adətləri - qəribəlikləri vardı.

Yazıçı bahadırlara məxsus bədən quruluşa, fiziki gücə malik idi. Onun çox vaxt nidalarını və suallarını eşidərkən nəyə çəkdiyini zənn edirdilər. Bir dəfə dünyanın məşhur pəhləvanı Rappo Moskvaya gəlir. Öz gücü ilə öyünməyi sevən və eyni zamanda xariciləri, xüsusən almanları görməyə gözü olmayan Zaqoskin "düşməni" utandırıb məğlub etmək istəyir; Rappo ilə təkbətək güləşə çıxmaq istəyir, amma rütbə və tutduğu vəzifə buna mane olur - onsuz da neçə vaxt idi ki, kabinetində möhkəm dəmir çubuqları əyir, ağır çəki daşlarını qaldırır, vurub-yıxırdı. Bunlar təkəbbür dərəcəsinə qalxmasa da, onda xudbin bir millətçilik (bəlkə də şovinizm) vücuda gətirirdi. Odur ki, Slavyanofillər onun dostu - qardaşı idi; Aksakovlara da canı-dildən yaxınlaşıb qovuşması buradan irəli gəlirdi.

Nəhayət 1842-ci ildə Moskva teatrlarının direktoru vəzifəsindən öz ərizəsi ilə azad olunur. Daha məsul və şərəfli bir mövqeyə keçirilir; Rusiya Dövlət Silah Palatasına direktor təyin edilir.

İndiyədək nə yazmışdısa da, nə qədər ilhamla, məsuliyyətlə olsun heç biri "Yuri Miloslavski" tərəvətinə və gücünə dola bilməmişdi. Lakin onun bu dövrdə yazmağa başladığı 4 cildlik "Moskva və moskvalılar (1842-ci ildən 1850-ci illər arasında çap olunmuşdur) kitabı özünün zəngin fakt və materiallarının bolluğuna görə diqqəti cəlb edir. Kitab o qədər maraqlı və həyat təcrübələri ilə zəngindir ki, yazıçının iti və canlı müşahidələrinin miqyasına heyərlənməyə bilmirsən. Bu da təsadüfi deyil, 30 il idi ki, heç Moskvadan ayağını qırağa qoymamışdı. Bu dördcildliyin əhatə etdiyi materialları Moskvaya və onun əhalisinin məişətinə, həyat tərzinə, əxlaqına aid məqalələr, hekayələr təşkil edir. Bu kitablarda xüsusən moskvalıların böyük oxucu marağına səbəb oldu. Çünki onlar bu kitabın səhifələrində bir çox tanış sima görür, bir çoxları isə burada hökmən tanış adamları axtarıb tapmaq istəyirdi.

Bunlarla bərabər, yazıçı hökmən təkrar olaraq tarixi romanlara qayıtmaq fikrində idi. Odu ki, Pyotrın hakimiyyətinin ilk illərindən bəhs edən "Bryn meşəsi" adlı 2 cildlik romanını 1846-cı ildə yazıb tamamladı və tezliklə çap etdirdi. Əlbəttə, bu əsərdə də "Yuri Miloslavski" talantının gücü hiss olunurdu. Oxucular isə yazıçının Miloslavskiyə görə qazandığı qələbəni bu yeni kitabla yerə vurmaq istəmirdilər. Ədalətlə baxılsa, görünər ki, bu kitab heç nəylə ilk tarixi romandan geridə qalmır. Sadəcə əsas iş onda idi ki, o ilk yazılmışdı; onun yerinə bu kitab əvvələ düşsəydi, onda uğur bu yeni kitabın olacaqdı. Yazıçının şirin dili və üslubu onun səmimi, açıq xasiyyətindən xəbər verirdi. Bu səmimiyyət və təbiilik o dərəcədə idi ki, qəhrəmanların acı taleyinə hönkür-hönkür ağlayar, günlərlə özünə gələ bilməzdi. Qəhrəmanlarına olan bu qəlb bağlılığı oxucularla da onun könlü yaxınlığına səbəb oldu.

Zaqoskin böyük irs qoyub getmişdir. 29 cildlik roman, povest, hekayə, 17 komediya və 1 vodevil.

Müasirlərinin söylədiyinə görə onun qapqara gözlərində səmimiyyət qılgıncımları oynadır, onun xasiyyətinin əsas əlaməti olan xeyirxahlıq da elə bu gözlərdən aşib daşır.

Dostu və bioqrafi yazıçı Sergey Aksakov onun xatirəsinə həsr etdiyi məqaləsində yazır: Zaqoskinin xarakterinin əsas keyfiyyəti bunlar olmuşdu: vicdanlı olmaq, şənlilik, qeyri-məhdud dairədə xeyirxahlıq və hər şeyə inanmaq. Sonuncu xasiyyətini "uşaq xasiyyəti" adlandırsalar da insanlar çox vaxt belə adamlara hörmət etmir, fürsət tapan kimi belə adamları aldadırlar. Fikirləşirlər ki, "düzlər elə düzdə də qalmalıdır".

Heç kimin dalınca danışmaz, başqaları bu qüsura yol verdikdə belə bundan xoşlanmadığı duyulardı. Tez özündən çıxıb coşduğuna görə bəzən istəmədən xatirlərə dəyər, dərhal peşman olar, hətta bəzən həmin adamı günlərlə arayıb tapar, könlünü alardı.

Deyəsən, türklük, türkanəlik neçə yüz illərdi Şovkəl Akbulat oğlunun nəsilələrinin qanından heç bir damla da əskilməmişdi.

O TAXTINI VULKAN ÜZƏRİNDƏ QURMUŞDU. RUS ÇARI BORİS QODUNOV

Rus çarı Boris Qodunov 1552-ci ildə Kazanın istila olunduğu ərəfədə anadan olmuşdu. Atası ortabab mülkədar idi. Ulu babalarının Rus çarına xidmətə gəldiyi vaxtdan artıq 200 il keçirdi. Rusun dostuna dost, düşməninə düşmən idilər. Ailə elə də məşhur ailə deyildi. Bəlkə elə gözə dəymədikləri üçün də İvan Qrozni varlı və şanlı boyarlara divan tutanda Kostromalı Qodunovlar onun diqqətini cəlb etməmiş, beləliklə onun repressiya onlardan yan keçmişdi.

Çox keçmir ki, Boris Qodunovun atası ölür, övladsız əmisi onu və bacısını himayəsinə alır. Tezliklə bu yetim uşaqları saraya götürürlər. Özündən kiçik bacısı

gözəl İrina təhsilli-tərbiyəli və mətin bir qız kimi sarayda hamının hüsn-rəğbətini qazanır. Belə ki, çar İvan Qroznı oğlu şahzadə Fyodor cavanlıq həddinə dolan kimi onu gəlin gətirir. Boris Qodunov özü də çardan sonra dövlətin ikinci adamı sayılan Malyuta Skuratovun qızı ilə evlənir. Çox keçmir ki, Qodunovun qaynatası Skuratov Livoniyada (Livon müharibəsi gədirdi) bir qalanın mühasirəsi zamanı İsveç gülləsinə tuş gəlir. İvan Qroznının onu nə qədər istədiyi bir daha aydın olur. Qəzəbdən başını itirmiş çar böyük tonqal qaladır, əlindəki əsir isveçliləri diri-diri tonqala atdırır, yenə ürəyi soyumur.



İtki böyük idi.

Boris Qodunov ilk gəncliyindən çar qulluğu aparmış, çara yaxın adam olmuşdu. Belə ki, çarın yataq otağına qarovul dəstəsini təyin edən, ona göz olan Qodunov özü idi. Daim sarayda yaşayan Qodunov tarixçi Klyuçevskinin obyektiv rəyinə görə bir dəfə də olsun özünü ləkələyən və cəmiyyətin gozündən salan bir hərəkətə də yol verməmişdi. Amma onun həyatının bu zaman burulğanlar, fırtınalar içində keçdiyini də gərək qəbul edəsən.

1581-ci ildə öz otağında yarıçılpaq oturan "ədəbsiz" gəlinini hirsələnib döyən İvan Qroznı bu yersiz hərəkətinin onun öz taleyində necə məşum rol oynayacağını yatsa da yuxusunda görməzdi. Oğlu vəliəhd İvan arvadının müdafiəsinə qalxır, çünki gəlin bu döyülmədə uşaq salmışdı. Çar qəzəb içində əlindəki dəmir ucluqlu ağır əsa ilə oğlunu vurub öldürür. Vəliəhdi öldürməklə artıq Rus taxt-tacının gələcək sahibi şahzadə Fyodor olur. Çar qayını olacaq Qodunovun hörməti və nüfuzu birə beş artır. Ömrünün son illərində çar İvan Qroznı hamıdan çox Qodunova inanırdı. Oğlu, indi yeganə varisi Fyodoru ona əmanət edirdi. Qodunovlarla yola getməyən knyaz Tulupovları və Koliçevləri (hər iki ailə türk əsilli idi) ucdantutma qırdırır. Lakin indi yeganə varisininin (sonuncu arvaddan doğulan oğlu hələ bələkdə idi) övladı olmadığını görüb arvadını boşatdırmağa onu razı sala bilmir. Çünki İrina Qodunova gözəl olmaqla bərabər zabitəli, hökmü-fərma qadın idi; şahzadə tamamilə ondan asılı idi. Füsunkar İrina Qodunova həm də Rus tarixində ilk qadındır ki, rəsmən ilk dəfə çıxış edib - Konstantinopol patriarxı qarşısında.

1584-cü ildə təkcə adı ilə ölkəni lərzəyə salan çar İvan Qroznı vəfat etdi. Öz əllərilə oğlunu öldürdükdən sonra onun həyatı da ruhu kimi pozulmuşdu. Bu vaxtdan Rusun fırtınalı dövrü başlayır.

Boyarların bir çoxu ağıldan zəif Fyodoru taxtdan salmaq niyyətində idi. Onu taxtda saxlayan qayını Boris Qodunov idi. Əslində Rusu o idarə edirdi.

Qodunovun düşmənlərinin başında Rüriklər nəslindən olan Şuyski qardaşları dururdu. Onlar özlərini çarlığın qanuni varisi bilir, Qodunovun hakimiyyətini qanunsuz sayırdılar. Təsadüfi deyil ki, Yalançı Dmitridən sonra hakimiyyətə gələcək Vasili Şuyski Yalançı çara qarşı sui-qəsd ərəfəsində

həmfikirlərinə demişdi: Yalançı Dmitrini ona görə əsil şahzadə kimi qəbul etdim ki, məqsədim Qodunovu yıxmaq idi.

Qodunovun isə qayğıları bitib-tükənmirdi. Ölkədə baş verən bütün bələlərin səbəbini onun boynuna qoyurdular. İvan Qrozninin son arvadından olan oğlu epilepsiya xəstəsi şahzadə Dmitri ehtiyatsızlıq üçündən ölür. Bu təsadüfi hadisə qətl kimi qələmə verilir. Qətl Boris Qodunovun üstünə yıxdılar. İndiyədək tarix bu hadisənin əsil səbəbini açmadan susur. İstintaq materiallarının özündəki saxtakarlıq bu gün belə sezilməkdədir. Belə olan halda işin əslini kim və necə biləcəkdir?!

Balaca şahzadə Dmitri ürəkkeçmə xəstəliyinə baxmayaraq atasının tam eyni idi. o anası və yaxınları ilə onlara udel verilmiş (müstəqil idarəyə) Uqlıçdə yaşayırdı. Qar yağarkən bu qardan müxtəlif heykəllər düzəldir və hər birinə bir boyarın adını yazır, bundan sonra qılıncını çıxarıb bir zərbə ilə onların boyunlarını vururdu. Elə təkcə uşağın bu hərəkəti ətrafda bərk qorxu və həyəcan yaradırdı. Hamı İvan Qroznı dövrünü xatırlayıb yarpaq tək əsirdi.

Boris Qodunov yalnız ona məxsus olan ağıl və fərasətlə çar Fyodorun ana qohumlarını, dayısı və dayı uşaqları Romanovları çarın əhatəsindən uzaqlaşdırırdı. Rəsmi çar Fyodor olsa da Moskva çarlığının hakimi Qodunov idi.

1598-ci ilin yanvarın 6-da çar Fyodorun vəfat eməsi ilə Boris Qodunov rus taxt-tacına rəsmən də sahib oldu. Rus yüksək dairə zadəganları və rəşətsiz qalan bu yerə Rürüklər nəslinə mənsub olan Şuyskilərin (Şuyskilər Aleksandr Nevskinin nəslindən idilər) və ya Romanovların sahib olacağını güman edirdilər. Lakin çara saxlanan matəm bitən kimi Moskvalılar yeni çarın seçilməsi işinə girişdilər. Boyar Duması bir səsle Qodunovu çar seçdi. Tacqoyma mərasimində Qodunov and içdi ki, ölkəni ədalət və mərhəmətlə idarə edəcək, onun hakimiyyəti dövründə heç kim edam edilməyəcək. Çar Boris Rusu irəli aparmaq üçün lazım olan zəruri şəraitə də əldə etdi, Reç-Postolita ilə 20 illik sülhə nail oldu. Türkiyə və Kırım ilə münasibətləri qaydaya saldı. İlk dəfə o zadəgan uşaqlarını təhsil almaq üçün Avropa ölkələrinə göndərdi. Livoniya müharibəsi zamanı Moskvaya gətirilən almanlara səxavət göstərərək, onlara həm ölkə daxilində, həm də xaricdə tacirlik etmək üçün imkan yaradıb, imtiyazlar verdi.

Moskvanı görünməmiş vüsətlə abadlaşdırır. Ələ keçirib Moskva dövlətinə qatdığı Smolensk ətrafına müdafiə divarları çəkdirir.

Rusiya tarixinin ən dinc və bərəkətli 7 ili beləcə, keçməkdə idi.

Müasirlərinin, xüsusən xarici ölkə səfirlərinin müşahidə və qeydlərinə görə o simaca çox cəlbədicə, ədalətli şahənə, səsi isə anadangəlmə şirin və təsiredici idi. O özünün səsdən çox ecazkar musiqi tək təsirli səsi ilə, danışığı ilə bir an içində hər kəsi ofsunlaya bilirdi. Böyük iradə sahibi olan bu adam ətrafındakılarla münasibətdə ən mehriban, ən yumşaq adam idi.

Tarixçilər bu insanın hər şeyə qadir idisə, yalnız hər bənətində piyada olduğunu desələr də çar Boris kazakların daim müharibə şəraitində yaşadığı Böyük Çölə ("Vəhşi çöl" də deyilir), yəni Qıpçaq çölünə olan istilasına qoşulub Moskva

hökumət qoşununu səfərbər edərək dövləti vəhşi çölə - Qıpçaq çölünə doğru genişləndirdi.

20 ildən artıq idi o hökmran idi, lakin o bu taxtı vulkan üzərində qurmuşdu sanki.

Çar Qodunov nə qədər lütf və inayət vəd etmişdisə də boyarların intiriqaları bitib tükənmirdi. Rusiyada ardıcıl baş verən bəhrəsizlik onun doğurduğu görünməmiş aclıq çarını ölkə hüduqlarından kənarda peyda olan "əsil şahzadə" kabusu qədər də gözdən salmırdı. Birdən birə Uqlıçdə ölən kiçik yaşlı şahzadə - İvan Qroznının 6-cı arvaddan doğulan uşağı hamının yadına düşür. Hadisələr bir anda qızıdır.

Çar Borisin qəflətən xəstələnməsi ilə Romanovlar dirçəldilər və bu nağıla rəvac verdilər: həqiqətən yalan ayaq tutub yeridi...

1605-ci ilin aprelin 13-də çar beyninə qan sızmasından vəfat etdi. Qodunov Pyotra qədərki rus çarlarının dəfn olunduğu Kremlde Arxangelsk kilsəsində dəfn olunur. Sonra qəbirdən çıxarılır. Hazırda Moskva altında Troitsk Sergiyev monastrında çar özü, arvadı, oğlu, qızı ilə yanaşı dəfn olunmuşdur.

Sui-qəsdçi boyarlar hökumət qoşunu alaylarını Yalançı Dmitrinin tərəfinə çəkməyə müvəffəq oldu.

Onun ölümündən heç iki ay keçməmiş Moskva boyarları Yalançı Dmitrini Moskvaya gətirirlər.

Yalançı Dmitri Moskva altına kimi gəlmişdisə də paytaxta girmirdi. Düzdü çar Borisin qəfləti ölümü onun işini yüngülləşdirmişdi. Lakin o nə qədər ki, bu taxt boşalmayıb mən Moskvaya girməyəcəyəm, demişdi. O boyarlardan üstü örtülü də olsa çar ailəsinin öldürülməsini tələb edirdi.

Etibarsız ayanlar Vasili Qolitsinin rəhbərliyi ilə 16 yaşlı şahzadə Fyodr Borisoviçi və anasını boğub öldürürlər. Ana ilə balanı son sığınacaqları (həbs olunduqları) olan otaqda birlikdə boğurdular. Bədbəxt ana - əvvəli xanım olub, axırı məhbus, əsir olan qadın cəlladları görüb onların özlərini heyrətə salacaq bir tövrlə, əl-qolunu da tərpətmədən təslim olub. Ümidi ona idi ki, beləliklə dəhşətli sonluğu - oğlunun edamını görməsin, bu dünya ilə tez vidalaşsın, həm də bir ümid işartıları oynadı ürəyində bəlkə bu edamla ürəkləri soyuyar, yaxud oğlu qaçıb qurtara bilər. Oğlu isə cəlladlara əl vermirdi, onu tutub boğmaqdan ötrü bu cani dəstəsi çox əlləşib tər tökdü. Salmələr yazır: O qəfəsdə şir kimi vurnuxurdu.

Qodunovların axırına çıxan Yalançı Dmitri özü də Allahın qəzəbinə tuş gəldi. Moskvalılar (boyarlar) sui-qəsd qurub onu öldürdülər. Meyidini yandırıb külünü barıtlı qarışdırıb toplarda atdılar.

...Yalançı vəliəhdlər "öldümdən möcüzə ilə qurtarmış şahzadələr" bir-birini əvəz edirdi. Rusların Smuta "qarışıqlıq" dedikləri dövr başlamışdı.

Ağır soydan çıxmış əsilli-nəcəbətli Vasili Şuyski əsil fırldaqçı kimi tarix səhnəsində görünür, əvvəlcə Boris Qodunov vaxtı "şahzadə Dmitri ürəkkeçmə

xəstəliyi tutması zamanı yıxılıb həlak oldu", deyirsə, Yalançı Dmitri taxta çıxanda isə "şahzadə qatillərdən qurtarmış, qaçıb gizlənmişdir", deyər elan edir. Nəhayət vaxtı çatanda bütün bunlardan sonra şahzadənin cənəzəsini Uqlıçdən gətirib çar sərđabəsində dəfn edir. Qana bulanmış qozları üstünə səpdirir. Guya uşaq bıçaqla yox, qatillər gələndə qoz-qoz oynaymış və onun günahsız qanı da bu oynadığı qozların üstünə tökülmüşdür. Həmçinin şahzadənin Boris Qodunovun əliə öldürüldüyünü təntənəli şəkildə bəyan edir. Şuyski hakimiyyətə keçir.

Tarixdə avantüristlər və onların avantürası bəzən uğur da qazana bilirmiş.

"Qodunovlar ailəsinin Qızıl Ordalı babası Çata (Çet, Çetti) Murza İvan Kalita zamanı 1330-cu ildə Rusa köçmüş, çara yaxınlaşmışdı (38, s.5). Çata Murzanın İvan Qodun adlı nəvəsindən Qodunovlar soyu yaranır. Tarixə təmiz və vicdanlı baxış (əslində tərəfsiz) sahibi olan Veselovski isə Qodunovların XIV əsrdə yaşayan həmin babasının Esen (yəni sağlam və ya Hasan) Qodun adı daşdığını göstərir (8, s.82). Bu faktın təsdiqinə N.Baskakovun da türk mənşəli rus familiyalarına həsr olunmuş əsərində rast gəlirik. Baskakov həm də bu familiyanın qodun-quduna ("gödən") sözünün ikinci əlavə mənası olan "axmaq, ağılsız adam" mənasından yarandığını göstərir (3, s.57-58; 44, s.49).

Qodunovlar böyük nəsilədən çıxsalar da bu şöhrətli və nəhəng nəslin kiçik bir budağı idilər. Bu nəslin böyük bir budağı Saburovlar və Velyaminovlar Moskva boyarları arasında görkəmli yer tutmuşlar.

Boris Qodunov öz xarici görünüşü kimi ağılı ilə də bütün ətrafındakı insanlardan fərqlənirdi. Onun haqqında tarix səhifələrində qayğıkeş hökumət başçısı, ağıllı rəhbər kimi bəhs edilir (Ключевский В.О. Курс русской истории (лекции 41-43)). O Rusun qanunu seçilmiş bir çarı idi, lakin elə bir siyasi dedi-qodu qalmadı ki, ona qarşı çevrilməsin. Hətta yeznəsi anadangəlmə xəstə çar Fyodrun ölümü ilə bərabər onun 2 yaşında ölən qızını, öz bacısının ölümlərini qəzavü-qədərə, əcələ yox, bu ən savadlı, ədalətli çarın ayağına yazmışlar.

Boris Qodunova qarşı irəli sürülən ittihamlardan heç biri hələ sübut olunmayıb. Lakin bu təqsirnamələr nəsilbənəsil hər yeni nəslin gözündə onu ləkələməkdədir. Əslində həm ağıllı, həm də tədbirli və təbəə sevən bir padşah olan Qodunov ölkənin iqtisadi qüdrətini artırmaqdan ötrü əlindən gələni etmişdi. Onda bəs əsil həqiqətdə kim idi Boris Qodunov? Gəlin məlum faktları təkrarən nəzərdən keçirək, təzədən onlara qiymət verək.

Məqsədimiz əsl-kökü türk olan, bəlkə də elə buna görə də rus tarixində türk köklü şəxsiyyət kimi qərəzlə qarşılanan, xeyir işi də bəd yozulan rus çarının mənəvi cəhətdən bərpa olunmasına çalışmaqdır.

"Борис не так-то робок!
Какая честь для нас, для всей Руси!
Вчерашний раб, татарин,
зять Малюты

Зять палача и сам в душе палач,
Возьмет венец и бармы Мономаха".

Puşkinin "Boris Qodunov" faciəsinin qəhrəmanlarından biri boyar Vasili Şuyski zəhərli dili ilə həmin ittihamları "dunəki qul, tatar damğası ilə - təkrar edir. Şairin "Monomax tacının" ona qişmət olması barədə təəssüflərinə biz də təəssüflə cavab veririk ki, tarix çoxdan o şapkanın tatar işi olduğunu söyləməkdədir. Şapka XIV əsrin başlanğıcında qüdrətli Qızıl Orda xanı Özbək xanı bacısına Moskva knyaginyası İvan Kalitanın böyük qardaşının (1317-ci ildə evlənmişlər) arvadına verdiyi cehiz hədiyyələrdən biridir.

Çar Boric hakimiyyətə rəsmən keçən kimi çar Fyodorun vaxtında əvvəl qəyyum kimi idarə etdiyi sayaq yenə də bu dövləti ağılla, ehtiyatla idarə etməyə başladı. Amma bir çox qazanlar örtülü qaynayır.

Adlı-sanlı boyarlar - Romanovlar, Şuyskilər, Mstislavskilər düşünürdülər ki, rus taxt-tacına onların daha çox haqları, səlahiyyətləri vardır. Odur ki, İvan Qroznının sonbeşi Dmitrinin ölümünü belə Boris Qodunovun boynuna qoymaqdan çəkinmədilər. Həmin uşağın Boris Qodunovun göndərdiyi qatillərin öldürdüyü barədə şaiyə buraxdılar. Həmin hakimiyyət hərisləri daha irəli təhlükəli addım atdılar. Qodunov üçün ağır günlərdə tifil şahzadənin guya ölümündən qurtularaq gizlədilməsi, bu gün üzə çıxıb öz qanuni hakimiyyətini tələb etməyə qalxdığını bəyan etdilər. Yalançı Dmitri haqqında ilk xəbər saraya çatan kimi Qodunov boyarlara "bu sizin işinizdir", - demişdi. Dedi-qodu təhlükəli avantüraya keçib qorxulu şəkil aldı. Onlar belə bir fırıldaqçı yetişdirib meydana buraxanda bilmirdilər ki, Rusun başına nə müsibət açılır. Onu əldə oyuncaq edənlər odla oynadıqlarını bilə bilməzdilər. Rusu 10 ildən artıq çəkən həyəcan bürüdü. Qan su yerinə axır, fırıldaq şahlıq edirdi.

Romanovlar rus taxt-tacına hələ bir qədər sonra, 1613-cü ildə sahib olacaqdılar. Lakin rus taxtına çıxmaq üçün hazırlıq çoxdan gedirdi. 1600-cü ildə Çar Qodunova qarşı sui-qəsd hazırlamışdılar. Amma ağıllı və tədbirli Qodunov cəld tərpnər sui-qəsdin üstü açılır. Romanovlar sürgün edilir. Gələcəkdə "çar Dmitri İvanoviç" adı ilə taxta çıxan Yalançı Dmitri (əsl adı Qriqori Otrepyev) Romanovların sadıq nökeri idi, sui-qəsd açılanda o rahibliyə qaçmaqda canını qurtarır. Sonralar onun mənşəyi ciddi-cəhdlə öyrənilib Qriqori Otrepyev olduğu və məqtul şahzadə ilə heç bir əlaqəsi olmadığı üzə çıxarılsa da onun bu "tarixi rolundan" əvvəl Romanovlara xidmət etdiyini, hətta sui-qəsdə əlbir olduqlarını söyləməyi vacib bilməmişlər. Amma bu çox lazımlı fakt idi. Ardınca da bu ssenarinin təşkilatçılarının 300 ildən artıq sürən hakimiyyəti gəlirdi. Susmaq qızıl demək idi...

ULDUZLARIN PARLADIĞI VƏ SÖNDÜYÜ ANLAR. KNYAZ YUSUPOVLAR

1549-cu ildə çar İvan Qroznı nüfuzuna və sözüünə bərk güvəndiyi Pyotr Turgenevi (yazıçı İ.Turgenevin ulu babası) Astarxana noqay şahzadəsi Yusup Musa oğlunun yanına danışığa göndərdi ki, desin çar Kazan üzərinə böyük hücum hazırlaşır, qoy Yusup Mirzə Kazan xanına kömək etməsin. Yusup elçini ağır sözlərlə təhqir edib geri göndərmişdi (25, s.26).



Qeyd: noqaylar köçəri türk xalqıdır və Noqay Ordasına - feodal dövlət quruluşuna daxil idi. Qızıl Orda parçalandıqdan sonra Volqadan İrtişədək olan çöllərdə məskun idilər. Rus mədəni və ictimai mühitində məşhur olan varlı və nüfuzlu knyaz

Yusupovlar noqay əsillidirlər.

...Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarında (1918) Moskva və Peterburqda varlıların evlərində, malikanələrində, sarayların həyətlərində qazıntı aparmağa girişmişdilər. Tapılan dəfinələr dərhal xaricə satılmağa göndərilir, aclıq çəkən Rusiyaya ərzaq alınır. Çünki qaçanlar şirin canlarından başqa bir şey aparmaq iqtidarında deyildilər. Daha çoxu da güllələnib yumulu boş əlləri ilə torpaq altında heç kimə maneə olmaq fikrində deyildilər. Təkcə Yusupovun sarayı qazılanda 200 kq-dan artıq daş-qaş əldə etdilər. Qızılı aparmağa isə yük maşını lazım oldu. Bunların bəziləri çar sarayındakı qiymətli əşyalarla bir sifariş verilmişdi (Məsələn, çar ailəsinin pasxa yumurtaları və s. kimi)

Yusupovların yaşadıkları hər yerdə - saraylar dəbdəbəsi hökm sürürdü. Knyaz Yusupovların Moskva altında Arxangelskdəki sarayı əsil sənət abidəsidir. İndi muzey kimi fəaliyyət göstərən evindən Napoleon Moskvaya doğru irəliləyəndə knyaz qiymətli kolleksiyasını, daha doğrusu, qürurunu Astarxana (köhnə payaxta, dədə-baba yurduna!) daşıtdırır.

Aspiranturada oxuduğum illər idi. Saray - muzeyi gəzərkən sonuncu Yusupovun türk milli geyimində - zərbaftalı məxmər kaftanda yeniyetmə çağlarında çəkilmiş şəkli və belə gurultulu soyadı məni necə tutdusa özümü bələdçiyə yetirdim: Yusupov? - belə də rus olar?! Bələdçi susurdu, amma mənim hər fürsət düşəndə təkrar-təkrar sorğuma qarşı dayana bilmədi, soyuq-soyuq: knyazın kökü noqay idi. O, bu can dərdi cavabı ilə sanki həqiqətən yolmalayacağını başını və yaxasını məndən qurtarmış oldu. Noqay?!..

İndi ki, gəl öyrən noqay kimdi? Özümü demirəm, özüm türk dilləri üzrə təhsil almaqda idim. Məsələ aydın idi: axır ki, türk sözü işlənməsin. Özümə o məşhur mahnıdakı "özbək, uyğur, tatar - hamısı bir boydur" açıqlamasınadək mübahisələrimin az qala qanlı həllindən qorxmaqda idim. Nəinki noqayın, uyğurun, özümüzün türk olduğumuzu özümüzə inandırmaq lazım idi. Axır ki, bu mahnı məni çoxlarıylə bərləşdirdi.

Belə... Volqa və İrtiş arasında böyük ərəzilərdə yerləşən noqay ordasına sultan Termes hakimlik edirdi. Sultan Termes Baba Tüklesin üçüncü oğlu idi. Bu şərəfli ailənin kökü islamın ilk illərinə gedib dayanırdı. Belə ki, peyğəmbər Mühəmməd Əleyhis-səlamın qayınatası Əbubəkrin Baba Tüklesin 16-cı arxa dönəmi olduğu söylənilməkdədir.

Sultan Termesin oğlu Yedigey tarixin parlaq şəxsiyyətlərindəndir. O, Əmir Teymurun sərkərdəsi idi. Toxtamış xanla Teymurləng arasında olan o mənhus savaşa şəxsən özü təkbətək döyüşdə Toxtamışı öldürmüşdü hər iki qoşunun gözü önündə, dava meydanında. Və bu şücaət özü qələbənin də kim tərəfində olmasını təyin etdi. 1339-cu ildə də məşhur Vorskla çayı üzərində Yedigey Litva knyazı Vitovti məğlub etdi. Yedigeyin Rusa (dövlət və xalq mənasında) təsəvvürə gəlməz xidməti bunlardır. Sonra Yedigey Kırımın hakimi olmuşdur. Bu zamandan güclü Kırım (ordası) çiçəklənməyə başlayır. Yedigeyin nəvəsi Musa Mirzə idi.

Onun böyük oğlu Yusup gələcəkdə knyaz Yusupovlar nəslinin əsasını qoyacaqdı (3, s. 187-189). Yusup Mirzənin 4 qızı var idi, onlar 4 padşaha ərə getmişdi - Kazan, Kırım, Astarxan və Sibir xanlarına, Sibir xanı cəsarətli və şücaətli Kuçum (Qoçum) xanın da Xan Bikəsi Yusupun qızı idi. Kazanın sultanı, sonuncu hakimi Suyum Bikə 1520-ci ildə doğulmuşdu. 12 yaş olanda Kazan xan Yenalay ərə verilir, Yenalay döyüşdə öldürüldükdə Kazandan uzaqlaşdırılmış Səfa Gərayı taxt-taca dəvət edirlər, Suyum Bikə onunla evlənilir. Onların yeganə oğlu Ötemiş Gəray bu nigahdan doğulur. İvan Qroznının Kazana hücumları güclənir, Səfa Gəray döyüşlərdə həlak olur. Ötəmiş Gəray xan seçilsə də Suyum Bikə azyaşlı oğlunun yerinə hakimlik etməlidir. İndi Kazanın müdafiəsinə Xan Bikə özü başçılıq edir. O, müdafiəni elə aparır ki, moskvalılar şəhərin hücumla alınmasını qeyri-mümkün sanırlar. Sərkərdə knyaz Kurbski qala divarları altından lağım atmağı təklif edir. Bu fikir təqdir olunur. Qoşun yıxılan divarların üstündən şəhərə daxil olur. Deyirlər, Suyum Bikə özü hərbi libasda şəxsən döyüşlərdə iştirak edirmiş.

Rus knyazları nəslə olan Yusupovlar sülaləsinin banisi şahzadə Yusupun doğum tarixi bəlli olmasa da 1554-cü ildə öldüyü məlumdur. Yusupun hər iki oğlunu İbray (İbrahim) Mirzəni və İl Mirzəni əmiləri İsmayıl (atalarının qatili) 1565-ci ildə Moskvaya göndərdi (47, r.81, c. 457). Onlar İvan Qroznı sarayına yaxınlaşsalar da din inanclarına müxalif heç bir addım atmadılar. Bu tarixdən başlayaraq bu nəsil ta Romanovlar xanədanının süqutuna qədər Rusiyada iri hərbi və diplomatik xidmətlərdə bulunaraq saray əyanları mövqeyinə sahib olmuşdular. Yusupovlar nazirlik və kollegiyalara rəhbərlik etmiş, Senat və Dövlət Duması üzvləri seçilmişlər (42, s.680). İl Mirzə şahzadə Fyodr İvanoviçin (çar İvan Qroznının oğlu) əmri ilə Volqa boyunda Romanov (Romanov - Borisqlebsk) və Tutayev şəhərlərini və qəzasını (Yaroslav vilayəti) onlara udel torpaqları olaraq (tam ixtiyarlı) verilib adlarına bağlanan mülkiyyətə sahib oldu. Romanov - Borisqlebsk adı ilə tanınan bu şəhər sonradan tikilmiş kilsələrlə dolu olsa da məscidlərin xarabalıqları indi də durmaqdadır. Mənbələrdən görüldüyü kimi, Yusupun oğlanları

rus dövlətinin idarəsində iştirak edirlər; 1580-ci ildə İl Mirzə Yusupov Boris Qodunovla bərabər Moskva dövləti ordusunu idarə edirdi (44, s.106). Ailə hələ də öz dinlərinə sədaqətlə qalmaqda idi. İl Mirzənin oğlu Söyüş Mirzə də (Seyuş) (...?-1656) dinindən əl çəkmədi, Yusupovlardan birinci olaraq Söyüş Mirzənin oğlu Əbdül Mirzə 1670-ci ildə xristianlığı qəbul edib, Dmitri adını götürdü. Bunun özünün həm ağılamalı, həm də gülməli tarixi vardır. Belə ki, Yusup Mirzənin nəticəsi Əbdül Söyüş Mirzə oğlu çar Fyodr Alekseyeviçin (çar I Pyotrun böyük qardaşı) vaxtında pəhriz günlərində qaz ətinə yemiş, bu günlərdə qonağı olan patriarxı da yedirtmişdi. Bu ləzzətli qaz ətinə balıq bilib yeyən ruhani ata həqiqəti bilib pərt olmuş, onların provaslavlığa sataşdıqlarını, nəhayət, bu dövlət adamlarının indiyədək niyə müsəlmançılıqda qaldığından qısqanaraq bunu çarın nəzərinə çatdırır. Hiddətlənən çar onların provaslavlığa hörmət etmədiklərini görüb var-dövlətini müsadirə etdirir.

Üç gün, üç gecə Əbdül Mirzə fikirləşir. Nəhayət, mal-mülk imandan şirin çıxır: o xaçlanmağı qərara alır. Lakin ulu babası Yusup Mirzənin şərəfli adını heç nəylə əvəz etmək istəmir, özünə soyadı saxlayır. İndi artıq o belə adlanır: Dmitri Ceyuşoviç Yusupov - Knyajevo (Lakin onun oğlu Qriqori Dmitriyeviç I Pyotrun yanında xidmət edərkən Pyotr onun familiyasının sadəcə Yusupov yazılmağına əmr verir).

Knyaz xaçlanma ərəfəsində yuxu görür: "sən ulularının dini inancına xəyanət etdin, etiqadını dəyişdin, sənə nəslin görsə-görsə bir oğul görəcək... Nəhayət, nəslin qız övladınla kəsiləcək". Bu rəya ömrü boyu onun yadından çıxmadı. Ailədə bu qarğış nəsillənəsil ötürülürdü.

Dmitri Seyuşoviç özü kimi türk əsilli knyajna Tatyana Korkodinovaya evlənir.

Moskvanın qubernatoru şöhrətli knyaz Yusupov Boris Qriqoryeviç onun nəvəsidir. Onun oğlu Nikolay Borisoviç Yusupov (1750-1831) Rusiyanın ən varlı əyanı idi. Rusiyada elə bir əyalət yox idi ki, orada onun mülkü olmasın. Puşkin onların paytaxtdakı və Moskva altındakı sarayında dəfələrlə olmuşdur. Onun Şərqşayağı saldırdığı qızılgül bağçası şairi necə rıqqətə gətirmişdisə də bağçanı o sonra "Ruslan və Lüdmila" poemasının proloqunda vəsf etmişdir.

Puşkin bu yaşlı əyanla söhbət etməyi çox sevirdi: Şair "Əyana" şeirini ona həsr etmişdir.

Лишь только первая позеленеет липа,
К тебе, приветливый потомок Аристиппа,
К тебя явлюс я; увижу сей дворец.

Yusupov Yekaterina dövrünün diplomatı idi. İtaliyada Rusiyanın səfiri, nazir, Dövlət Şurasının üzvü, Ermitaj muzeyinin direktoru, Moskva Silah Palatasının direktoru, kolleksiyaçı və mesənət kimi ad çıxarmışdı.

Qeyd: İndilərdə Moskvada Yusupov - knyaz xeyriyyə fondu fəaliyyətə başladı.

Yusupovlar ehtişamı sevirdilər. Duz-çörəkli adamlar kimi ad çıxarmışdılar. Onlar yazıçı və şairlərlə, alimlərlə oturub-dururdu. Türk ağayanağı, səxavəti aşib-daşırdı söz və əməllərində. Lev Tolstoy "Hərb və sülh" romanında Yusupovların ehtişamına toxunur. Qəsdən ötəri. Sanki məlum həqiqət kimi. Yusupovlar deyildikdə sanki şah xəzinəsindən söz düşürdü.

1810-cu ildə knyaz Qolitsinin dul arvadından Moskva altındakı Arxangelsk kəndini və sarayı satın aldı. O, buranı sevdi, elə sevdi ki, bəzəməyə heç nəyi əsirgəmədi. O, burada böyük sənətkarların şəkillərinin və heykəllərinin kolleksiyasını yaratdı. Sarayı beləliklə muzeyə çevirdi: ən böyük zövqü onu qonaqlara göstərmək idi. Yazıçı Bulqakovun dərin və amansız satirasında yüksək bədii üslubda bu nəslin "böyük inqilab" epoxasındakı iflası göstərilir. Yazıçı ifadə etdiyi dərin realizmə sadiq qalaraq sonuncu Məgikanı - ata Yusupovu "Tuqay bəy" adı ilə təqdim edir. Yazıçının "Xan atəşi" əsərində bu nəsil özünün nisgilli günlərində, ağır ruhi həyəcan anlarında nəqş olunmuşdur.

Bu nəslin kişi xətti ilə sonuncu nümayəndəsi onun nəvəsi oldu. Onunsa oğlu yox idi, qızı var idi. Çar III Aleksandr onun xahişilə müraciətindən sonra Yusupovlar familiyasının şöhrətini və tarixini nəzərə alıb qızına və qızından doğulanlara məşhur Yusupov soyadını daşımağa icazə verdi (48, t.81, c.457).

Şərq gözəli Zinaida Yusupovanın Serov tərəfindən çəkilmiş şəkli Rus muzeyində saxlanılır. Məhz onun oğlu Feliks Yusupova (əsil ata soyadı Elston-Sumarokov) müyəssər oldu "Rusiyaya bəla gətirən" Rasputinin ölümündəki baş rol (40, s.176). Bu məqsədlə o uzun müddət Rasputini izləmiş, müşahidə etmiş, tez-tez onunla görüşmüş, nəhayət, onun etimadını qazanmağa müvəffəq olmuşdu. Yusupov çarın əmisi qızı böyük knyaginaya İrinaya evlənmişdi (1914). Onların böyük sarayı Peterburqda Moyka çayının sahilində idi. İndi də həmin şahənə görkəmdə qalmaqdadır. "Baxıçı" Rasputini aldadıb gətirmək mümkün deyildi. Odur ki, arvadının adından onu çağırır. Axı "ekstrasens" Rasputin ən çox arvadların işinə yarayırdı. İndi Rasputini İrina Yusupovanın gözəlliyi, yoxsa titulu tora saldı, - ayırmaq bir qədər çətinidir. Xülasə, Rasputin ehtiyatı əldən verir, qətlgaha tələsir.

Mühacirətdə isə Rasputinin qızı Feliks Yusupovu məhkəməyə verəcəkdə, atasını heç nədən öldürüldüyünə görə.

Voronej, Kursk, Poltava, Xarkov və başqa quberniyalarda iri torpaqlara malik olan Yusupovlar nəslinin övladları mühacirətdə ən sadə, ən adi işlərlə məşğul olurdular ki, gündəlik çörəkpulu çıxsın. Bir vaxt indi oturduqları Fransadan da böyük torpaqları vardı. Əlləşib çalışırdılar; ulu babalarının etiqadınca ən ağır əziyyətə, məşəqqətə, məhrumiyyətə təhəmmül edə-edə. Böyük Yusupovlar adını saxlayırdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Андрушенко А.И. Адмирал Ушаков. М., 1951.
2. Антиох Кантемир. Собрание стихотворений. Лен., Советский Писатель, 1956.
3. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Баку, Язычы, 1992.
4. Безвременье и временщики. Лен., Художественная Литература, 1991.
5. Большая Советская Энциклопедия, т. XII, XVIII.
6. Бунин И.А. Собрание сочинений в 6-ти томах, т. VI, М., 1988.
7. Валишевский К. Роман императрицы Екатерины II. М., ИКПА, 1990.
8. Веселовский СБ. Ономастикой. М., Наука, 1974.
9. Вольгин И. Родиться в России. М., Книга, 1991.
10. Греч Н.И. Записки о моей жизни. М., 1990.
11. Гроссман Л. Достоевский, ЖЗЛ, М., Молодая Гвардия, 1965.
12. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., Мысль, 1989.
13. Денис Давыдов. Дневник, Лениздат, 1985.
14. Достоевская А.Г. Воспоминания. М., Правда, 1987.
15. Достоевский Ф.М. в воспоминаниях современников, II т. М., 1988.
16. Евгеньева Марья. Любовники Екатерины. Б., Сада, 1991.
17. Загадка К.П. (Из дневников Великого князя К.К. Романова). "Москва", 1994, №1.
18. Загоскин М.Н. Избранное. М., Правда, 1988.
19. История русской армии и флота, т. I. М., 1911.
20. Карамзин Н.М. История Государства Российского (в 12-ти томах). М., Рипол классик, 1998.
21. Кеменев В.С, В.И. Суриков. Историческая живопись. М., Искусство, 1987.
22. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России., Лен., Наука, 1972.
23. Куприна-Иорданская. Годы молодости. М., 1966.
24. Кутузов М.И. Письма. Записки. М., Военная изд., 1989.
25. Лебедев Юрий. Тургенев, ЖЗЛ, М., Мол. Гв., 1990.
26. Манин В. Куинджи, М., Изобр. искусство, 1976.
27. Марк Слоним. Три любви Достоевского. М., Советский Писатель, 1991.
28. Марченко А.М. Анна Андреевна Ахматова (1889-1966). В кн.: А.А. Ахматова. Стихотворения. Поэмы. М., Дрофа, 2003.
29. Менгес К.Г. Восточные элементы в "Слове о полку Игореве". Лен., Наука, 1979.
30. Məhəbbət işığında (Rus klassiklərinin məktub və xatirələri). В., Gənclik, 1971.
31. Николай Рерих. Зажигайте сердце. М., Молодая Гвардия, 1975.

32. Памятные Записки А.В. Храповицкого статс-секретаря императрицы Екатерины второй, М., 1990.
33. Разгром Колчака. Воспоминания. М., Военная изд., 1969.
34. Рылов А. Воспоминания. М., Искусство, 1954.
35. Русские мемуары 1800-1825. М., Правда, 1989.
36. Сергей Белов. Жена писателя. М., Советская Россия, 1986.
37. Скрынников Р.Г. Иван Грозный. М., Наука, 1983.
38. Скрынников Р.Г. Борис Годунов. М., Наука, 1985.
39. Словарь русских писателей XVIII века. I т.
40. Соколов Н.А. Убийство царской семьи. С.-Пет., Сирин, 1990.
41. Суперанская А.В. Двойные фамилии. "Наука и жизнь", 1994, №6.
42. Татарский энциклопедический словарь. Казань, 1999.
43. Тюнькин. Салтыков-Шедрин. ЖЗЛ, М., Молодая Гвардия, 1989.
44. Halikov A.N. Rus tanınan 500 Bulqar-tatar, türk asıllı sülale. İstanbul, 1995.
45. Наттег. (Барон Жозеф фон Наммер). Büyük Osmanlı tarihi. VII c. İstanbul, Sabah nəşriyyatı., 1987
46. Шторм Г. Адмирал Ушаков. М., 1949.
47. Энциклопедия русской жизни. М., Книжная Палата, 1988.
48. Энциклопедический словарь (издатели: Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.). С.-Пет., 1890-1907, т.1, 2, 23, 24, 36, 81.
- Яновский А.Л. Юрий Долгорукий. М., Московский рабочий, 1955.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
ŞÖHRƏTLİ RUS SOYLARININ VƏ SOYADLARININ TÜRKLƏRƏ ƏSLİ.....	3
İLK MƏHƏBBƏT ÖMRÜN PROLOQUDUR	5
<i>(Anna Axmatovaya həsr olunur)</i>	5
ƏSL SOYADI KUYUMÇU OLAN RƏSSAM KUİNCİ	9
HƏSRƏT VƏ MƏHƏBBƏTİN HEYKƏLİ - İVAN BUNİN.....	14
ONUN BİR ÜZÜ VARDI: SƏDAQƏT	18
ADMİRAL KOLÇAK.....	22
KƏDƏRİN ƏSARƏTİNDƏ BİR ÖMÜR	27
Rus yazıçısı Qarşın Vsevolod Mixayloviç (1855-1888)	27
ALÇALDILMIŞ VƏ TƏHQİR EDİLMİŞ	31
İNSANLARIN DOSTU DOSTOEVSKİ (1821-1881)	31
KANTEMİR XAN ADINI KNYAZ TİTULUNA DƏYİŞDİRDİ.....	36
NƏRBƏYİN OĞLU, TATAR İBRAHİM MİRZƏNİN NƏVƏSİ	39
ŞAİR ƏYAN QAVRİİL ROMANOVİÇ DERJAVİN (1743-1816).....	39
ƏSİR ŞAİR VƏ ƏSİRLİKDƏ QALAN İLHAM - AY BULAT	46
İVAN QROZNI QIZIL ORDA HAKİMİ MAMAY XANIN NƏTİCƏSİDİR.....	49
KULUNÇAK XANIN NƏVƏSİ - RUS YAZIÇISI.....	53
KUPRİN ALEKSANDR İVANOVİÇ (1870-1938)	53
JUKOVSKİ - ONUN ÖZ SOYADI DEYİLDİ	57
SƏXAVƏTLİ BAXRUŞİNLƏR.....	63
SALTIKOVLARIN RUS TAXT-TACINA XİDMƏTİ.....	65
BÜTÜN ÖMRÜNÜ TÜRKLƏRLƏ VURUŞLARA	71
HƏSR EDƏN BÖYÜK TÜRKLƏR SƏRKƏRDƏ SUVOROV	71
TURGEN ARSLAN - BÖYÜK RUS YAZIÇISI İ.S.TURGENEV	78

ŞÖHRƏTLİ QRAF ŞEREMETYEVLƏR.	83
ÖZ VƏFA BORCUNUN ƏSİRİ OLAN QADIN	83
TÜRK MÖMİNOVLARIN MAMONOV UŞAQLARI	87
RUS TARİXİNİ YARADAN TÜRK: KARAMZİN	92
BAHADIRLAR NƏSLİ. RUS SƏRKƏRDƏSİ KUTUZOV	95
UŞAK PAŞA - RUS ADMİRALI F.F.UŞAKOV	100
AKSAKOVLAR NƏSLİNİN "DƏRSLƏRİ"	103
HAMININ DOST BİLDİYİ ADAM - ƏYAN VƏ YAZIÇI ZAQOSKİN.....	107
O TAXTINI VULKAN ÜZƏRİNDƏ	110
QURMUŞDU. RUS ÇARI BORİS QODUNOV	110
ULDUZLARIN PARLADIĞI VƏ	116
SÖNDÜYÜ ANLAR. KNYAZ YUSUPOVLAR	116
ƏDƏBİYYAT	120

MİNƏXANIM TƏKLƏLİ

TÜRK ƏSİLLİ RUSLAR

Texniki redaktor: Rauf Kərimov

Bədii redaktor: Ernur Əhmədov

Səhifələyici: Fəxri Vəliyev

Korrektor: Suğra Osmanova

Yığılmağa verilmişdir: 11.06.2007.

Çapa imzalanmışdır: 03.07.2007.

Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16. Ofset çapı.

Fiziki çap vərəqi: 11,5.

Sifariş: 65. Sayı: 500 ədəd.

NURLAR

NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ

Bakı – Az 1122, H.Zərdabi pr. 78. Tel: 497-70-21, 497-13-62.

Faks: 497-12-95. E-mail: office@nurprint.com